

ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Національна академія наук України
Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування НАН України»

**ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Колективна монографія

Київ – 2023

УДК 330.341.4:330.34(477)

I-65

Автори:

д.е.н. І.М. Бобух (передмова, підрозділи 1.1, 1.2, 1.4; додаток А), д.е.н. Ю.В. Кіндзерський (розділ 3, підрозділ 1.5, додатки Б, Г), д.е.н. О.Ю. Снігова (розділ 4, підрозділи 1.5, 7.3, додаток Б, К), к.е.н. О.М. Фащевська (розділ 5, підрозділ 1.5, 7.4, додатки Б, Д, К, висновки і рекомендації), н.с. О.А. Герасімова (розділ 6, підрозділи 1.2, 1.3, 1.5, 7.1, 7.5, додатки Б, Е, Ж, И, К), м.н.с. О.Д. Москвіна (розділ 2, підрозділи 1.5, 7.2, додатки Б, В, К), к.е.н. С.М. Щегель (додаток К), к.е.н. Н.І. Романовська (додаток В), м.н.с. Д.Б. Лопатенко (додаток В; список скорочень).

Рецензенти:

д-р. екон. наук, проф. **Ю.М. Уманців** (Державний торгов.-екон. університет – Київ);
д-р екон. наук, доц. **Т.І. Артьомова** (ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України» – Київ)

*Затверджено до друку Постановою Вченої Ради
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
від 6 липня 2022 р. № 32*

I-65 Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України : колективна монографія / [Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фащевська О.М. та ін.] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – Електронні дані. – К., 2023. – 360 с., табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Ukraine-inclusive-institutes-economy-development.pdf>

ISBN 978-617-14-0175-4 (електронне видання)

У монографії узагальнено теоретичні та практичні підходи до розуміння значення і функцій інклюзивних економічних інститутів для розвитку економіки на національному та регіональному рівнях, показано інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів розвитку промисловості, інновацій, інвестицій, підприємництва, регіонального розвитку та сектора домашніх господарств. На основі комплексного аналізу інституційного середовища загалом та окремих нормативно-правових актів, а також статистичних даних запропоновано напрями державної політики підтримки бізнесу та інвестицій задля збереження безпекової та економічної стійкості в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Для фахівців у галузі економіки, державних і регіональних органів управління, науковців, викладачів, студентів.

Монографію підготовлено за результатами виконання НДР «Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України» (держ. реєстр. № 0119U103647).

ISBN 978-617-14-0175-4 (електронне видання)

УДК 330.341.4:330.34(477)

© Національна академія наук України, 2023

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування
НАН України», 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	8
РОЗДІЛ 1. ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ	13
1.1. Теоретичні засади формування інклюзивності та екстрактивності економічних інститутів	13
1.2. Взаємодія інклюзивних і екстрактивних інститутів	23
1.3. Функції економічних та соціальних інститутів	30
1.4. Україна у вимірах інклюзивності розвитку.....	37
1.5. Інклюзивні та екстрактивні прояви економічних інститутів	55
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ІНКЛЮЗИВНОСТІ	68
2.1. Розвиток інституційних секторів економіки.....	68
2.2. Особливості і тенденції розвитку сектора домогосподарств	77
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТИ ПРОМИСЛОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА.....	87
3.1. Промислова політика та інститути її реалізації.....	87
3.2. Індустріальний занепад України та його чинники у світлі міжнародних порівнянь.....	102
3.3. Політика та інститути повоєнної відбудови виробництва на інклюзивній основі	117
РОЗДІЛ 4. ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	129
4.1. Сутність та функції інклюзивних інститутів регіонального розвитку	129
4.2. Політика підтримки економічної інклузії вразливих груп населення на регіональному рівні	134

4.3. Інклюзивність та екстрактивність інститутів регіонального розвитку в Україні	138
РОЗДІЛ 5. ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА	140
5.1. Зміст та основні риси інститутів розвитку підприємництва.....	140
5.2. Законодавче забезпечення підприємництва з позицій економічної інклюзії вразливих груп населення	157
5.3. Політика розбудови інклюзивних інститутів розвитку підприємництва для зменшення втрат від війни	168
РОЗДІЛ 6. АКТИВІЗАЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВПЛИВ ІНКЛЮЗИВНИХ ІНСТИТУТІВ.....	176
6.1. Світові тенденції та зміни в інвестиційній політиці.....	176
6.2. Інклюзивність інституту інвестування	187
6.3. Вплив російської агресії на інвестиційну діяльність окремих регіонів України.....	196
РОЗДІЛ 7. ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	214
7.1. Методика розрахунку рівня інклюзії економічних інститутів.....	214
7.2. Структурна політика і реформи під час воєнного стану	223
7.3. Посилення взаємодії внутрішньо переміщених осіб та приймаючих громад	236
7.4. Відновлення малого і середнього підприємництва в Україні	239
7.5. Підтримка інвестицій для безпекової та економічної стійкості	244
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЙ	251
ДОДАТКИ	263

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

APP	– Агенції регіонального розвитку
ВВП	– валовий внутрішній продукт
ВДВ	– валова додана вартість
ВНЗ	– вищий навчальний заклад
в.п.	– відсотковий пункт
ВПО	– внутрішньо переміщені особи
ВРУ	– Верховна Рада України
ДВПП	– додана вартість переробної промисловості
ДСРР	– Державна стратегія регіонального розвитку
ДСТУ	– Державні стандарти України
ЄБРР	– Європейський банк реконструкції і розвитку
ЄІБ	– Європейський інвестиційний банк
ЄС	– Європейський Союз
ЗВО	– заклади вищої освіти
ЗМІ	– засоби масової інформації
ЗНО	– зовнішнє незалежне оцінювання
з/п	– заробітна плата
ЗСУ	– Збройні сили України
ЗУ	– Закон України
ІКТ	– інформаційно-комунікаційні технології
ІТ	– інформаційні технології
КВЕД	– Класифікація видів економічної діяльності

КМУ	– Кабінет Міністрів України
МВФ (IMF)	– Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund)
МЕНА (MENA)	– Близький (Середній) Схід та Північна Африка (Middle East and North Africa)
МСП	– малі та середні підприємства
МСМП	– мікро, малі та середні підприємства
НАМНУ	– Національна академія медичних наук України
НАН	– Національна академія наук
НДДКР (R&D)	– науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (research and development)
НПЗ	– нафтопереробний завод
ОБДІКТ	– особи без доступу до інформаційно-комп'ютерних технологій
ОЕСР (OECD)	– Організація економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development)
ОМОП	– люди з обмеженими можливостями та особливими потребами
ООН (UN)	– Організація Об'єднаних Націй (United Nations)
ОПК	– оборонно-промисловий комплекс
ОТГ	– об'єднана територіальна громада
ПЗ ТЗ	– професії, що зникатимуть унаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому
ПІІ (FDI)	– прямі іноземні інвестиції (foreign direct investments)
СНД	– Співдружність Незалежних Держав

СНР	– Система національних рахунків
СОТ (WTO)	– Світова організація торгівлі (World Trade Organization)
США	– Сполучені Штати Америки
ТГ	– територіальна громада
ТВЕД	– особи, які тимчасово виключені з економічної діяльності
ТОТ	– тимчасово окуповані території
ТМЗ	– трудові мігранти, які працюють за кордоном
ТрО	– територіальна оборона
УБД	– учасники бойових дій
ФОП	– фізична особа-підприємець
ЦНАП	– центр надання адміністративних послуг
ЦСЄ	– Центральна та Східна Європа
ЦСР	– Цілі сталого розвитку
ЮНІДО (UNIDO)	– Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization)
ЮНКТАД (UNCTAD)	– Конференція ООН з торгівлі та розвитку (United Nations Conference on Trade and Development)
KPI	– Key Performance Indicators [ключові показники ефективності]
KSE	– Kyiv School of Economics [Київська школа економіки]
PESEL	– Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności [Універсальна електронна система реєстрації населення]

ПЕРЕДМОВА

Необхідною передумовою економічного розвитку України є формування інклюзивних інститутів, які забезпечать усім членам суспільства рівні можливості для участі в економічному зростанні та розподілі отриманих вигод. Однак упродовж попередніх десятиліть в Україні сформувалася неефективна система економічних інститутів, що становить одну із найбільших перешкод відновленню та покращенню показників економічного розвитку країни, реалізації принципів інклюзивного розвитку та інтеграції у європейській економічний простір. За цих умов актуалізується пошук механізмів та інструментів економічної політики, що сприяли би якісній трансформації вітчизняної системи економічних інститутів та її наближенню до параметрів інклюзивних інститутів, які діють у розвинених країнах світу. Крім цього, державна економічна політика має забезпечити трансформацію структури економіки України та ініціювати на цій основі розвиток на засадах інклюзивності шляхом пошуку і нівелювання вузьких місць та виявлення окремих факторів, що впливають на його забезпечення.

Інклюзивні інститути – це стійкі форми організації спільної діяльності людей, через які великі маси населення можуть впливати на розвиток суспільства і які базуються на принципах універсальності, недискримінації та цілеспрямованості, сприяючи забезпечення рівних прав, можливостей, доступу до ресурсів та ринків. Вони базуються на беззаперечному захисті права приватної власності, неупередженій системі правосуддя, дотриманні рівних можливостей для участі всіх громадян в економічній активності, забезпечені вільного входу на ринок для нових компаній та підприємців. Сприяючи вільній реалізації економічних та соціальних прагнень громадян країни, інклюзивні інститути трансформують усталену структуру економіки, що набуває певних рис інклюзивності, та наповнюють поняття структурних змін у ній новим змістом.

Монографію «Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України» присвячено представленню результатів дослідниць-

кої роботи, метою якої було виявлення ознак інклузивності та екстрактивності економічних інститутів в Україні та розроблення рекомендацій щодо державної політики структурних реформ для забезпечення розвитку її економіки на засадах інклузивності.

Дослідженням змісту інклузивних та екстрактивних інститутів, особливостей їх впливу на розвиток економіки, можливостей органів влади різних країн свідомо і цілеспрямовано формувати систему економічних інститутів, які сприятимуть стабільному довгостроковому розвитку країни, присвячено праці багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених. Засади теорії інклузивного розвитку закладено дослідженнями переважно сучасних закордонних вчених: Д. Аджемоглу, Д. Робінсона, Е.С. Райнерта, Дж. Подеста, З.М. Бедоса, С. Голандер тощо. Їх вивченню також присвячено аналітичні роботи міжнародних установ та організацій, зокрема OECD, UNDP тощо. Проблематика подолання перешкод у процесі трансформації екстрактивних інститутів в інклузивні перебувала в центрі наукового пошуку українських дослідників – В. Гейця, А. Гриценка, Е. Лібанової.

Розвиток досліджень впливу інклузивних та екстрактивних інститутів на інституційні сектори національної економіки та її структуру, а також пошук моделі структурної трансформації економіки на основі формування системи інклузивних економічних інститутів актуальнізується в умовах нерівномірного переходу країн світу від індустриального суспільства до постіндустріального та загострення таких негативних наслідків цього процесу, як соціальна нерівність, деградація навколишнього середовища та проблема бідності.

До найважливіших *теоретико-методологічних результатів дослідження*, представлених у монографії, необхідно віднести:

- розширення та удосконалення розуміння змісту явища «інклузивні економічні інститути» шляхом виявлення інклузивних та екстрактивних проявів інститутів розвитку промисловості та інновацій, інвестицій, підприємництва, регіонального розвитку та сектора домашніх господарств, їх впливу на функціонування економіки на національному та регіональному рівнях;

- розроблення ієрархічно взаємопов'язаної *системи формальних інститутів для формування та реалізації промислової політики* в

Україні з огляду на досягнення імперативів інклюзивного розвитку та завдань повоєнного відновлення виробництва з урахуванням необхідності конвергенції із розвиненими країнами, підтримування його сталості, часової та просторової стійкості, усунення зовнішньої економічної та технологічної залежності, забезпечення соціальної та безпекової спрямованості та спираючись на сучасні теоретичні уявлення про необхідність комплементарного поєднання структурних і фундаментальних факторів розвитку і зважаючи на особливості вітчизняного інституційного середовища та деструктивні «провали» ринку та держави, зумовлені трансформаціями попереднього періоду розвитку країни;

- встановлення розуміння *інклюзивного регіонального розвитку* як комплексних позитивних змін у регіонах, що відбуваються внаслідок ширшого використання регіонального потенціалу, розширення збільшення можливостей працевлаштування й отримання доходу, а також подолання нерівномірності географічного і галузевого розподілу цих можливостей на принципах збалансованого соціально орієнтованого розвитку, що зумовлюють зростання територіальної згуртованості;
- розроблення *механізму оцінки інклюзії економічних інститутів* на основі індексу інклюзії/включеності, що розраховується на базі аналізу нормативних законодавчих актів за певним напрямом регулювання економічної діяльності; на основі аналізу вітчизняної нормативно-правової бази *розраховано* індекс інклюзії/включеності інститутів інновацій, інвестицій, підприємництва, регіонального розвитку та сектора домашніх господарств.

Серед прикладних результатів дослідження, представлених у монографії, найважливішими є такі:

- обґрунтування корпоративної моделі розбудови національного промислового виробництва на основі публічно-приватного партнерства шляхом створення відповідних великих суб'єктів господарювання, чия діяльність сформує структурний ефект зростання виробництва, дасть змогу подолати окремі «провали» ринку, зменшити чи нейтралізувати негативні прояви ринкової влади на економіку і суспільство, допоможе відмовитися від пошуку швидкої вигоди в умовах зрос-

таючої невизначеності й нестабільності та перейти до довгострокового програмування діяльності, стійкого та сталого розвитку країни;

– обґрунтування ролі інституту державного підприємництва у забезпеченні інклузивної індустріалізації, що, на відміну від традиційного підприємництва, орієнтованого на отримання й максимізацію прибутку, характеризується особливими цілями, що визначаються соціальною та екологічною спрямованістю. На цій основі виявлено системні недоліки вітчизняної промислової політики та обґрунтовано напрями її удосконалення у частині подолання структурно-технологічної відсталості економіки України;

– визначення груп інститутів, ефективна діяльність яких сприяє інклузивному регіональному розвитку, – це інститути державного управління, місцевого самоврядування, стимулювання та стратегічного планування, інноваційного розвитку, міжрегіональної співпраці, що функціонують на трьох рівнях: перший рівень (інститути державного управління та місцевого самоврядування, стимулювання та стратегічного планування, інноваційного розвитку) – забезпечують оптимізацію ресурсів регіонального розвитку з урахуванням вимог інклузивності для формування інклузивного державного простору; другий рівень (інститути міжрегіональної співпраці) – забезпечують горизонтальну взаємодію суб'єктів регіонального розвитку з метою міжрегіональної інтеграції; третій рівень (інститути територіальної згортованості: уповноважені органи здійснення регіональної політики; міжвідомча координаційна рада; Конгрес місцевих і регіональних влад; додаткові органи тощо) – забезпечують реалізацію загальнонаціональних цілей державної політики регіонального розвитку та міжвідомчої взаємодії з метою забезпечення територіальної єдності країни;

– розкриття сутності категорії «спроможність територіальних громад» щодо здатності ТГ стратегічно планувати розвиток як однієї з базових характеристик інститутів регіонального розвитку. На основі аналізу нормативно-правових та законодавчих актів, що впливають на формування спроможності територіальних громад, встановлено, що сфера застосування категорія «спроможність ОТГ» переважно обмежується економікою, а такий підхід не сприяє формуванню

спроможності територіальних громад у напрямі інклюзивного інституту регіонального розвитку.

– визначення груп інститутів, ефективне функціонування яких сприяє інклюзивному розвитку підприємництва, – адміністративно-організаційних (спеціалізовані програми державної, регіональної, підтримки підприємництва, розвиток спеціальних механізмів залучення до підприємництва вразливих груп населення – соціальне підприємництво); фінансових (різноманітність і доступність фінансування, «розумна» фіscalізація підприємницької діяльності); технологічних (залучення підприємців у цифрову економіку, використання МСП цифрових, інтернет-, телекомунікаційних технологій); освітніх (навчання підприємництву, популяризація підприємницької діяльності) інститути;

– обґрутування заходів з удосконалення державної структурної політики, спрямованої на здійснення структурних реформ в умовах воєнних дій, які передбачають: створення сприятливих умов компаніям, які виробляють свою продукцію на території України; перебудову транспортної інфраструктури та логістики з акцентом на розвиток наземних транспортних коридорів до ЄС; розвиток людського капіталу у сфері освіти загалом і, зокрема, навчання IT-технологіям; інтеграція в європейські та американські виробничі ланцюги; розвиток військової промисловості, налагодження виробництва сучасних засобів озброєння відповідно до стандартів НАТО; удосконалення державної політики у сфері сприяння виробничій діяльності домашніх господарств та зростанню їх доходу в умовах воєнних дій.

Отже, результати наукового дослідження, представлені у монографії, розкривають значення інклюзивних економічних інститутів для функціонування економіки на національному та регіональному рівнях, містять практичні рекомендації щодо заходів державної структурної політики у період війни та повоєнного відновлення з урахуванням інклюзивного вектора розвитку. Сподіваємося, що представлена українській громадськості колективна монографія, стане корисною при розробленні сучасної державної структурної економічної політики з урахуванням впливу економічних інститутів.

1.1. Теоретичні засади формування інклузивності та екстрактивності економічних інститутів

Порівняно з традиційними концепціями економічного зростання концепція інклузивного розвитку додатково залучає до розгляду такі чинники – вплив рівних можливостей участі членів суспільства в економічному зростанні, розподілі економічних вигід від нього, рівність в охороні здоров'я, людський капітал, якість навколошнього середовища, соціальний захист та продовольчу безпеку. Інклузивне зростання безпосередньо ув'язує макроекономічні та мікроекономічні детермінанти економіки з економічним зростанням. Мікроекономічний аспект враховує важливість структурних перетворень для економічної диверсифікації та конкуренції, тоді як макроекономічний відноситься до зміни таких економічних агрегатів, як валовий національний дохід або валовий внутрішній продукт.

Інклузивне зростання є основою передумовою стабільного економічного розвитку. При цьому в процесі економічного зростання нерідко виникають такі проблеми, як корупція та інші негативні явища, насамперед у країнах, що розвиваються. Основою передумовою успішного зростання є його інклузивність, насамперед у сфері створення рівних можливостей доступу до ринків, ресурсів та неупередженого регуляторного середовища. Інклузивний підхід до зростання набуває довгострокової перспективи, оскільки основна увага приділяється продуктивній зайнятості як засобу збільшення доходів бідних груп та підвищення їхнього життєвого рівня.

Перехід України від планової економіки до ринкової, трансформація механізму господарювання, поряд зі зростанням виробництва

послуг, які забезпечують ринкову інфраструктуру, виявили неефективність базових галузей економіки. Після нетривалого періоду відновлення, що тривав з кінця 2000 р. до початку 2008 р. і був обумовлений зростанням світового попиту на сталь, насамперед унаслідок зростання економіки Китаю, економіка України відчула на собі вплив світових криз, зокрема внаслідок пандемії COVID-19, до яких згодом додалася повномасштабна російська воєнна агресія.

Наразі, внаслідок домінування протягом багатьох років ресурсота енергоємних галузей і технологій, сировинної орієнтації експорту та надмірної концентрації виробництва, у регіонах сформувалася неефективна та екологічно небезпечна структура виробництва; істотно знизився рівень економічного розвитку та добробуту населення, який наразі не відповідає природному, науково-технічному, аграрно-промисловому потенціалу України та кваліфікаційно-освітньому рівню населення. До цього додалися нові внутрішні дисбаланси – старіння населення, безробіття, проблеми, пов’язані з конкурентоспроможністю України в умовах глобалізації економіки тощо. Отже, *внутрішнім чинником, який вимагає переходу України до стратегії інклюзивного розвитку*, є потреба у відновленні рівня економічного розвитку і добробуту населення на основі побудови ефективного, науковоємного та ресурсозберігаючого виробництва, збереження людського капіталу України та підвищення його вартості на основі зростання кваліфікаційно-освітнього рівня

Зовнішніми передумовами для переходу України до інклюзивного розвитку є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 21.03.2014 р. (політична частина) та від 27.06.2014 р. (економічна частина), а також прийняття Україною зобов’язань щодо впровадження 17 глобальних Цілей сталого розвитку ООН на період до 2030 р.

Зокрема, Угода про асоціацію України з ЄС передбачає зближення між Україною та ЄС на основі спільних цінностей, посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи і безпеки, забезпечення прав людини та основоположних свобод. Підкреслюється, що подальші відносини між Україною та ЄС базуватимуться на принципах вільної ринкової економіки, верховенства права, ефективного уряду-

вання тощо. Документи ЄС, які визначають подальші шляхи розвитку, зокрема Римська декларація, акцентують увагу на необхідності пошуку балансу між економічним зростанням і гарантіями соціально-го добробуту. Йдеться про створення нових робочих місць, сприяння економічному і соціальному прогресу, конвергенції країн з різним рівнем розвитку, боротьбі з безробіттям, дискримінацією, соціальною ізоляцією та бідністю.

Цілями сталого розвитку ООН на період до 2030 р. передбачено запровадження інклузивної та рівної за доступом освіти (Ціль 4. Якісна освіта); сприяння сталому, інклузивному та стабільному економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній роботі для всіх (Ціль 8. Хороша робота і економіка); побудова стійкої інфраструктури, сприяння інклузивній та стабільній індустріалізації та інноваціям (Ціль 9. Інновації і хороша інфраструктура); перетворення міст та населених пунктів на інклузивні, bezпечні та стабільні (Ціль 11. Екологічно чисті міста і спільноти); сприяння мирному та інклузивному суспільству для сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх та створення ефективних, відповідальних та інклузивних інститутів на всіх рівнях (Ціль 16. Мир і верховенство закону).

Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 р., розроблена на основі Цілей сталого розвитку ООН, передбачає: сприяння тривалому інклузивному збалансованому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх (операційна ціль 1.1); інклузивному енергоефективному та інноваційному промисловому розвитку (операційна ціль 1.2); забезпечення інклузивної та справедливої якісної освіти (операційна ціль 4.2); перетворенню міст та населених пунктів на інклузивні, bezпечні, життєстійкі та збалансовані (операційна ціль 4.3); створенню підзвітних та інклузивних інституцій у сфері правосуддя (операційна ціль 7.2), а також у сфері урядування всіх рівнів (операційна ціль 7.3).

Концепція інклузивного розвитку основний акцент робить на рівних можливостях участі членів суспільства в економічному зростанні, справедливому розподілі економічних вигід, рівності в охороні

здоров'я, якості навколошнього середовища, соціальному захисті та продовольчій безпеці.

Існує кілька підходів до визначення поняття «інститут»¹. Згідно з першим інститут – це сукупність формальних організацій, які задовільняють суспільну потребу. Згідно з другим тлумаченням інститути являють собою сукупність встановлених у відповідних сферах правил гри та діючих відповідно до цих правил соціальних суб'єктів, у першу чергу – організаційних структур. Інше тлумачення акцентує увагу на результатах функціонування інституту, ототожнюючи це поняття з «відносно усталеними типами і формами соціальної практики, завдяки яким організується суспільне життя, забезпечується усталеність зв'язків та відносин у рамках соціально організованого суспільства»².

Найбільш перспективним для розвитку економіко-соціологічних досліджень є визначення інституту в рамках теорії нового інституціоналізму, де він розглядається як комплекс правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності. Представник цього напряму Д. Норт вважає, що інституції – це ... правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми». У складі інститутів ним виділено: 1) формальні правила (конституції, закони, адміністративні акти, офіційно закріплена норма права); 2) неформальні обмеження (традиції, звичаї, добровільно взяті на себе норми поведінки, неписані кодекси честі, гідності, професійної самосвідомості тощо); 3) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція та ін.)»³.

Відштовхуючись від цього, економічні інститути можна охарактеризувати як сукупність формальних та неформальних норм і правил, які регулюють поведінку людей в економічній сфері діяльності. Переваги цього підходу в тому, що чітко можна розрізнати і порівня-

¹ Матвеєв С.О., Лясота Л.І. Соціологічний аналіз економічних інститутів. *Економічна соціологія*. Тема 5. URL: https://tourlib.net/books_others/matveev51.htm

² Социальный институт. *Социология*. Словарь-справочник. Москва: Наука, 1990. Т. 1. С. 157.

³ Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение. *THESIS*. 1993, весна. Т. 1. Вып. 2. С. 73.

ти поняття «економічний інститут» та «економічна організація». Економічні організації – це суб'єкти, які функціонують за інституціональними правилами, але й мають певний ступінь свободи вибору своєї поведінки. Причому ступінь їх підпорядкування правилам залежить від рівня інституціонального контролю.

Таким чином, економічні інститути слід розуміти не як жорсткі обмежувальні структури, а гнучкі структури, що трансформуються під впливом дій. Вироблення правил, що діють у соціально-економічному просторі, – це і є створення інституцій. В економічній сфері інституціональні структури повинні обмежувати учасників у процесі обміну, щоб запобігти обману і порушенням, які обіцяють зиск для однієї сторони і витрати для іншої. Такі інститути охоплюють сформовані системи договірного права, взаємних зобов'язань, гарантій, торгових марок, моніторингу, а також механізм втілення правових норм у життя.

Економічні інститути з'являються в суспільстві завдяки тому, що люди в соціальних групах намагаються реалізовувати свої потреби спільно. У ході суспільної практики вони напрацьовують деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, які поступово, шляхом повторення та оцінки, перетворюються в стандартизовані звичаї та звички. Протягом деякого часу ці шаблони та зразки поведінки підтримуються суспільною думкою, приймаються та узаконюються. На цій основі розробляється система санкцій. Наприклад, банки як елемент інституту бізнесу розвивалися як потреба в нагромадженні, переміщуванні, запозиченні та відкладанні грошей і в результаті перетворилися на самостійний інститут.

Таким чином, економічні інститути є суспільними структурами, які впорядковують взаємовідносини людей, що виникають у спільній діяльності, вкладають їх у певні рамки. Ступінь відповідності між інституціональними цілями та рішеннями, що приймають індивіди, залежить від ефективності примусу. Він здійснюється через внутрішню заборону на діяльність, страх покарання за порушення відповідних норм, суспільні санкції або державне насильство.

Як зазначав Дуглас Норт¹, варто також розрізняти офіційні та неофіційні інститути. Перші закріплено законодавчо, а другі мають неофіційний характер. Існує можливість змінити офіційні інституції, проте це не вплине на неофіційні. Адже неофіційні правила значно стійкіші, інертні й набагато значущі. Законодавства України часто й не дотримуються через існування таких неофіційних правил.

Інститути поділяються на політичні та економічні². Політичні «визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством». Економічні інститути стосуються виробництва.

І політичні, і економічні інститути поділяються на інклузивні та екстрактивні. Інклузивні економічні інститути – це такі інститути, що мають переважно інклузивні ознаки, заохочують великих маси людей до участі в економічній діяльності. Щоб бути інклузивними, економічні інститути мають підтримувати приватну власність, неупереджену систему права й надання публічних послуг для створення конкурентного середовища, у якому люди можуть здійснювати обмін і домовлятися. Має також існувати гарантія можливості відкривати новий бізнес і обирати свій кар'єрний шлях. Екстрактивні економічні інститути – це інститути, що мають протилежні властивості, тобто спрямовані на те, щоб відбирати доходи і блага в однієї групи людей на користь іншої. Сталий економічний розвиток властивий лише інклузивним економічним інститутам.

Інклузивні економічні інститути розвиваються і процвітають в умовах інклузивних політичних інститутів, причому розвинені інклузивні економічні інститути підтримують існування інклузивних політичних інститутів (доброчесне коло). І навпаки – екстрактивні економічні інститути розвиваються в умовах екстрактивних політичних інститутів, причому екстрактивні економічні інститути підтримують екстрактивні політичні інститути (порочне коло) (більш детально – у підрозділі 1.2.). Екстрактивні політичні та економічні інсти-

¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. URL: <https://knpyg.com.ua/index.php?productID=2770002464008>

² Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ: Наш формат, 2016.

тути нестабільні і загрожують усьому суспільству, адже можуть привести до політичного та/чи економічного колапсу.

Для економічних інститутів також можливе поєднання інклюзивної діяльності в країні поряд із проведенням екстрактивної економічної діяльності за кордоном. Як зазначав Іммануїл Валлерстайн, існують країни центру, які займаються промисловим виробництвом, та є країни периферії, які постачають сировину центру, а потім споживають вироблену там продукцію. Україна, як видно з галузевої структури виробництва та структури товарів і послуг у складі експорту та імпорту, відноситься до периферійних країн. Тому вітчизняна економіка відчуває тиск іноземних «екстрактивних» виробників, які у власних кранах є «інклюзивними». Одним із проявів такої екстрактивності є різний розмір оплати праці за одинаковий обсяг виконаних робіт за однакового рівня кваліфікації у різних країнах.

Погляди на чинники економічного розвитку у сучасній науковій думці зазнали істотних змін. Згідно з неокласичною теорією темпи економічного зростання визначали нагромадження виробничого капіталу і наявність робочої сили. Ця теорія втілювала технологічний підхід до економіки як макроекономічної виробничої функції, що трансформує виробничі чинники у виробництво продукції. Згодом до чинників економічного зростання додали чинники людського капіталу та технологічного прогресу.

Наразі економічна наука віходить від спроб пояснення функціонування економіки на основі виключно агрегованих макропоказників, повертаючись до фундаментального постулату про стимули, які формують мікроекономічну поведінку.

Якісно новим підходом є розгляд інституцій та встановлених ними «правил гри» в економіці та суспільстві, які впливають на стимули і поведінку економічних агентів. Якісні інклюзивні інститути створюють стимули для виробничого використання ресурсів, забезпечуючи захист права власності та рівний доступ до ринків, тоді як неякісні інститути не дають виробникам такого захисту і підвищують привабливість боротьби за ренту¹. Натомість екстрактивні інститути

¹ Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. Москва : АСТ, 2016. 693 с.

знижують сукупну економічну ефективність суспільного виробництва внаслідок боротьби за перерозподіл багатства на користь еліт. Задіяльність еліт у покращенні діяльності інститутів може виникати внаслідок міжнародної конкуренції, воєнних дій, прагнення до розширення економіки як власної податкової бази. Проте така діяльність еліт часто має короткотерміновий характер з подальшим відкатом назад, а податковий тягар може перевищувати оптимальні значення, призводити до надмірного вилучення ресурсів з приватного сектора економіки. Навіть у випадку, коли правлячий клас володіє ринковими підприємствами, вони працюють у пільговому режимі, тож про рівність перед законом та однакові правила гри не йдеться. Крім того, якщо активи еліт зосереджені в окремих, наприклад ресурсних, галузях, це ускладнює розвиток виробництва у високотехнологічних галузях. Маловірогідним вдається твердження, що зростання економіки може зчинити зворотний позитивний вплив на розвиток інклузивних інститутів, сприяє їхньому удосконаленню та, як наслідок, – розвитку усіх соціальних груп, компенсиуючи втрати еліт через відмову від екстрактивних інститутів.

Таким чином, необхідною передумовою тривалого економічного розвитку є створення інклузивних економічних, а разом з тим і політичних інститутів, які здатні забезпечити сприятливі умови для виробничої діяльності та ефективного застосування і нагромадження виробничих ресурсів. Цей процес має відбуватися на противагу екстрактивним інститутам, які націлені на перерозподіл багатства.

Одним із основних способів реформування політичних та економічних інститутів в напрямі інклузивності автори «Why Nations fail» вважають кардинальні історичні події (революції, здобуття незалежності), за яких виникають широкі плуралістичні коаліції на підтримку саме демократичних режимів. В усіх випадках до успіху вела активна участь у політиці різноманітних суспільних груп, сил і рухів, яким вдавалося врівноважити вплив еліт і спрямувати інститути в напрямі, який відповідав інтересам суспільства в цілому. Політична ж пасивність суспільства, навпаки, призводить до ротації еліт і «зміни вивіски» політичних інститутів, яка не змінює їх екстрактивної природи.

Українська історія містить чимало прикладів переходу до інклюзивного економічного зростання, що, проте, були короткотерміновими і швидко змінювалися екстрактивною стагнацією. Серед них варто відзначити періоди освоєння південних та південно-східних територій України наприкінці XVIII – початку XIX ст., швидкий промисловий розвиток наприкінці XIX – початку XX ст. Феномен швидкого зростання української економіки в радянський період був обумовлений нещадною експлуатацією населення, надлишковою централізацією і концентрацією ресурсів та примусовою працею, характерними для екстрактивної економіки. Зрозуміло, що резерви такого зростання були швидко вичерпані, спроби економічних реформ зазнали краху, помітним стало науково-технологічне відставання від розвинених країн. З моменту здобуття незалежності проводилися спроби реформ, спрямовані на лібералізацію та приватизацію економіки. Проте не було досягнуто суспільного консенсусу стосовно цілей і завдань реформування, а політично пасивне суспільство виявилося не суб'єктом реформ, а їх об'єктом

Східноєвропейські країни – насамперед Польща, Чеська Республіка, Угорщина, а також країни Балтії – завдяки розвиненому громадянському суспільству досягли успіху щодо запровадження інклюзивної моделі розвитку і це пришвидшило їх економічний прогрес.

Функціонування української економіки, навпаки, було підірване розривом зовнішньоекономічних зв'язків, фінансовою нестабільністю та появою олігархії, яка через непрозору процедуру приватизації досягла швидкої концентрації рентних доходів. Завдяки цим чинникам з'явилися політичні інститути екстрактивного типу, а екстрактивна економічна модель стала в Україні домінуючою. Тривалий час у суспільстві переважала соціальна апатія, що полегшувало елітам збереження контролю над економікою і політикою. Відсутність інклюзивних економічних інститутів не дозволяла підприємцям отримати віддачу з вкладених активів та людського капіталу. При цьому певне економічне відновлення з 2000 р. до 2008 р., яке певною мірою компенсувало втрати від кризи початку 1990-х років, не зумовило поліпшення екстрактивних інститутів.

Наразі відбувається чергова спроба перейти до інклузивної моделі розвитку. Успішний досвід сусідніх країн Східної Європи свідчить про можливість подолання бідності й відсталості на основі забезпечення сприятливих умов для використання і нагромадження виробничих ресурсів, яке мають здійснити оновлені політичні та економічні інститути. Отже, при дослідженні чинників, які впливають на інклузивний економічний розвиток, значну увагу слід приділити визначеню типу, до якого можна віднести економічні та політичні інститути країни (інклузивні чи екстрактивні), що у свою чергу допоможе визначити напрями їх впливу на економіку країни та обґрунтувати пріоритетні заходи покращення їх якості. При цьому характеристики інститутів політичних та економічних – через тісний зв'язок між ними – можна вважати тотожними.

При дослідженні слід звернути увагу на характеристики політичних інституцій (дієвість уряду, рівень корупції тощо), відносну стійкість якісних показників цих інститутів та відтворюваність протягом тривалого часу, подолати яку може лише порушення динамічної рівноваги під час якісних змін інституціонального режиму.

Наявність сильних інклузивних інститутів, зважаючи на їх визначення, обумовлює більш швидкий економічний розвиток країн у тривалій перспективі, тоді як за екстрактивних інститутів економіка не здатна до тривалого стійкого розвитку, що відбувається лише у короткі періоди часу і згодом припиняється. Навіть за наявності певного розвитку економіки її екстрактивне спрямування приводить до зростання насамперед орієнтованих на експорт галузей сировинного спрямування, тоді як інклузивний розвиток економіки передбачає розширення виробництва наукової і високотехнологічної продукції. Іще однією рисою інклузивного розвитку є зростання частки приватного підприємництва на противагу монополізації та олігархізації економіки за панування екстрактивних інститутів.

1.2. Взаємодія інклюзивних та екстрактивних інститутів

Інклюзивний розвиток нерозривно пов'язаний із т. зв. «виключеннями» на трьох рівнях: економічному, політичному та соціальному¹. «Інклюзивний розвиток це концепція, яка визначає, що кожна людина, незалежно від ідентичності, сприяє трансформації в суспільстві.... а її включення до процесу розвитку зумовлює кращі результати, тобто особи, повністю включенні, можуть брати активну участь та отримувати вигоду від своєї діяльності та процесу розвитку»². Інклюзивний розвиток – концепція багатовимірна. Вона охоплює соціальне, економічне та фінансове залучення серед громад, кастр, гендеру, регіонів. Важливо організувати продуктивну і прибуткову занятість разом зі створенням ефективних систем соціальної безпеки, щоб захистити тих, хто не може працювати або заробляє мало.

Важливе значення має посилення державних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, забезпечення основних потреб – доступу до води, електроенергії та транспортування, дотримання санітарних норм. Особлива увага повинна приділятися маргіналізованим верствам суспільства, меншинам та іншим виключеним групам, щоб залучити також залучити їх до переліченого вище. Уряд тут відіграє важливу роль – через посилення державних інвестицій та економічне управління, – щоб кожному було забезпечено доступ до життєво важливих державних послуг. Тому на урядовому рівні мають бути сформовані стратегії, фіскальна політика, що стимулює економічне зростання бідних і зменшує бідність³. Визначаючи економічні стимули – здобути кращу освіту, заощаджувати, інвестувати, впроваджувати нові технології, – економічні інститути надають можливість започаткувати власну справу та забезпечують доступ до фінансування. Права власності гарантує верховенство права.

¹ Strategic Actors for the Implementation of Inclusive Development / ECDPM. 2013. URL: <https://ecdpm.org/publications/strategic-actors-implementation-inclusive-development/>

² Агентство США з Міжнародного розвитку USAID. URL: <https://www.usaid.gov>

³ Effective States and Inclusive Development. URL: https://arthapedia.in/index.php?title=Effective_States_and_Inclusive_Development

Політичні інститути мають забезпечувати стабільність, за якої зміна правил гри при веденні бізнесу неможлива. Коли права власності не гарантовані економічні інститути та будь-які економічні стратегії приречені. Тому політичні та економічні інститути мають перебувати у постійній взаємодії.

Інклузивні економічні інститути заохочують великі маси людей до участі в економічній діяльності, що дає змогу розкрити їхні таланти й уміння, зробити вибір за власним бажанням. Інклузивні економічні інститути мають шанувати приватну власність, дотримуватися неупередженої системи права й надання публічних послуг для створення конкурентного середовища. Щоб гарантовано відкрити свій бізнес, правила мають діяти для абсолютної більшості членів суспільства, а не лише для еліти. І, хоча частина цих послуг на ринку може надаватися і приватними особами, здійснення такої діяльності у великих масштабах потребує координації центральних повноважних органів. Отже, держава неминуче тісно пов'язана з економічними інститутами – як сила, що підтримує закон і порядок, захищає приватну власність і є головним провайдером публічних послуг. Інклузивні економічні інститути потребують підтримки держави і використовують її послуги. Через інклузивні економічні інститути великі маси населення можуть впливати на розвиток суспільства. Інклузивні економічні інститути створюють інклузивні ринки, що забезпечують конкурентне середовище свободу людям у пошуку професій. Також вони відкривають двері до двох інших рушіїв процвітання – технологій та освіти. Невід'ємними від технологій є освіта, знання робочої сили та продуковані нею ноу-хау. І ще сьогодні технологічні зміни потребують наявності освіти і інноватора, і найманого працівника.

Одним із найважливіших факторів інноваційного розвитку є однакові для всіх можливості патентування розробок, захист авторських прав та можливості доступу до кредитування задля втілення ідей у життя.

Монополізація банківської системи призводить до встановлення монопольних правил, тому важливо долати бар'єри, які заважають

приватному підприємцю у доступі до капіталу та розвитку приватного бізнесу. Доступне кредитування – запорука вільної конкуренції¹.

Інклюзивні політичні та економічні інститути у своєму зв'язку створюють своєрідне *доброчесне коло* – запускають процес позитивного зворотного зв'язку, що убезпечує ймовірність збереження і навіть розширення цих інститутів.

Інклюзивні політичні та економічні інститути виникають внаслідок конфлікту між елітами, що опираються економічному розвитку і протистоять політичним змінам. Доброчесне коло в інклюзивній структурі спрацьовує внаслідок того, що: 1) плюралістичні інститути значно ускладнюють узурпацію влади; 2) плюралізм зберігає поняття верховенства права: принципового застосування закону однаково для всіх; 3) одна група не може використовувати закони для зазіхання на права іншої; 4) принцип верховенства права відчиняє двері для ширшої участі у політичному процесі та більшої інклюзивності, оскільки він просуває ідею рівності не лише перед законом, а й у політичній системі; 5) інклюзивні політичні інститути підтримують і отримують підтримку від інклюзивних економічних інститутів. Це створює ще один механізм добочесного кола; 6) інклюзивні економічні інститути, що свого часу скасували такі екстрактивні економічні відносини, як рабство і кріпацтво, сьогодні применшують значущість монополій та олігархів, створюють динамічну економіку, яка заважає тому, хто узурпує політичну владу, отримати економічні вигоди хоча би на короткий час. Водночас економічні інститути мають бути досить потужними, щоб протистояти потужному опору еліт, які не хочуть втрачати свої дивіденди, поділяючи владу іще з кимось іншим; 7) інклюзивні політичні інститути створюють передумови для процвітання ЗМІ. Вільні медіа передають інклюзивним інститутам інформацію про загрози та мобілізують їх на протистояння. На противагу цьому екстрактивні політичні інститути намагаються підпорядковувати вільні медіа собі задля утримання своєї влади.

Таким чином, інклюзивна структура суспільних інститутів створює синергетичний ефект (табл. 1.1).

¹ Аджемоглу Д., Робінсон Д.А. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ: Наш формат, 2016.

Під час так званих технологічних змін потужні владні групи часто повстають проти рушіїв розвитку та процвітання. Такі зміни Й. Шумпетер називав творчою деструкцією¹.

Таблиця 1.1

**Взаємодія політичних та економічних інститутів
у добробечесному колі**

Засоби	Результат
Плюралізм	Перешкоджання узурпації влади в руках обмеженої групи осіб
Збереження верховенства права	Розвиток інклузивних економічних інститутів, захист прав власності
Захист прав власності	Стабільний та прогнозований розвиток, сприятливий бізнес-клімат, стимулювання розвитку інклузивних політичних інститутів
Антимонопольна та антиолігархічна політика	Динамічна економіка, розвиток інклузивних політичних та економічних інститутів, розвиток інноваційної діяльності
Розвиток свободи слова	Вивільнення ЗМІ та медіа з-під впливу олігархату та інших екстрактивних інститутів, які їх використовують як засіб утримання влади. Створення запобіжника для узурпації влади через можливість мобілізації широких верств населення для захисту прав і свобод
Поширення ідей рівності у політичній системі	Розвиток плюралізму в політичній та економічній системах, розвиток політичних партій та профспілкових рухів, що представляють різні економічні групи, розвиток різних форм підприємницької діяльності

Джерело: складено авторами.

Під час промислових революцій у нових переломних точках переходу, які Й. Шумпетер називав *new departures*², старі системи чинять опір новим технологіям. Задля збереження свого існування старі системи бажають якомога довше зберігати свій статус-кво всупереч історичному розвитку. Тому на противагу інклузивним інститутам в

¹ Шумпетер Й. А. История экономического анализа: в 3-х т. Санкт-Петербург: Экон. шк., 2003.

² Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011

суспільствах часто діють *екстрактивні інститути*, що створюються для віднімання доходів і благ в однієї суспільної групи на користь іншої.

Екстрактивні політичні інститути призводять до появи екстрактивних економічних інститутів, що сприяють збагаченню кількох обраних осіб за рахунок більшості населення. В цьому полягає суть діяльності олігархії, коли за умови існування екстрактивних політичних інститутів зміна лідерів не веде до економічного розвитку, навіть якщо зміна відбувається під революційними гаслами критики своїх передників. Цей процес збереження комфортних умов для старих еліт, які опираються прогресивним змінам, в екстрактивній структурі економіки називається *порочним колом*:

1) той, хто має вигоду від екстрактивних інститутів, володіє ресурсами навіть для створення власних (приватних) армій і загонів, найманців, а також підкупу виборців (чи крадіжки їхніх голосів) для збереження своєї влади;

2) екстрактивні економічні інститути внаслідок нерівномірного збагачення меншості створюють платформу для подальшого існування екстрактивних політичних інститутів;

3) у режимах з екстрактивними політичними інститутами влада цінується високо, адже вона непідконтрольна та приносить великі економічні прибутки. Замість правила *rule of law* (*верховенство права*) діє правило *rule by law* (*управління за законом*), коли закони ухваляються з урахуванням потреб обмеженої кількості людей;

4) екстрактивні політичні інститути усувають будь-яке стримування зловживань владою. Вони не захищають від тих, хто хоче й надалі узурпувати владу та зловживати нею;

5) екстрактивні інститути призводять до створення необмеженої влади й нерівності у доходах.

6) підвищуються ставки в політичній грі. Той, хто керує державою, отримує вигоду від своєї надмірної влади та багатств;

7) створюються стимули для боротьби за контроль над владою та її переваги;

8) за рахунок економічних дивідендів купується політична влада.

9) результатом є те, що триває боротьба не за заміну політичних інститутів, уведення обмежень на здійснення влади чи запровадження плюралізму, а за захоплення влади й збагачення однієї групи за рахунок решти.

Таке порочне коло веде до подальшого існування екстрактивних інститутів (табл. 2.2) і утримуванні самих еліт при владі разом із продовженням недорозвиненості (консервуванням економічної структури).

Таблиця 1.2

Порочне коло екстрактивних інститутів

Суспільний інститут	Засоби консервування структури
Економіка	<p>Дотації потрібним підприємствам чи секторам.</p> <p>Обмеження у кредитуванні широких верств населення для започаткування власного бізнесу.</p> <p>Нерівні правила оподаткування.</p> <p>У сільському господарстві існування низьких закупівельних цін (відносно цін на споживчому ринку) для представників малого бізнесу (фермерських господарств та індивідуальних власників).</p> <p>Корупція</p>
Політика	<p>Механізми підкупу виборців.</p> <p>Збереження інституту прописки, totожне закріпленню людей за певними територіями;</p> <p>Нерівні умови участі у політичній боротьбі.</p> <p>Неможливість створення незалежних медіа через брак державного фінансування тощо.</p>
Суспільство	<p>Нерівномірне збагачення через різний доступ до ресурсів.</p> <p>Узурпація ЗМІ та медіа-ресурсів.</p> <p>Різке розшарування доходів громадян.</p> <p>Монополізація обмеженою групою людей прав на якісну освіту, охорону здоров'я, безпеку.</p> <p>Просування кар'єрною драбиною за рахунок лояльності до правлячих еліт</p>

Джерело: складено авторами.

Таким чином, починає діяти *внутрішній закон олігархії*, який полягає в тому, що екстрактивні інститути відтворюють самі себе не лише в тій самій групі, що перебуває при владі, а й тоді, коли владу перехоплює цілком нова група.

Причини занепаду країн з екстрактивними інститутами

1. Екстрактивні інститути не створюють стимулів, потрібних, щоб люди заощаджували, інвестували та створювали інновації.
2. Екстрактивні політичні інститути підтримують чинні економічні інститути, зміцнюючи владу тих, хто має вигоду від екстракції.
3. Занепад набуває форми недостатньої економічної діяльності, оскільки політики охоче відбирають ресурси або придушують будь-яку діяльність, що становить загрозу для еліт. Найпоширенішою формою придушення є непомірний податковий тягар, що в умовах низької продуктивності праці призводить до скорочення підприємницької діяльності.

Три чинники, що потрібні для руйнування порочного кола

1. Головними членами коаліції проти екстрактивних інститутів мають стати представники інноваційних професій, торгові представники нової генерації, бізнесмени, які прагнуть вивільнити вигідну для них силу творчої деструкції. Вони не прагнуть розвитку іншого набору екстрактивних інститутів, що знову стати пограбованими.
2. Наявність широкої коаліції, куди входять різні страти і політичні угруповання.
3. Досить розвинені інклузивні політичні інститути, що мають традиції парламентаризму і перешкоджають захопленню влади та її узурпації новими керівниками та привласнення наявного економічного добробуту через побудову безконтрольної політичної влади.

Регулярні вибори і відносно безперешкодна політична конкуренція можуть зумовити розвиток інклузивних політичних інститутів. Також цьому сприяє освічена робоча сила, яка сприяє демократії та кращим інститутам¹.

Економічна та політична система України відноситься до передхідних структур, – перебуваючи на перехресті інклузивності та екст-

¹ Lipset Seymour Martin. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*. 1959.

рактивності, вони зберігають риси як інклузивності, так і екстрактивності та вимагають здійснення структурних змін у напрямі інклузивного розвитку. Наприклад, формально в Україні є свобода слова. Проте фактично більшість впливових медіа-ресурсів розподілені між декількома олігархічними групами. Такий стан речей призводить до того, що різні соціальні групи не мають можливості отримувати інформацію з різних ресурсів для створення всебічного уявлення про події. Також володарі медіа-ресурсів не зацікавлені в розповсюдженні знань та економічної грамотності серед населення. Це призводить до нерозуміння економічних процесів, що відбуваються в державі, полегшує маніпулювання суспільною думкою для прийняття тих чи інших економічних та політичних рішень. Медіа є лише одним із прикладів суспільних інститутів, що мають як інклузивні, так і екстрактивні риси та активно впливають на економічні процеси в Україні. Для дослідження інших суспільних інститутів потрібне розуміння того, як різні суспільні групи оцінюють їх діяльність з точки зору власної інклузії та інклузії самих суспільних інститутів.

Взаємодія різних інститутів забезпечує задоволення потреб одних інститутів за рахунок ресурсів інших. Зокрема, потреби в робочій силі інституту підприємництва забезпечуються за допомогою ресурсів інституту освіти. Для підвищення ефективності такої взаємодії інститутів потрібно збільшити інклузивність кожного з них.

1.3. Функції економічних та соціальних інститутів

Конкретним механізмом, що забезпечує соціальний порядок, інтеграцію, стійкість і стабільність суспільства, його відтворення, є *соціальні інститути* – певні форми організації та регулювання суспільного життя (такі, як політика, економіка, сім'я, релігія, освіта), що історично склалися і забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, включають сукупність норм, ролей, взірців поведінки, спеціальних установ, систему контролю¹. Ін-

¹ Дворецька Г.В. Соціологія. Київ: Видавництво КНЕУ, 2002.

ституційна діяльність є формою людської діяльності, що ґрунтуються на чітко розробленій системі правил і норм, а також розвиненому соціальному контролі за її виконанням. Вона здійснюється людьми, об'єднаними в групи, асоціації, де є поділ на статуси і ролі згідно з потребами групи чи суспільства. Таким чином, інститути підтримують соціальну структуру і порядок у суспільстві. Соціальні інститути забезпечують життєдіяльність людей через **задоволення суспільних потреб**. Для цього інститут має виконувати низку функцій, що забезпечують спільну діяльність людей, які намагаються задоволити власні потреби (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Функції задоволення суспільних потреб соціальними інститутами

Функція	Зміст
Регулятивна	Забезпечення закріплення та відтворення суспільних відносин через створення певних шаблонів поведінки
Інтегративна	Забезпечення згуртування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів суспільства під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій і системи ролей. Консолідація чи об'єднання зусиль, мобілізація кожним членом групи своїх ресурсів для досягнення спільної мети та узгодження особистих цілей із цілями інших членів групи
Комунікативна	Розповсюдження інформації як у самому інституті з метою управління його діяльністю, так і серед інших інститутів з метою покращення взаємодії.
Транслююча	Передача соціального досвіду новачкам соціальних інститутів для адаптації до цінностей, норм, ролей інститутів та забезпечення їх нормального функціонування

Джерело: складено авторами.

Будь-який соціальний інститут успішно функціонуватиме тільки за таких певних умов, як:

1) *наявність відповідних норм і приписів*, що регулюватимуть поведінку людини в межах інституту, тобто функціонально-рольових обов'язків, зумовлених поділом праці у структурі певного соціального інституту;

2) *інтеграція інституту в соціально-політичну, ідеологічну та ціннісну структуру суспільства*, що забезпечує формально-правову ос-

нову його діяльності, з одного боку, і можливість здійснювати соціальний контроль над інституціональними типами діяльності – з другого, що означає делегітимізацію соціального інституту, діяльність якого суперечить загальносуспільним настановам;

3) *наявність матеріальної бази*, яка б забезпечувала успішне виконання інститутом нормативних приписів і здійснення соціального контролю. Для виконання своїх функцій інститути мають необхідні матеріальні засоби, ресурси, установи, у межах яких вони організовують і контролюють діяльність людей, здійснюють управління соціальними діями і зв'язками тощо. Саме через соціальні інститути індивід пов'язаний із суспільством. Їх діяльність забезпечує індивіду впевненість, що ту чи іншу його потребу буде задоволено, а мети його дії буде досягнуто.

Визначення ролі соціальних інститутів у соціальних змінах і розвитку можна звузити до таких двох взаємозв'язаних дій, як: 1) забезпечення переходу до якісно нового стану соціальної системи, її прогресивного розвитку; 2) руйнування соціальної системи чи, принаймні, її дезорганізація.

Інституціональний аналіз дає змогу з'ясувати причини негативних явищ, що зумовлюють соціальну дезорганізацію та кризові явища в суспільстві. Ключовим моментом у розвитку процесів дезорганізації є руйнування соціальних інститутів, що створює ситуацію, яку Е. Дюркгейм назвав *аномією*¹, – коли індивіди не можуть інтегруватися в основні інститути суспільства і не визнають найбільш значущих соціальних норм. Вона характеризується втратою соціальними інститутами мети діяльності, послабленням нормального регулювання поведінки людини в головних сферах життєдіяльності; втратою чіткого визначення соціальних норм, послабленням механізму соціального контролю, зростанням соціального напруження. А це означає, що діяльність соціальних інститутів набуває дисфункціонального характеру, перестає задовольняти потреби суспільства, нові умови його життєдіяльності.

Зрілість суспільства визначається різноманітністю соціальних інститутів, їх розвиненістю, здатністю задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільнот. Особливого значення в розвинених сус-

¹ Émile Durkheim. Le suicide. Paris. Felix Alcan, Editeur, 1897. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Durkheim_-_Le_Suicide,_Alcan,_1897.djvu

пільствах набуває *інклюзія*, яку розуміють як створення системи процесів, що дозволяють кожній особі почуватися повноправним членом суспільства відповідно до її власного вибору, віросповідання та бажань.

Найбільш важливими соціальними інститутами сучасного суспільства є:

- *економічні*, що регулюють соціальні зв'язки у господарській сфері, забезпечують процес виробництва, виконують нормативно-роздільну функцію, розподіляючи та перерозподіляючи матеріальні блага чи їх еквіваленти. Вони формують економічний потенціал суспільства, підтримують стійкість його соціальної структури, розмежовують організації та професійно-статусні групи за способами та якістю споживання, за типами способу життя;

- *політичні*, що регулюють соціальні зв'язки у питаннях використання влади, її здійснення та розподілу. Політичні інститути встановлюють і підтримують політичну владу соціальної групи, що домінує в суспільстві, забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей;

- *культури та соціалізації*, діяльність яких пов'язана з розвитком і поширенням культури, соціалізацією особистості, засвоєнням нею соціальних цінностей. Соціокультурні інститути засвоюють, а потім відтворюють культурні та соціальні цінності, нагромаджувані в процесі соціальної діяльності, залучають індивідів до певних субкультур, а також регулюють їхню соціалізацію через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, захист відповідних цінностей та норм.

Основними функціями політичних інститутів є розподіл політичної влади, розроблення та підтримка законів, правил та стандартів. Основними суб'єктами виступають держава та її інститути, політичні партії, громадські об'єднання.

Основними функціями економічних інститутів є функції виробництва, обміну, стимулювання, інноваційні, адаптивні та ін. Основні суб'єкти підприємницької діяльності – роботодавці, підприємці, наймані робітники, менеджери, а також інші гравці на ринку – інвестори, покупці, продавці.

Усі соціальні інститути у своїй діяльності взаємопов'язані. Потреба гармонізувати систему ролей, приписаний індивіду різними

інститутами, може задовольнятися шляхом домовленостей між інститутами. Ураховуючи важливість певних інститутів у суспільному житті, інші інститути намагаються контролювати їх діяльність. Наприклад, у будь-якій цивілізованій країні відносини між окремими інститутами промисловості й торгівлі регулюються державою за допомогою податків.

Між інститутами існує залежність; зміни в одному інституті, як правило, ведуть до змін в інших. Проте це не означає, що інституційної автономії бракує. Кожен з інститутів намагається зберегти недоторканними свої інституційні норми, правила, кодекси та ідеологію. Соціальний порядок може бути забезпечений лише шляхом вдалого поєднання взаємодії інститутів і збереження ними незалежності один від одного.

Нині спостерігається особливий інтерес до певних інститутів, зокрема економічних. У науці сформувався напрям під назвою «економічний інституціоналізм» (Т. Веблен, Дж. Мітчел), що приділяє основну увагу державі, приватній власності, податковій системі, монополіям тощо.

Економіка як соціальний інститут – це насамперед сталий комплекс правил, принципів, норм економічної поведінки, за допомогою яких організовується практична взаємодія індивідів і здійснюється адаптація суспільства до умов його існування. Економічній поведінці притаманна раціональність, ретельний облік витрат і доходів.

Для забезпечення свого функціонування економічним інститутам потрібні певні обов'язкові передумови: технології виробництва, що передбачають поділ праці, функцій та обов'язків; приміщення; засоби виробництва; транспорт; фінансові засоби і – головне – трудові ресурси – люди.

Форми поєднання цих складових економіки як соціального інституту, тобто типи економічної організації, відповідають типу суспільного устрою. Як відомо, можна назвати (звичайно ж у спрощеному вигляді) чотири типи економічної організації, що послідовно змінювали одна одну: примітивна, аграрна, індустріальна та інформаційна (постіндустріальна).

Основна функція економічних інститутів – адаптивна. Вона полягає у забезпеченні адаптації до навколошнього середовища, що постійно змінюється. Така адаптація можлива за умови виробництва певних товарів та послуг для задоволення потреб кожного індивіда й суспільства загалом. З адаптивною функцією пов’язані функції виробництва та обміну.

Економічні інститути виконують стимулюючу функцію, формуючи економічний інтерес, заінтересованість у зменшенні витрат, підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якісних показників, збільшенні доходу. Тому особливого значення для їх нормального функціонування набуває визначення принципів оплати праці та правильне використання (розподіл і перерозподіл) коштів. Оновлення системи стимулювання та організації праці, організації виробничих процесів – це прояв інноваційної функції економічних інститутів. Успіх інновацій значною мірою залежить від ставлення самих суб’єктів господарсько-економічної діяльності до нових наукових досягнень, їхньої творчої активності. Окрім того, економічні інститути виконують інтегративну функцію, що не завжди усвідомлюється. Функціонування економіки передбачає спеціалізацію та кооперацію праці, обмін (за допомогою грошей) результатами праці. Це все інтегрує членів суспільства в єдиному процесі суспільного виробництва. Вони потрапляють в економічну залежність один від одного.

З діяльністю економічних інститутів нерозривно пов’язані політичні інститути, що виконують такі функції, як: задоволення владою значущих інтересів усіх груп і верств суспільства; раціоналізація конфліктів і суперечностей, переспрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави; примус в інтересах окремих верств населення або всього суспільства загалом; інтеграція різних верств населення за рахунок підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства; соціалізація особистості (включення її у складний світ суспільних відносин); забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку як суспільства загалом, так і самої людини.

Політична влада відрізняється від інших видів соціальної влади своїми функціями, а саме: політичним цілеспрямуванням; владно-політичною інтеграцією суспільства; регулюванням режиму соціаль-

но-політичної діяльності; забезпеченням цілісного управлінського впливу на суспільні процеси.

Основні механізми економічної політики держави в ринковому суспільстві – це фінансова політика (емісія, бюджет, кредит, облікова ставка); податкова політика, митна політика, антимонопольна політика, політика націоналізації та приватизації, зовнішньоекономічна політика, соціальна політика. Функції держави в ринковій економіці: створення правової основи ринкового господарства; забезпечення макроекономічної збалансованості (зменшення циклічних коливань за допомогою позикового відсотка); вплив на розподіл ресурсів та умови виробництва з метою підвищення ефективності (зокрема за допомогою податків); перерозподіл прибутків з метою забезпечення соціальної справедливості (прогресивні податки, соціальні гарантії).

Об'єкти державного регулювання – обсяг виробництва; зайнятість; рівень цін; зовнішній баланс. Серед трьох найважливіших економічних показників – безробіття, інфляції, зростання прибутків – саме безробіття чинить на електорат найбільший вплив. Особливою проблемою для багатьох держав є існування так званої тіньової економіки, тобто господарчої діяльності, що відбувається поза межами державного контролю та регулювання. Вона може мати різний характер – або отримання надприбутків від протизаконних видів діяльності (наркобізнесу, проституції, ігорного бізнесу, торгівля зброєю тощо), або приховування звичайних економічних операцій з метою уникнення податків. Великі масштаби тіньової економіки відображають неефективність економічної політики держави, а також її неспроможність у боротьбі проти мафії та організованої злочинності, та безпосередньо пов'язані з рівнем корупції в державі. Сьогодні частка тіньової економіки в Україні значно перевищує 50%. Якісні економічні та політичні інститути здатні краще стимулювати та підтримувати приватний бізнес та суспільство загалом¹.

¹ Аджемоглу Д., Робінсон Д.А. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. Київ: Наш формат, 2016.

1.4. Україна у вимірах інклюзивності розвитку

Ціннісні зсуви в суспільній свідомості є потужним підрунтям трансформації сприйняття критеріїв економічної успішності, розвитку і процвітання країн світу. Сучасні ціннісні трансформації, зокрема, посилення ролі людини як мети, а не тільки засобу реалізації економічної політики, залученості до процесу розподілу і більш широкої участі в економічних процесах загалом, вимагають, як мінімум, доповнення традиційних вихідних платформ виробництва як цілі економічного зростання новою, більш об'ємною картиною світу, що коректніше відображає сучасні реалії, дозволяє розширити горизонти та обґрунтувати ширший і дієвіший спектр заходів економічної політики. Отже, на перший план виходять питання якості, а не суто кількісні характеристики структурних змін в економіці.

Вузькоспецифічний вимір економічного зростання на основі валового внутрішнього продукту вже втрачає гегемонію на користь людиноцентричних агрегатних показників економічного розвитку суспільства, найвідомішим з яких останніми роками був Індекс людського розвитку. Акценти зміщуються на сприяння інклюзивному зростанню та на ті елементи, крім доходу, які забезпечують повноцінне життя¹. При цьому особливого значення набувають узагальнюючі індекси, які характеризують інклюзивний розвиток економіки, що передбачає всеосяжну взаємовигідну та недискримінаційну включеність усіх суб'єктів національного господарства у процес економічного розвитку з метою спільного створення національного багатства та його соціально справедливого перерозподілу між усіма членами суспільства для підвищення загального добробуту нації та рівня життя кожної людини, що має слугувати метою здійснення структурних змін в економіці². Це принципово різні виміри економічного успіху. Адже

¹ New Approaches to Economic Challenges: A sustainable and inclusive growth agenda. Yearbook 2015 / OECD, URL: <https://www.oecd.org/forum/oecdyearbook/new-approaches-economic-challenges-sustainable-inclusive-growth-agenda.htm> (дата звернення – 13.11.2021).

² Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України: моногр. / Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фащевська О.М. та ін.; за ред. І.М. Бобух; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2020. 516 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf>

С. Кузнець побудував ВВП у 1940-х роках як простий показник, який можна було розрахувати на основі надзвичайно обмежених ринкових даних, що були доступні на той час. Однак він сам неодноразово переджав, що ВВП вимірює лише ринкову активність і його не слід помилково сприймати як показник соціального чи навіть економічного добробуту.

У методології Системи національних рахунків (СНР) наголошується, що «...деякі ключові агрегатні статистичні дані, такі як ВВП, що широко використовуються як індикатори економічної активності на рівні загальної економіки, визначаються в рамках Системи, але розрахунок таких агрегатів уже давно перестав бути основною метою складання рахунків...»¹. Адже цей показник включає багато товарів та послуг, які є шкідливими або марними, і включає багато необхідних, які є безкоштовними². Ураховуючи лише грошові операції, пов'язані з виробництвом і продажем товарів і послуг, ВВП базується на істотно неповній картині соціальної та природної систем, у рамках яких існують людина та економіка³, залишаючи поза увагою суттєві на сьогодні маркери і процеси, серед яких одними з найважливіших наразі є можливості для розвитку, самореалізації, вибору, освітніх ініціатив та можливостей, залучення широких верств населення до економічних процесів і участь у їх розподілі. Зокрема, дедалі гострішою постає проблема нерівності, що з економічної (за доходами і багатством) переорієнтовується на освітню, охорону здоров'я тощо, і саме по собі підвищення середнього рівня ВВП на одну особу автоматично ці питання не вирішує. Це структурні проблеми, що потребують висвітлення й уваги під зовсім іншим кутом зору.

Одним із найважливіших комплексних вимірників інклузивності наразі є Індекс інклузивності⁴, що розраховується Університетом

¹ National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2016, Part IV / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division. 2017. xxvii p., 878 p.

² Kuznets S. National Income, 1929–1932 / National Bureau of Economic Research. 1934, June. URL: <https://www.nber.org/chapters/c2258>.

³ Бобух І. GCI vs GDP: взаємозв'язок та суперечності. Роль економічної науки у суспільному розвитку: до 100-річчя НАН України: матер. круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.) / наук. ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 106 с. С. 43–47. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/8.pdf>

⁴ Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA, Othering & Belonging Institute, 2021, Mar. 55 p

Берклі та є цілісним показником, за яким розглядаються виміри гендеру, раси, етнічної належності, інвалідності, сексуальної орієнтації та релігії у доменах (сферах) насильства поза групою; політичного представництва, нерівності доходів, антидискримінаційних законів, рівня ув'язнення та імміграції чи політики надання притулку. Важливо також зауважити, що оцінюється не лише те, як окремі нації поводяться відносно до інших, а й передусім те, як вони прогресують чи регресують порівняно із самими собою з часом — на основі змін у рівнях розвитку окремих країн у зазначених вимірах щодо попереднього року.

Порівняння даних ВВП та Індексу інклузивності дає змогу побачити, що країни з високими рівнями ВВП на одну особу не завжди демонструють великий прогрес за Індексом інклузивності (рис. 1.1, пунктирна лінія поділяє сукупність країн на чотири групи: з високим, середньовисоким, середнім, середньонизьким і низьким рівнями змін стосовно інклузивності), що свідчить про наявність певних порушень принципів останньої.

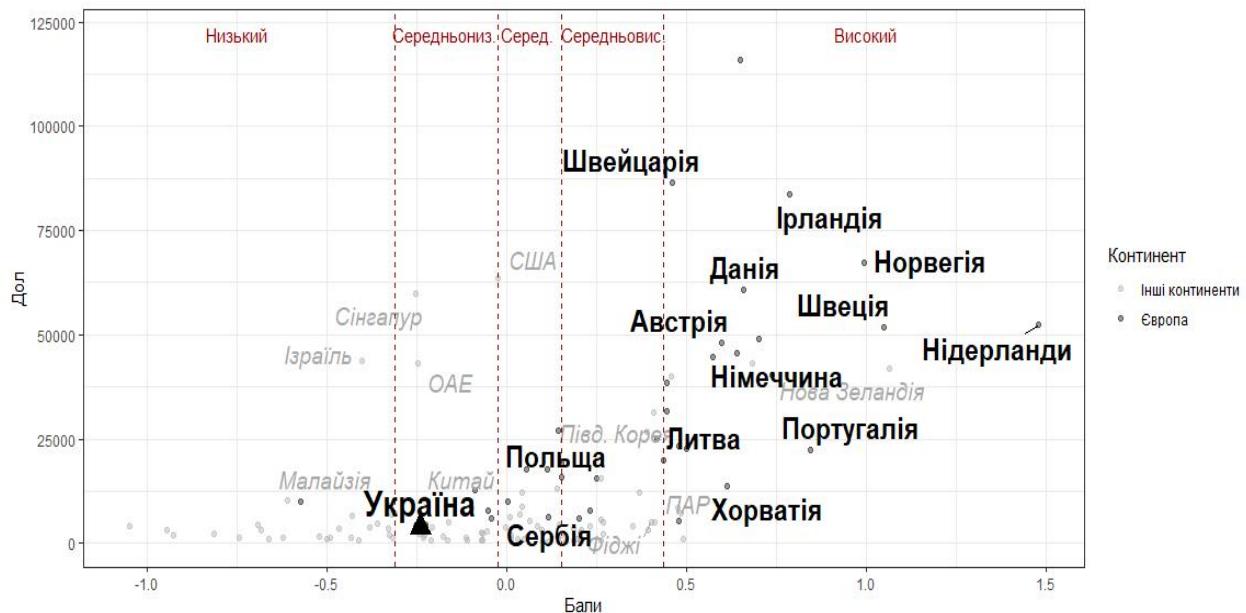

Рис. 1.1. Україна в системі координат ВВП на одну особу (дол. США) та Індексу інклузивності (балів) порівняно з країнами Європи та світу, 2020 р.

Джерело: побудовано автором за використання: R: A language and environment for statistical computing / R Core Team, R Foundation for Statistical Computing. Austria, Vienna, 2021. URL: <https://www.R-project.org/>) на основі даних: Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. 2020 Inclusiveness Index: Measuring

Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA. Othering & Belonging Institute, 2021. 55 p. URL: belonging.berkeley.edu/inclusivenessindex (дата звернення: 17.11.2021); GDP per capita / The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

Так, США, за досить високих рівнів ВВП на одну особу й належачи до країн із високим рівнем доходу на одну особу, за Індексом інклюзивності перебувають на межі між групами з середніми і середньонизькими рівнями темпів інклюзивних змін, не набагато випереджаючи Україну, що перебуває у групі країн із середньонизьким рівнем структурних змін щодо інклюзивності. Натомість досить великою є кількість країн, які за цим показником розташовані набагато ближче до України, ніж до США, але з суттєво активнішим, ніж навіть у США, прогресом руху в напрямі інклюзивності, що свідчить про наявність для України значного незадіяного потенціалу інклюзивного розвитку. Отже, в нашій країні, навіть за існуючого рівня ВВП, цілком можливо переструктурувати економічні й соціальні процеси так, щоб забезпечити істотно вищі темпи структурних змін у напрямі інклюзивності.

Місце України в рейтинговому розподілі країн за індексами, що відображають аспекти інклюзивності й розвитку інститутів

У більшості рейтингових розподілів країн за значеннями індексів, субіндексів, доменів та інших складових, які віддзеркалюють важливі риси інклюзивності, Україна перебуває переважно в другій половині структурованого списку країн (рис. 1.2).

Зокрема, за рейтингом Індексу інклюзивності, лідером якого є Нідерланди, Україна посідає 102-гу сходинку із 134 країн (останнє місце належить Іраку). Причому за субіндексами найнижче місце України за виміром «Інвалідність» (124-те із 134, далі – у форматі 124/134), а найвище – за показником «Населення загалом» (34/134) (табл. А.1 Додатку А). Цікаво, що за вимірником «Гендер» на першому місці Бурунді, а на передостанньому (133-му) – США, оскільки специфіка цього показника полягає у відображені змін у саме у за-значеній країні.

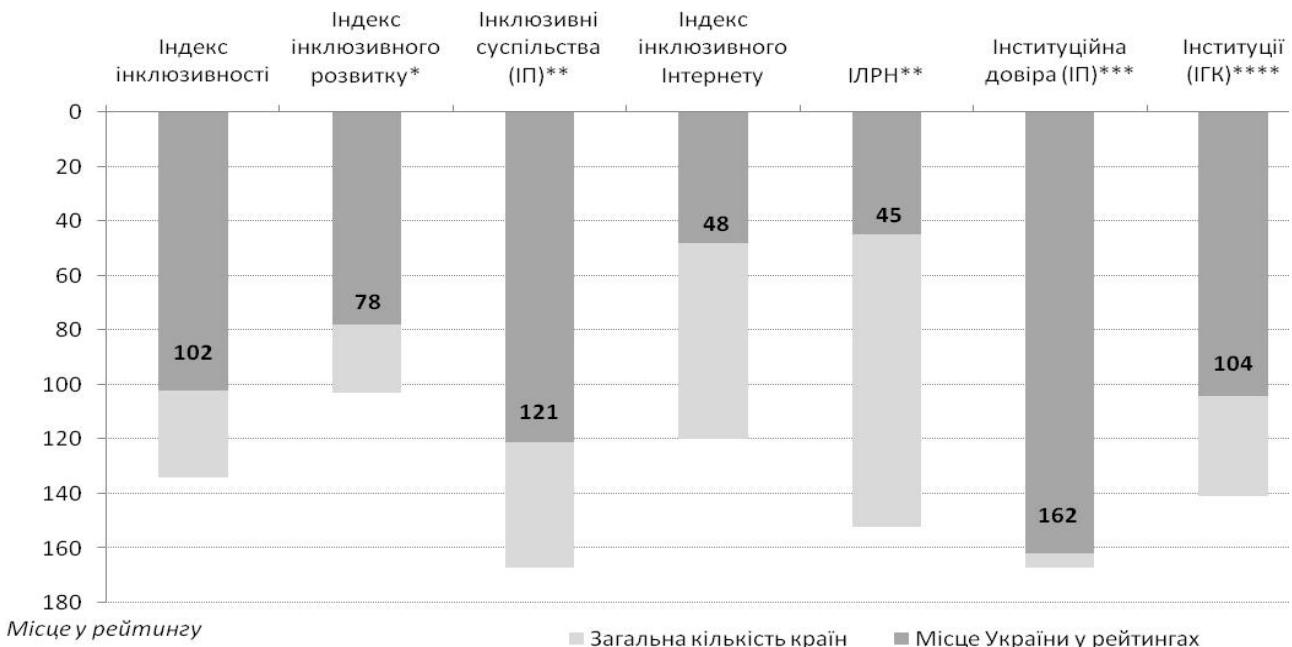

Рис. 1.2. Місця України в рейтингах індексів інклюзивності та розвитку інституцій у 2020 р.

Примітки: * — дані за 2018 р.; ** — Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності (ІЛРН); *** — у межах Індексу процвітання (ІП); **** — дані за 2019 р. у межах Індексу глобальної конкурентоспроможності (ІГК).

Джерело: побудовано автором за: Menendian S., Elsheikh E., Gambhir S. 2020 Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality. Berkeley, CA. Othering & Belonging Institute, 2021. 55 p. URL: <https://belonging.berkeley.edu/inclusivenessindex> (дата звернення – 17.11.2021); The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p.; The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation / The Legatum Institute Foundation. London, UK, 2020, Nov. 82 p.; The Inclusive Internet Index. The Economist. 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eiu.com/> (дата звернення – 22.11.2021); Inequality-adjusted Human Development Index. In: *Human Development Report 2020*. New York, UNDP. P. 351–355; The Global Competitiveness Report 2019 / WEF; K. Schwab (Ed.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.; The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery / WEF; K. Schwab, S. Zahidi (Eds.). Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.

За значенням Індексу інклюзивного розвитку Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ)¹, що включає показники як зростання і розвитку, так і безпосередньо інклюзії (медіана доходів, рівень бідності, нерівності за доходами і багатством), а також індикатори справедли-

¹ The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights / WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-development-index-2018> (дата звернення – 20.12.2021).

вості між поколіннями істалості, Україна, за останніми даними 2018 р., належить перебувала на 78-му місці зі 103 країн (лідером у цьому рейтингу є Норвегія, а аутсайдером – Мозамбік). Підкреслимо практично полярні значення в межах субіндексу інклузивності за Індексом Джині: 1/79 за доходами і 73/79 – за багатством (дані з профілю України за 2017 р.¹), що додатково свідчить про необхідність комплексного виміру інклузивності, оскільки однобічне представлення може зовсім не відповідати реальному становищу.

Картина вимірів інклузивності була би неповною без виокремлення складових частин індексів, які характеризують її рівень. Так, за доменом «Інклузивні суспільства» Індексу процвітання², що включає піллари (стовпи) соціального капіталу, безпеки та оборони, особистої свободи та управління, Україна посідає 121-ше місце (перше місце – Норвегія, а останнє, 167-ме, – Сирія). Причому серед перелічених субіндикаторів найвище (73-те) місце Україна має за показником «Управління», а найнижче (147-ме) – за вимірником «Соціальний капітал».

Слід, однак, зауважити, що за окремими вимірниками інклузивності Україна посідає досить високі місця порівняно з іншими країнами світу. Зокрема, це стосується Індексу інклузивного Інтернету³, за яким Україна, за останніми даними 2020 р., перебуває на 48-му місці із 120 країн. Найвище серед субіндикаторів місце Україна посідає за актуальністю контенту (33/120), а найнижче – за готовністю і навичками населення щодо підключення (77/120).

Найкраще місце України – у рейтингу Індексу людського розвитку, скоригованому з урахуванням нерівності (45/152 у 2020 р.), що пов’язано з певною однобічністю складових, зокрема, щодо економічної нерівності, яка представлена нерівністю в доходах за індексом Аткінсона⁴ (Україні за цим індикатором належить світова першість) і

¹ The Inclusive Growth and Development Report 2017. Country profile: Ukraine / WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2017. 4 p. URL: https://www3.weforum.org%2Fdocs%2FWEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf&usg=AOvVaw2EavfZXD1LkfZwx3XWggiW (дата звернення: 23.10.2019).

² Ahadizadeh A., Brien S., Flanagan S. et al. The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation. The Legatum Institute Foundation. London, UK, 2020, Nov. 82 p.

³ The Inclusive Internet Index. The Economist. 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eiu.com/> (дата звернення – 22.11.2021).

⁴ Показник вимірювання соціальної нерівності, запропонований у 1970 р. Е.Б. Аткін-

коефіцієнтом Джині за доходами, а нерівність за багатством не враховується взагалі (Україні за цим показником належить одне з останніх місць у світі).

Натомість за індикаторами, які характеризують розвиток інститутів, ситуація для України є досить невтішною. Надзвичайно низькими є рівні інституційної довіри в межах Індексу процвітання: 162-ге місце зі 167 країн (2020 р.), причому за індикатором «Довіра до судової системи» Україна взагалі посідає останнє місце у світі (167/167), тоді як найвищим рівень довіри (серед таких показників, що розглядалися, як довіра суспільства до місцевої поліції, політиків, фінансових установ і банків, судової системи та судів, національної влади, впевненість у військових), був у вимірника «Упевненість українського населення у військових» (104/167). Лідером же цього рейтингу є Сінгапур, а аутсайдером – Венесуела, де рівень інституційної довіри загалом найнижчий.

Венесуела перебуває на останньому щаблі у рейтингу за індикатором «Інституції» в межах Індексу глобальної конкурентоспроможності¹, лідером за яким є Фінляндія; Україна ж посідає 104-ту сходинку із 141 країни. Як складові цього індикатора розглядаються: безпека, соціальний капітал, система стримувань і противаг, результативність державного сектора, прозорість, права власності, корпоративне управління, орієнтація уряду на майбутнє. Цікаво, що найнижче місце за цими субіндикаторами Україна посідає за показником «Соціальний капітал» (118/141), який, за версією Transparency International, є елементом загального індикатора «Інституції», а в картині світу Legatum Institute входить до складу «Інклузивних суспільств» (147/167). Утім обидві інституції стверджують, що місце України за цим субіндикатором у загальних індикаторах є найнижчим порівняно з іншими субіндикаторами (варто зауважити, що методологія Індексу процвітання Legatum Institute базується на вимірюванні сукупного впливу інститутів, політики і чинників, які визначають

соном. Відмітною особливістю індексу є можливість вимірювання змішень у розподілі доходів серед сегментів з різними доходами.

¹ The Global Competitiveness Report 2019 / K. Schwab (Ed.); WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p. P. xii.

стійкий поточний та середньостроковий рівні економічного процвітання).

Інституційний зріз інклюзивності

Досить показовим у висвітленій емпіричній картині інклюзивності та інституційного розвитку є місце Сполучених Штатів Америки як країни – представниці типово західної системи інститутів, яку ряд дослідників наводить як приклад успішного кейсу функціонування ефективних інклюзивних інститутів. За різними оцінками, у межах індексів останніх років США перебувають далеко не на першому місці, а за певними складовими – у другій половині рейтингового списку. Чи свідчить це про безпідставність самої теорії інклюзивності та екстрактивності інститутів, чи відбуваються процеси, що в рамках цієї теорії потребують додаткових досліджень і виявлення нових тенденцій, закономірностей і доповнень? Відповідь на це запитання криється як у більшій увазі до деталей, так і у глобальному баченні інституційного зразу інклюзивності, а особливо – трендів сучасних змін. Зокрема, це підтверджується тим, що власне саме за тенденціями змін у складових інклюзивності США перебувають на передостанньому місці серед країн світу (наприклад, за виміром «Гендер» Індексу інклюзивності у 2020 р.).

Це є яскравим сучасним підтвердженням гіпотези Н. Фергюсона, висловленої ним ще у 2012 р.¹, щодо парадоксу погіршення хороших інститутів і покращення поганих, що зумовлює тенденцію до занепаду західних економік і піднесення східних. Дослідник, концентруючи увагу на тенденціях змін ВВП на душу населення у США та Китаї, Великій Британії та Індії від XVI ст., демонструє початок процесу «сходження» цивілізацій після 500-річного періоду «розходження». Так, ще у XIII ст. середньостатистичному китайцю жилося краще, ніж мешканцю Північної Америки, а станом на 1978 р. середньостатистичний американець був багатшим за китайця щонайменше у 22 рази, тоді як у 2008 р. – лише в п'ять разів.

Найкращою відповіддю на запитання про те, що спричинило велике розходження, вчений цілком слушно вважає роль інститутів.

¹ Ferguson N. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. London, Allen Lane, 2012. 174 р.

Цей висновок підтверджується і теорією Д. Норта, Д. Волліса і Б. Вейнгаста¹ щодо існування двох фаз, або моделей, людської організації: «моделі обмеженого доступу» і «моделі відкритого доступу». І саме переходом від першої до другої моделі, у процесі якого країни розвинули інституційні організації, які дозволили елітам створити у своєму середовищі безособові стосунки і змінили процес формування ренти з такого, що формується завдяки привілеям, до розмивання через умови вступу, й пояснюється процес розходження. Тоді як унаслідок тенденції до погіршення якості західних інститутів (зокрема, розриву суспільного договору між поколіннями, вразливості регуляції, часткової підміни верховенства права верховенством юристів) і формування певних квазінклузивних рис інститутів на сході (зокрема, щодо інституту прав власності, коли навіть неофіційно обіцяні покращення викликали істотне підвищення довіри населення і пожвавлення підприємницької активності) відбувається процес сходження. Ідеється про глибоку відмінність у «східному» і «західному» менталітетах, через що одні й ті самі події та явища (у тому числі економічні й ті, що стосуються верховенства права, прав власності та ін.) трактуються діаметрально протилежно або в зовсім різних площинах. Тому і тенденції потрібно порівнювати з багатьма застереженнями: як щодо США з більш як експоненційним зростанням юридичних витрат на захист прав власності й відповідність правовим нормам (у тому числі в системі деліктного права), так і щодо Китаю, де ще порівняно недавно в історичному масштабі, за імперської доби, суди виконували всі три базові функції: визначення правил, дотримання правил і вирішення суперечок. До того ж, конфуціанство засуджує юристів і модель змагальницького суду, і спроби втілити в Китаї елементи британської правової системи (що діє в США) виявилися провальними і наразі недоцільними. Тому при розгляді цього питання особливу увагу необхідно приділяти деталям.

У Китаї діє досить заплутана система прав власності, не зрозуміла великий кількості дослідників, які певний час навіть самі перебували в Китаї і вивчали ці питання «на місці», не тільки на перший по-

¹ North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambrige, 2009. xxxviii p. 308 p

гляд, а й при уважнішому розгляді. Порівняно з, наприклад, американською системою інститутів у Китаї, з позиції умовного «західного дослідника», відбувається «інституційний хаос» навіть після реформ і «покращення». Так, умовний «східний підприємець» дуже чутливо реагує на просту обіцянку (заяву офіційних органів влади) щодо невтручання в його бізнес-справи і повагу до його права власності на бізнес, навіть без офіційного переоформлення прав власності. Такі «обіцянки» відіграли роль «квазіінклузивного» прояву функціонування інститутів (так би мовити «майже інклузивних»: не інклузивних у західному розумінні, але цілком інклузивних у східному, не формальних, а реальних за їхніми відчуттями змін), що було небаченим до того часу прогресом порівняно з минулим.

Це зумовило пожвавлення підприємницької діяльності, активізацію розвитку, втілення підприємницьких ініціатив «знизу догори» і залучення широких верств населення до економічної діяльності, що є одним з головних принципів інклузивності. У свою чергу такий стан справ викликає непорозуміння у різних дослідників: є такі, хто говорить про «китайське економічне диво всупереч поганим (переважно екстрактивним) інститутам», а є й такі, хто обґрутує наявність істотних інституційних покращень (у напрямі інклузивності) в моменти найбільш конструктивних і продуктивних сплесків «китайського економічного дива», завдяки яким воно відбувалось¹. Інституційні зміни щодо імплементації принципів інклузивності викликали, зокрема, піднесення підприємницької ініціативи, що розвивалася переважно «знизу догори», створюючи умови для інклузивного розвитку і зростання економіки, на противагу переважаючим величезним обсягам інвестицій, ініціатив і директив «згори донизу» в інший час у тій самій державі. До речі, це прискорювало темпи економічного зростання, однак не вело до прогресу в напрямі інклузивного розвитку.

Водночас слушними є твердження багатьох дослідників, зокрема й китайських активістів², щодо необхідності повноцінного перехо-

¹ Ferguson N. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. London, Allen Lane, 2012. 174 p.

² Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, Crown Business, 2012. 544 p.; Ferguson N. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. London, Allen Lane, 2012. 174 p.; Guangcheng C. How

ду до верховенства права, тобто через розвиток до інклузивності не у квазі-, а у повноцінному вимірі, інакше подальшому зростанню заважатиме низька «інституційна стеля». Таким чином, при детальному розгляді «китайське економічне диво» не суперечить, а підтверджує необхідність інституційних змін у напрямі інклузивності. Й не менш важливими, ніж стан розвиненості й ступінь інклузивності інститутів, є вектор їх розвитку та інтенсивність трансформацій у певному напрямі, комунікація структурних змін із широкими верствами населення, прозорість, інформаційна відкритість, рівень довіри до органів влади.

Під цим кутом зору нового змісту набуває теорія інклузивних і екстрактивних інститутів Д. Аджемоглу і Д. Робінсона – не як статична річ у собі, а як динамічна концепція, що вимагає вдосконалення і доповнень відповідно до викликів сьогодення. Сучасні тенденції до занепаду західних інститутів і, зокрема, передостанні місця США в рейтингах інклузивності останніми роками свідчать не про хибність теорії, а про необхідність урахування уроків для побудови економічних і правових систем з огляду на національні особливості: так само, як недоцільно сліпо й шаблонно переносити британську правову й економічну системи до Китаю, так і в Україні потрібно розробити стратегію власного українського шляху інклузивного економічного розвитку з використанням інституційних чинників. При цьому теоретичні підходи до визначення екстрактивних та інклузивних рис ключових інститутів не втрачають, а – навпаки – набувають іще більшої актуальності й нюансів.

Переважно екстрактивні економічні інститути через нерівномірне збагачення меншості створюють платформу для подальшого існування екстрактивних політичних інститутів. У цьому полягає сутність закону олігархії, коли зміна лідерів за умови екстрактивних політичних інститутів не зумовлює економічного розвитку, навіть якщо вони приходять під революційними гаслами, щоб знести своїх попередників. Потужні владні групи під час зміни так званих технологічних змін часто повстають проти рушій розвитку і процвітання. Такі зміни

Й. Шумпетер визначав як творчу деструкцію¹. Під час промислових революцій у нових переломних точках переходу, які він називав *new departures*², старі системи чинять опір новим технологіям. Старі системи задля збереження свого існування бажають якомога довше утримати встановлений статус-кво всупереч історичному розвитку. Цей процес збереження комфортних умов для старих еліт, що опираються прогресивним змінам, дістав назву «порочне коло», що залишається в спадок від колоніальних держав (і Україна тут не є винятком), створюючи необмежену владу й нерівність у доходах і не захищаючи від тих, хто хоче далі узурповувати владу і зловживати нею. Ті, кому в момент переходу належить політична та економічна влада, структурують її у такий спосіб, щоб забезпечити її постійність. Результатом є те, що боротьба точиться не за трансформацію політичних інститутів, уведення обмежень на заходи влади чи запровадження плюралізму, а за захоплення влади й збагачення однієї групи за рахунок решти.

Цей тип «порочного кола» веде до подальшого існування переважно екстрактивних інститутів і тривкості самих еліт при владі разом із продовженням недорозвиненості³. У такий спосіб відбувається консервування переважно *екстрактивної структури економіки*, за якої неефективні політичні та економічні структури призводять до економічної стагнації. Натомість якісні економічні та політичні інститути в рамках *інклузивної структури економіки* здатні краще стимулювати й підтримувати приватний бізнес і суспільство загалом, оскільки інклузивні інститути – це структури, через які великі маси населення можуть якісно й успішно впливати на розвиток суспільства⁴. Водночас слід зауважити, що не існує виключно екстрактивних чи виключно інклузивних інститутів. Кожен інститут має певний

¹ Schumpeter J. History of Economic Analysis. London, George Allen and Unwin, 1954. xxxviii p. 1283 р.

² Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. Київ, ВД “Києво-Могилянська академія”, 2011. 244 с

³ Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, Crown Business, 2012, 544 р.

⁴ Бобух І., Герасімова О. Інклузивні та екстрактивні інститути: Україна на перехресті структурних змін. *Економіст*. 2019. № 4. С. 26–34

набір інклюзивних та екстрактивних характеристик і форм їх прояву, що дозволяє говорити про його переважну інклюзивність чи екстрактивність.

Прикладні аспекти перетворення екстрактивних рис інститутів на інклюзивні лежать у площині зміщення акцентів з обсягів і темпів економічного зростання в бік його якості та виміру економічного розвитку з урахуванням чинників інклюзивності, з обсягів втручання держави в економічні процеси та процеси перерозподілу ВВП через бюджет на детальне опрацювання якісно нових дієвих механізмів такого втручання і здійснення структурних реформ, створення передумов для розвитку громадянського суспільства, зниження рівня корупції. Структурні реформи у сфері підвищення рівня інклюзивності інститутів мають на меті глибинні поступові перетворення, і ефект від їх запровадження буде дієвим і довгостроковим. Уживання заходів щодо підвищення рівня інклюзивності матиме опосередкований вплив і на економічне зростання.

МВФ установив зв'язок між масштабами корупції та зростанням, і, за його висновками, зниження рівня корупції в Україні до середнього по ЄС спричинить збільшення ВВП на душу населення до понад 50% від рівня ЄС до 2040 р. (з нинішніх 20%)¹. В Інституті економічних досліджень та політичних консультацій підрахували, що реформи управління на ринку газу, податкового адміністрування, державних закупівель і надання даних сприяли державним заощадженням у розмірі 6 млрд дол. у період 2014–2018 рр.². Подібним чином Центр економічної стратегії, який використовує спрямований на перспективу і підхід «знизу догори», оцінює, що відсутність належного управління щороку коштує 13,4 млрд дол. (блізько 12% ВВП) через ухиляння від сплати податків, упущені доходи від приватизації та неоподатковуваної діяльності в досить масштабній «тіньовій»

¹ Ongley K., Papageorgiou C. et. al. Structural Reforms and Macroeconomic Performance: Initial Considerations for the Fund. / IMF. 2015. 62 p. URL: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2015/101315.pdf>

² Anhel Y., Butin A., Betliy O. et. al. Ukraine's Fight Against Corruption: The Economic Front. Economic Assessment of Anticorruption Measures Implemented 2014–2018. Research Report / Institute for Economic Research and Policy Consulting. 2018. 83 p. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/IER/2018/Anticorruption_Report_EN.pdf

економіці¹. Низький рівень відшкодування проблемних кредитів у державних банках додасть як одноразову суму ще 10 млрд дол. (9% ВВП) до передбачуваної вартості поганого управління². Однак слід зазначити, що саме по собі економічне зростання не є самоціллю. Інклюзивність – ключовий аспект створення зasad для *нової якості економічного зростання і розвитку*, що характеризуються залученістю суб’єктів до економічних і суміжних процесів, участь у яких беруть усі зацікавлені сторони (стейкхолдери) — уряди, громадянське суспільство, приватний сектор та інші суб’єкти, які повинні робити внесок у розбудову інклюзивного, комфортного для всіх і кожного світу та співпрацювати в тісному партнерстві³. Компас успішних прикладних інструментів трансформацій екстрактивних рис українських інститутів у інклюзивні, як свідчать наведені аналітичні висновки, має бути налаштований більшою мірою на Норвегію, Нідерланди, Швецію, Сінгапур і Фінляндію. При цьому обов’язковим є урахування суперечності українських «слабких» місць, встановлених за наведеними результатами аналізу індексів, що відображає аспекти інклюзивності й розвитку інститутів (табл. А.2 Додатку А).

Для підвищення рівня інклюзивності інститутів необхідними є, зокрема, певні зміни в законодавстві (це стосується й антикорупційних інститутів, і зміни бази оподаткування нерухомості в Податковому кодексі, і функціонування інституту освіти, й особливо актуальних останнім часом питань інституту охорони здоров’я, і гендерних питань, і підходів до розподілу та перерозподілу ренти (у тому числі з використанням успішного досвіду Норвегії), і олігархічних корпорацій, і діяльності Tech Giants, ТНК на території нашої країни, і багатьох інших питань). Однак в Україні головну проблему становлять не стільки закони (вони загалом є достойними, хоча й з прогалинами, провалами, навмисними і ненавмисними «упущеннями» й «пробіла-

¹ Repko M., Hamaniuk O. et. al. How much does the budget lose due to the lack of good governance? Case Studies. Technical Report / Centre for Economic Strategy. 2018. 47 p. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/12/The-Rule-of-Law-project-Report_final_ENG-1.pdf

² Ari A., Pula G. Assessing the Macroeconomic Impact of Structural Reforms in Ukraine. *IMF Working Papers*. 2021. WP/21/100. 37 p.

³ Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55–70. <https://doi.org/10.15407/visn2018.07.055>

ми»), скільки їх виконання. Мають діяти правила, а не рекомендації. Закони повинні бути обов'язковими для виконання, чого наразі в Україні немає. Необхідно провести структурні реформи, які фундаментально змінять «правила гри», будуть націлені на довгостроковий результат. Ідеться не тільки про закони, а й про ментальні зміни, зокрема, щодо сприйняття корупції, гендерних проблем у суспільстві. Ці питання вирішуються змінами не так у законах, як в якості освіти, комунікації, прозорості, інформаційній політиці (увесь спектр: від доступності первинних знеособлених даних Державної служби статистики, Казначейства та інших державних органів, відповідальних за функціонування інституту інформаційного забезпечення, через цифровізацію і до просвітницької діяльності), у цінностях, які відображають аспекти інклузивності та інституційних змін, тощо.

Важливо також зауважити, що ціннісні зсуви в реалізації порядку денного в напрямі підвищення рівня інклузивності та інституційного розвитку прямо й опосередковано пов'язані з реалізацією Цілей сталого розвитку (ЦСР). Найбільший потенціал для формування інклузивного суспільства і забезпечення економічного зростання в Україні закладений у Цілях сталого розвитку 8 і 5, комбінація яких створює синергетичний ефект. Ціль 8 визначає економічні завдання, а Ціль 5 – ключовий вектор інклузії, оскільки залучення жінок і розширення їхніх економічних можливостей дозволяє реалізувати незадіяний потенціал і створити умови для нової якості економічного зростання. На основі аналізу рамкових умов, видів національної політики і світових трендів виявлено, що сферою діяльності з найбільшим потенціалом економічного зростання є сектор ІКТ, а найважливішим чинником для підвищення інклузії з метою досягнення нової якості економічного зростання – подолання гендерних розривів на ринку праці¹. У свою чергу прикладна площа вирішення гендерних проблем і розривів у рамках підвищення рівня інклузії безпосередньо пов'язана з реалізацією Цілі 4 щодо забезпечення всеосяжної та спра-

¹ Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклузивність як ключовий пріоритет. *Вісник НАН України*. 2018. № 7. С. 55–70. <https://doi.org/10.15407/visn2018.07.055>

ведливої якісної освіти і заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх.

Важливим практичним кроком на шляху до підвищення рівня інклузивного зростання та розвитку в Україні стали розробка і впровадження загальнонаціонального плану практичної імплементації ідей сталого розвитку — Національної доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна»¹, де представлено цілком конкретні завдання, показники і визначено суб'єктів їх реалізації в Україні. З огляду на це, крім власне індексів інклузивності та інституційного розвитку як сучасних ключових показників ефективності (key performance indicators – KPI) підвищення рівня інклузивності, доцільно використовувати й удосконалені з урахуванням сучасних викликів глобальних протистоянь, змін ключових трендів і пандемії COVID-19 завдання та показники імплементації ЦСР в Україні, які прямо та опосередковано характеризують і впливають на інклузивний розвиток, що є перспективним напрямом подальших досліджень. Отже, на особливу увагу при проведенні останніх заслуговують цілі, завдання і показники, пов'язані з інститутом освіти, якому належить вагома роль у формуванні цінностей і ментальних змін у суспільстві на шляху до економічного процвітання на інклузивних засадах. Перспективні дослідження питань функціонування в Україні інституту освіти, виявлення рис інклузивності та екстрактивності вимагають якісно нових освітніх вимірювань, які мають базуватися на сучасних технологіях і використовувати інноваційні підходи (зокрема, Open Data, Big Data, AI тощо). Застосування таких підходів у освітніх вимірюваннях дозволить урахувати не тільки кількісні, а й якісні показники та параметри. Результати таких вимірювань слугуватимуть компасом для розроблення і проведення обґрунтованої, виваженої та націленої в майбутнє державної політики у сфері інституційних трансформацій щодо підвищення рівня інклузивності економічного розвитку.

У сучасній новій нормальності та передбачуваній непередбачуваності ще більш гостро постає запит суспільства на новий кут погля-

¹ Gorshkova N., Libanova E. et. al. Sustainable Development Goals: Ukraine 2017 National Baseline Report / The Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, UNDP. 2017. 166 p. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=05822f66-290b-4b51-a392-347e76ebef5>

ду на звичні економічні проблеми. Економічне зростання, відзеркалюючи досить однобоку картину, саме по собі не дає відповіді на ключові й найбільш хвилюючі запитання. Актуалізується ціннісний зсув у суспільнстві, мета економічних перетворень трансформується від економічного зростання у форматі ВВП як такого до якісних змін структури нового спектра економічних процесів у площині інклузивності та інституційних змін. Отже, особливої значущості набувають прикладні аспекти впровадження головних принципів інклузивності на основі відповідної аналітичної бази.

Порівняння ВВП та Індексу інклузивності дає можливість побачити, що країни з високими рівнями ВВП на одну особу не завжди демонструють значний прогрес за Індексом інклузивності, що свідчить про певні порушення принципів інклузивності. У вимірах інклузивності та інституційного розвитку, представлених рядом індексів, субіндексів і показників, Україна перебуває переважно в групі країн із середньонизькими рівнями структурних змін щодо інклузивності, водночас маючи і низький рівень ВВП на одну особу. Однак аналітичні міжкраїнові зіставлення дозволили виявити в Україні потенційну можливість переструктурувати, навіть за існуючого рівня ВВП, економічні й соціальні процеси так, щоб забезпечити істотно вищі темпи структурних змін щодо інклузивності.

Досить показовим у емпіричній картині таких змін є місце США як країни – представниці типово західної системи інститутів: на межі між групами з середніми і середньонизькими рівнями темпів інклузивних змін за Індексом інклузивності й, зокрема, з передостаннім місцем серед країн світу за змінами у вимірнику «Гендер». Цей факт не заперечує того, що за цим показником США у минулому досягли загалом високих рівнів розвитку, а також наявності «інституційної стелі» у цих питаннях у східних країнах. Це є яскравим сучасним підтвердженням гіпотези щодо тенденцій до погіршення інклузивних ознак інститутів і посилення екстрактивних рис у західних країнах, що спричиняє тенденцію до наближення «сходження» західних і східних економік за рядом показників. Також це слугує підтвердженням теорії інклузивності та екстрактивності інститутів щодо їх впливу на економічний розвиток і свідченням наявності процесів, які в рамках

цієї теорії потребують додаткових досліджень і виявлення нових тенденцій, закономірностей і доповнень.

Головною причиною великого «розходження» (збільшення різниці в доходах населення західних країн порівняно із східними) цілком слушно вважається роль інститутів. Саме інституційні чинники забезпечення безособових стосунків свого часу змінили процес формування ренти з такого, що фасилітується завдяки привілеям, до розмивання доступу до ренти через умови вступу, що спричинило таке «розходження». Паралельно з погіршенням якості західних інститутів і формуванням певних квазіінклузивних рис у інститутів на сході відбувається процес сходження. І під цим кутом зору нового змісту набуває теорія інклузивних та екстрактивних інститутів: не як статична річ у собі, а як динамічна концепція, що вимагає вдосконалення і доповнень відповідно до викликів сьогодення.

Для України це означає необхідність віднаходження власного шляху побудови інклузивних інститутів: імплементуючи успішний зарубіжний досвід, але й ураховуючи свою певну специфіку. Застосовувати «реceptи» потрібно з огляду на існуючий інституційний фреймворк, реальні та дієві цілі, КРІ. Основними напрямами покращення інституційного забезпечення інклузивного поступу є розвиток ключових перспективних параметрів й усунення «провалів», до яких у нашій державі належать базові характеристики інституту верховенства права, слабке управління, високий рівень корупції. Обґрунтовано, що на перший план виходить необхідність структурного реформування, що потребує більших зусиль і часу, але наслідки його будуть довгостроковими. Найбільш перспективними для формування інклузивного суспільства і забезпечення економічного зростання є ЦСР 8 та 5, комбінація яких створює синергетичний ефект. Важливо зауважити, що для підвищення рівня інклузивності інститутів потрібні не тільки зміни в законодавстві, – у системі їх імплементації на практиці: мають діяти правила, а не рекомендації. Це стосується й антикорупційних інститутів, і олігархічних корпорацій, і Податкового кодексу, зокрема щодо зміни бази оподаткування нерухомості, і функціонування інститутів освіти й охорони здоров'я, і гендерних питань, і підходів до розподілу і перерозподілу ренти (зокрема з вико-

ристанням успішного досвіду Норвегії), і діяльності Big Tech на території нашої країни, і багатьох інших питань.

Необхідно робити кроки у визначеному напрямі, навіть якщо повністю досягти цільових показників у найближчій перспективі не вдасться і це потребуватиме певного часу. До найбільш важливих у цьому сенсі належать питання доступу до якісної освіти широких верств населення (замість простого збільшення загального обсягу інвестицій у освіту), гендерні аспекти, прозорість, розвиток громадянського суспільства, підвищення ролі держави в економіці стосовно побудови більш інклюзивних інститутів, доступ до інформації широких верств населення, у тому числі до знеособленої первинної інформації, що дозволить ширше використовувати сучасні технології та інноваційні підходи, зокрема Open Data, Big Data і AI, для подальших досліджень щодо забезпечення структурних змін, формування дієвого інституційного каркасу та інклюзивної структури економіки України.

1.5. Інклюзивні та екстрактивні прояви економічних інститутів

У сучасній системі суспільних відносин характер економічних інститутів ключовим чином впливає на створення умов для забезпечення інклюзивного розвитку національної економіки. Концепція інклюзивних та екстрактивних економічних і політичних інститутів Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона, розглянута у попередніх підрозділах, окреслює теоретичні засади і репрезентує практичні висновки авторів, вироблені на основі аналізу історії країн світу, щодо формування цих інститутів, їх взаємодії та можливостей впливу суспільства на перехід від екстрактивних інститутів до інклюзивних. Прикладний характер науково-дослідної роботи, результати якої представлені у цій монографії, вимагає виявлення і розгляду характеристик вітчизняних економічних інститутів, їх інклюзивних та екстрактивних проявів і з'ясування їх ролі при здійсненні структурних змін в економіці, необхідних для забезпечення її зростання.

Наразі систему економічних і політичних інститутів в Україні визначають як перехідну, але переважно екстрактивну, де присутні

риси як інклузивності, так і екстрактивності, і яка вимагає здійснення структурних змін у напрямі підвищення рівня інклузивності. Екстрактивність вітчизняних економічних і політичних інститутів проявляється у високому рівні монополізації та олігархізації економічних і суспільно-політичних процесів, базованих на злитті інтересів велико-го капіталу в економіці та влади в політиці. Так, аналіз структури вітчизняної економіки свідчить про домінування галузей, що випускають продукцію сировинного характеру та неглибокої технологічної обробки і спрямовані на експорт (зернові культури, чорні метали тощо) та які контролюються незначною кількістю осіб. Тобто протягом періоду незалежності фактично сформувались екстрактивні економічні інститути з нерівними умовами доступу суб'єктів господарювання до економічних ресурсів і можливостей розвитку, незважаючи на декларування у численних стратегічних і програмних документах цінності економічних свобод і приватної власності, ринкових принципів господарювання, стимулювання широких верств населення до участі у підприємницькій діяльності.

Як зазначають у своїй праці Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон та що ми спостерігаємо в економічній реальності України, існує певна можливість забезпечення економічного розвитку країни при переважанні екстрактивних інститутів – за умови, якщо це збігатиметься з інтересами владних еліт (кланів, суспільних груп), наприклад, коли ресурси спрямовуються у контролювані цими елітами високопродуктивні галузі та високотехнологічні виробництва. Однак продовження комфортних умов для еліт вимагає збереження економічної нерівності для інших суб'єктів господарської діяльності та обмежень щодо їх зачленення до створення і розподілу доходів. Тобто у довгостроковій перспективі збереження екстрактивних політичних та економічних інститутів консервує екстрактивну структуру економіки, перешкоджає її технічному та технологічному оновленню, забезпечує лише екстенсивний тип економічного зростання, – як правило, в обмеженій кількості галузей за рахунок перерозподілу коштів на їх користь.

Інклузивні ж економічні інститути, сприяючи рівному доступу різних членів суспільства до економічної діяльності, економічної незалежності, соціальної справедливості, забезпечуючи гнучкий розпо-

діл і перерозподіл ресурсів, інвестицій, результатів інноваційних розробок тощо, створюють умови для підвищення якості людського капіталу, зростання технологічного рівня виробництва, підвищення добробуту громадян, зниження рівня бідності, безробіття, соціальної та матеріальної нерівності серед широких верств населення та досягнення на цій основі високих темпів економічного зростання країни.

Характер сучасних економічних інститутів інноваційного та промислового розвитку, інвестування, розвитку підприємництва, регіонального розвитку, розвитку сектора домашніх господарств свідчать про наявність одночасно як інклузивних (можливо, меншою мірою), так і екстрактивних (доволі часто) проявів цих економічних інститутів, що загалом ускладнюють процес переходу від переважно екстрактивних до переважно інклузивних інститутів і формування на цій основі сприятливих умов для забезпечення інклузивного розвитку економіки.

Так, найбільш важливими *інститутами інноваційного та промислового розвитку* визначено інститути, які можна згрупувати за кількома напрямами впливу держави на промисловість, а саме щодо:

- вироблення загальних умов, стратегічних цілей, методів й інструментів реалізації державної промислової політики (інститут соціально-економічного проєктування та соціалізації розвитку суспільства, інститут стратегічного планування промисловості та формування політики інклузивної індустріалізації, інститут державного управління промисловістю, інститут державного підприємництва);

- стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності у промисловості (інститут взаємодії держави, бізнесу та науки на засадах «потрійної спіралі», інститут інвестиційної діяльності та інвестиційного скринінгу, інститути індустріальних і технологічних парків, промислових кластерів, інститут технологічного трансферту);

- створення сприятливих регуляторних умов діяльності підприємств (інститут стратегічної власності, управління державним майном та приватизації, інститут зовнішньоекономічної діяльності, інститут публічних закупівель та державного замовлення, інститут антимонопольного регулювання);

– фінансових важелів впливу на розвиток промислового сектора (інститут податків, інститути грошей та кредиту, валютного регулювання, інститут управління державним боргом);

– екологічних та соціальних важелів впливу на розвиток промисловості (інститут технічного регулювання, стандартизації та безпечності продуктів, інститут праці та соціального захисту, інститут екологічного захисту та сталого розвитку) (табл. Б.1 Додатку Б).

Формування такої системи спеціально створених нових або уdosконалених з огляду на інклузивність діючих інститутів необхідне для подальшого переведення економіки на рейки інклузивного розвитку та ефективної реалізації промислової політики держави.

Серед *екстрактивних проявів інститутів інноваційного та промислового розвитку* варто відзначити такі найбільш вагомі перешкоди для досягнення інклузивного промислового розвитку, як:

– переважання вузькокорпоративних приватних інтересів та ігнорування інтересів і потреб країни та суспільства при формуванні програм промислового розвитку, здійсненні приватизації, у процедурах публічних закупівель і державного замовлення, при реалізації антимонопольної політики, що призводить до тіньового збагачення бюрократії та дотичного до неї бізнесу;

– поширення схем ухилення від оподаткування шляхом організації фіктивних науково-дослідних робіт, результати яких не мають практичної спрямованості та не передбачають отримання інноваційних продуктів і технологій, а також за допомогою індустріальних та технологічних парків;

– поширення схем «сірого імпорту» та контрабанди у зовнішньоекономічній діяльності для безперешкодного імпорту готової продукції та вивезення з країни стратегічно і критично важливої мінеральної, вторинної, аграрної сировини, продовольства;

– створення надмірного фіiscalного тиску на суб'єкти господарювання, що провокує їх до ухилення від сплати податків і роботи в «тіні» з відповідними негативними соціальними і економічними наслідками для населення;

– відсутність у програмах розвитку промисловості чітких довгострокових і середньострокових орієнтирів розвитку, відсутність неза-

лежного контролю та аудиту виконання цих планів і програм, відсутність суворості й невідворотності покарання за порушення законодавства, наприклад, у сфері екології.

Для подолання зазначених негативних явищ необхідна трансформація системи інститутів інноваційного та промислового розвитку у напрямі посилення їх *інклузивних проявів*, у першу чергу таких, як:

- нормативне закріплення підходу до формування господарської системи країни як до загальнонаціонального довгострокового проекту розвитку країни на основі взаємного і недискримінаційного урахування інтересів населення, бізнесу і держави;
- розроблення і законодавче затвердження стратегічного плану розвитку промисловості як складового елемента національної стратегії розвитку на довгострокову перспективу, створення інституцій (ЦОВВ з регіональними представництвами) з розроблення та безпосередньої реалізації такого плану;
- формування системи управління державним майном та використання інституту приватизації для реалізації завдань державного підприємництва;
- використання індустріальних і технологічних парків як інструментів забезпечення структурних і технологічних змін, стимулювання розвитку відсталих і депресивних регіонів та забезпечення міжрегіонального вирівнювання;
- унормоване обов'язкове використання публічних закупівель і державного замовлення як інструментів стимулювання внутрішнього попиту і розвитку вітчизняного виробництва за бажаними напрямами структурно-технологічних змін;
- запровадження постійного моніторингу секторів і ринків на предмет виявлення ознак монополізації та зловживання монопольним становищем суб'єктами усіх форм власності, унормування механізмів ефективного припинення зловживаннями монопольним становищем;
- трансформація податкової системи із дотриманням принципів справедливості, прозорості, легкості, економічної обґрунтованості, фіскальної спроможності, з одного боку, та виконання стимулюючої функції як до виробництва, так і до ведення інноваційної діяльності – з іншого;

– запровадження невідворотного і суворого покарання із припиненням господарської діяльності для суб’єктів, які завдають шкоди навколошньому природному середовищу і здоров’ю населення.

Особливістю інвестування є те, що його основна функція – це акумулювання (залучення) грошових коштів інвесторів з метою отримання прибутку від вкладення їх у цінні папери інших емітентів, корпоративні права та нерухомість, активізація механізмів трансформації заощаджень в інвестиції. Такий підхід напряму ніяк не пов’язаний з підвищеннем інклузії. Отже, для того, щоб інститути інвестування набули інклузивних рис, потрібна допомога держави та поширення розуміння вигід від інклузивного підходу серед самих інвесторів. Однак в Україні здебільшого спостерігаються *екстрактивні прояви інститутів інвестування*: гендерна нерівність, ейджизм, відсутність ефективного інклузивного середовища для залучення в економічну діяльність окремих вразливих груп.

Найбільш важливими *інститутами інвестування* визначено такі: розвиток індустріальних парків, залучення інвесторів зі значними інвестиціями, гендерні питання, ставлення до ейджизму, працевлаштування ветеранів та інвалідів, працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, працевлаштування випускників вищих навчальних закладів (табл. Б.2 Додатку Б).

Для кожного з них визначено *інклузивні та екстрактивні прояви*, причому проявів другого типу значно більше. Так, до *екстрактивних проявів* віднесено такі негативні явища, як:

– у разі залучення інвестицій у працевлаштування інвалідів: малий бізнес піддається більшому фінансовому навантаженню, ніж середній та великий; він має менше можливостей для створення відповідних робочих місць, проте не позбавляється санкційних відрахувань; потреби ринку праці не відповідають фізичним спроможностям осіб з інвалідністю;

– при залученні інвесторів зі значними інвестиціями: наявні обмеження у доступі до державної підтримки інвестиційних проектів, що мають менший обсяг інвестування та/або створюють меншу кількість робочих місць, проте спрямовані на дослідження та розробки, ІТ тощо; існують обмеження щодо вибору об’єктів інвестування; мо-

жуть надаватися преференції щодо оподаткування, не врегульовані Податковим кодексом України, хоча підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування розглядаються виключно у ПКУ;

– у сфері гендерних питань: для жінок, які мають дітей, існує більший ризик втрати робочого місця або погіршення умов праці (скорочення робочого часу, переведення на іншу, менш оплачувану, роботу, відправлення у вимушенну відпустку без збереження заробітної плати);

– при працевлаштуванні ветеранів: держава не заохочує більш широке залучення ветеранів до виробничої діяльності компаній, не компенсує компаніям затрати на професійне навчання та перенавчання ветеранів відповідно до потреб компанії;

– при працевлаштуванні випускників ВНЗ: аналіз заявок роботодавців на сайтах працевлаштування показав, що більшість компаній не пропонує вакансій для працевлаштування стажерів задля набуття відповідної кваліфікації на робочому місці.

Інклюзивними проявами інститутів інвестування наразі і з перспективою продовження можна назвати такі явища:

– при залученні інвестицій у працевлаштування інвалідів: законодавче закріплення квотування робочих місць для працевлаштування інвалідів, що сприятиме залученню вразливих груп до різних видів економічної діяльності;

– при залученні інвесторів зі значними інвестиціями та у розвитку індустріальних парків: створення нових робочих місць, залучення до ланцюжків створення доданої вартості;

– у сферах гендерних питань та ставлення до ейджизму: формування спілок жінок, об'єднаних за професійним принципом; квотування робочих місць для жінок у менеджерському складі компаній за прикладом іноземних інвесторів; заохочення до навчання та підвищення навичок на робочому місці у вигляді семінарів та тренінгів усередині великих компаній;

– при працевлаштуванні ветеранів: створення спілок підприємців-ветеранів;

– при працевлаштуванні випускників ВНЗ: запровадження в окремих компаніях політики дуальної освіти.

Інклюзивний розвиток підприємництва – це розвиток, який передбачає набуття якостей стійкості, сталості, екологічності, високої продуктивності, високої технологічності виробництва і послуг. Він проявляється у досягненні високих кількісних та якісних показників економічної діяльності мікро-, малих і середніх підприємств та ФОПів за умов наявності реальних можливостей для включення усіх юридичних і фізичних осіб у підприємницьку діяльність.

Характер проявів *інститутів розвитку підприємництва* може бути інклюзивним чи екстрактивним, тобто ступінь їх інклюзивності/екстрактивності в різних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах може змінюватися. Наприклад, *інститут ліцензування* загалом можна віднести до екстрактивних інститутів підприємництва, оскільки він обмежує доступ до певних видів економічної діяльності. Однак, якщо існують широкі можливості отримати ліцензію для усіх бажаючих займатись цими видами діяльності, то це – інклюзивний прояв інституту, а якщо така можливість існує лише для окремих категорій заявників, до того ж, пов’язаних із владними структурами, це – його екстрактивний прояв.

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів розвитку підприємництва розглянуто у розрізі таких груп:

- адміністративно-організаційні: спеціалізовані програми державної та регіональної (місцевої) підтримки підприємництва, доступність підприємництва для вразливих груп населення (соціальне підприємництво);
- фінансові: фінансування підприємництва на різних етапах започаткування та розвитку; фіскалізація підприємницької діяльності;
- технологічні: залучення підприємців у цифрову економіку, використання МСП цифрових, інтернет-, телекомунікаційних технологій у своїй діяльності;
- освітні: освітні ресурси та організації для навчання підприємництву, популяризація підприємницької діяльності серед населення (просування «підприємницького» мислення) (табл. Б.3 Додатку Б).

До *екстрактивних проявлів інститутів розвитку підприємництва* можна віднести такі негативні явища:

– у групі адміністративно-організаційних інститутів: відсутність окремої загальнодержавної програми розвитку і підтримки підприємництва у країні, недостатня узгодженість регуляторних дій регіональних та місцевих органів влади із організаціями самих підприємців, відсутність законодавчого і нормативного регулювання соціального підприємництва на національному та регіональному рівнях, обмеженість декларованої у нормативних актах підтримки підприємництва вразливих груп населення лише молоддю, військовослужбовцями та учасниками АТО, а також особами, які тимчасово виключені з економічного процесу;

– у групі фінансових інститутів: недостатній рівень фінансової допомоги підприємцям, часта і складно прогнозована зміна фіiscalьних умов діяльності окремих категорій МСП та ФОП, організаційна і технічна непідготовленість реформ у цій сфері, складне адміністрування податкових зобов'язань, комунікаційні провали у взаємодії органів влади з підприємцями щодо мети і методів проведення фіiscalьних реформ;

– у групі технологічних інститутів: низька готовність підприємців до використання онлайн-технологій для автоматизації їх діяльності та зниження витрат, широке використання організаційної форми ФОП для зменшення податкового навантаження та приховування ІТ-компаніями частини витрат, низький технологічний рівень комп'ютерної техніки і технологій серед підприємців, нерівномірність інтернет-покриття у країні;

– у групі освітніх інститутів: низький рівень навчання підприємництву у середніх та вищих навчальних закладах, недостатність системи перекваліфікації працівників галузей, що зникатимуть у найближчому майбутньому, для надання їм навичок підприємницької діяльності, відсутність загальнодержавного стратегічного бачення та практичної програми популяризації підприємництва серед широких верств населення.

Як інклюзивні прояви інститутів розвитку підприємництва можна відзначити не лише наявність, а й широке розповсюдження таких явищ, як:

- високого ступеня правового захисту прав власності;
- упровадження цифрової економіки та електронного урядування;

- доступної професійної та вищої освіти для різних груп населення та засобів підвищення якості людського капіталу;
- спеціалізованих програм державної та регіональної (місцевої) підтримки підприємництва;
- широкого залучення підприємців до участі у державних закупівлях на основі відкритих конкурсних і тендерних процедур;
- різних форм фінансування діяльності підприємства на кожному етапі його започаткування та розвитку, сучасні фінансові технології для підприємництва;
- «розумної» фіscalізації підприємницької діяльності, зокрема, низького рівня оподаткування та спрощеного адміністрування податкових зобов'язань саме для МСП;
- механізмів залучення вразливих груп населення до соціального підприємництва;
- державної політики з просування «підприємницького» мислення у населення, широких освітніх ресурсів для навчання підприємництву;
- особливих територіальних форми організації підприємництва (СЕЗ, ОЕЗ, індустріальні та інноваційні парки тощо);
- різноманітних форм та інфраструктури підтримки співробітництва підприємницького та науково-технічного секторів, доступність новітніх прикладних розробок і результатів досліджень для широкого кола підприємців.

Інклузивні та екстрактивні прояви інститутів регіонального розвитку розглянуто з позицій таких інститутів: державного управління, місцевого самоврядування, стимулювання, стратегічного планування, інноваційного розвитку, міжрегіональної співпраці (табл. Б.4 Додатку Б). До *екстрактивних проявів*, які не можна ігнорувати, можна віднести такі:

- для інституту державного управління: недосконалість механізму визначення проблемних територій у регіонах та реалізації державних заходів щодо вирішення проблем їх розвитку, недостатній рівень узгодженості процесу реалізації реформи децентралізації з її стратегічними цілями та пріоритетами;

– для інституту місцевого самоврядування: недосконалість економічних механізмів формування спроможності територіальних громад, недосконалість методики формування спроможних територіальних громад;

– для інституту стимулювання: недосконалість механізму визначення депресивних регіонів, створення нерівних умов для суб'єктів державної регіональної політики при прийнятті рішень, пов'язаних зі створенням спеціальних вільних та інших зон, територій пріоритетного розвитку тощо;

– для інституту стратегічного планування: недостатня імплементація процесу стратегічної екологічної оцінки в процесі стратегічного планування;

– для інституту інноваційного розвитку: недостатній рівень адаптованості європейської методики визначення смарт-спеціалізації регіональної економіки до вітчизняних умов, формування регіональних кластерів з акцентом лише на генерації нових ланцюгів доданої вартості, без урахування інноваційності, неготовність місцевих адміністрацій до активної підтримки за напрямами смарт-спеціалізації та інноваційного кластерного розвитку;

– для інституту міжрегіональної співпраці: обмеженість застосування міжрегіональної співпраці лише в контексті транскордонної співпраці.

Інклузивними проявами інститутів регіонального розвитку, що сприятимуть підвищенню рівня інклузивності економічного розвитку не лише регіонів, а й національної економіки в цілому, визначено такі:

– забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів регіональної політики до ресурсів державної фінансової підтримки регіонального розвитку;

– стимулювання та підтримка місцевих ініціатив щодо ефективного використання внутрішнього потенціалу регіонів для створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, підвищення якості життя людей;

– забезпечення врахування інтересів територіальних громад у регіональних стратегіях розвитку та планах заходів з їх реалізації;

- зміцнення управлінської спроможності ОТГ та впровадження інклюзивних механізмів управління;
- покращення використання економічного, наукового, трудового потенціалу регіонів для досягнення їх оптимальної спеціалізації;
- можливість обрання моделі стратегії та методології розробки плану розвитку відповідно до потреб (особливостей) територіальної громади;
- забезпечення взаємозв'язку науки, освіти, виробництва, фінансових ресурсів у розвитку інноваційної діяльності в регіоні;
- покращення якості процесу стимулювання інтеграції регіональних економічних, інформаційних, освітніх просторів у єдиний загальноукраїнський простір, подолання міжрегіонального відчуження.

У розвитку сектора домашніх господарств важливими необхідно звернути особливу увагу на *екстрактивні прояви його інститутів* (табл. Б.5 Додатку Б):

- для інституту розвитку професійної освіти (людський капітал): висока вартість навчання, відсутність бюджетного фінансування, орієнтація на підготовку фахівців для екстрактивної економіки;
- для інституту розвитку системи охорони здоров'я: скорочення необхідної бази системи охорони здоров'я, нецільове витрачання коштів медичного спрямування, збереження пільгового доступу до охорони здоров'я окремих соціальних груп населення;
- для інституту розвитку системи пенсійного та соціального захисту: збереження значної нерівності у пенсійному забезпеченні, коли окремі соціальні групи (наприклад, судді) отримують пенсії, середній розмір яких істотно перевищує показники по країні в цілому, при цьому соціальні допомоги особам з обмеженими можливостями нижчі за рівень бідності;
- для інституту розвитку системи захисту прав власності: різкі девальвації національної валюти, відсутність дій НБУ щодо своєчасного припинення діяльності фінансових пірамід, трастів, здійснення компенсації втрат комерційних банків за рахунок бюджетних коштів.

Однак для сприяння інклюзивному розвитку сектора домашніх господарств необхідна трансформація перелічених вище інститутів задля розширення їх *інклюзивних проявів*, а саме: рівний доступ до

освіти, а пільговий – лише для осіб з обмеженими можливостями, відповідність спеціалізації освіти потребам ринку праці, рівний доступ до охорони здоров'я, підвищення рівня пенсійного забезпечення до 40% (світовий стандарт МОП) або 50% (європейський стандарт) середньої заробітної плати, підвищення прозорості системи пенсійного та соціального забезпечення, дотримання й захист прав власності на особисте майно, акції, паї, грошові активи.

Отже, метою реформування нинішніх економічних інститутів в Україні має стати значне скорочення їх екстрактивних проявів та розширення інклузивних, що створило би інституційне середовище для залучення широких верств населення в економічну діяльність, у вироблення та розподіл доходів від неї та сприяло інклузивному економічному розвитку країни та її регіонів.

Значні зусилля, які органи державної влади країни, її громадянське суспільство, суб'єкти економічної діяльності усіх форм власності, розмірів та галузевої приналежності мають докласти до формування й зміцнення саме інклузивних економічних інститутів, мають бути спрямовані на досягнення таких цілей, як:

- взаємовигідна та недискримінаційна включеність усіх суб'єктів національного господарства у процес економічного розвитку та створення національного багатства;
- соціальна справедливість, тобто соціально справедливий перерозподіл національного багатства між усіма членами суспільства;
- підвищення загального добробуту нації та рівня життя кожної людини;
- дотримання принципів сталого розвитку.

Досягнення зазначених цілей означатиме, що розвиток промисловості, підприємництва, інноваційної та інвестиційної діяльності, регіонів, сектора домашніх господарств набуватиме рис інклузивності.

2.1. Розвиток інституційних секторів економіки

Структурні зміни в економіці України в першу чергу характеризує узагальнюючий макроекономічний показник – валовий внутрішній продукт (ВВП)¹, який у зіставленні з відповідними даними інших груп країн світу дає змогу оцінити місце України у світовій економіці (рис. 2.1, табл. В.1. додатку В).

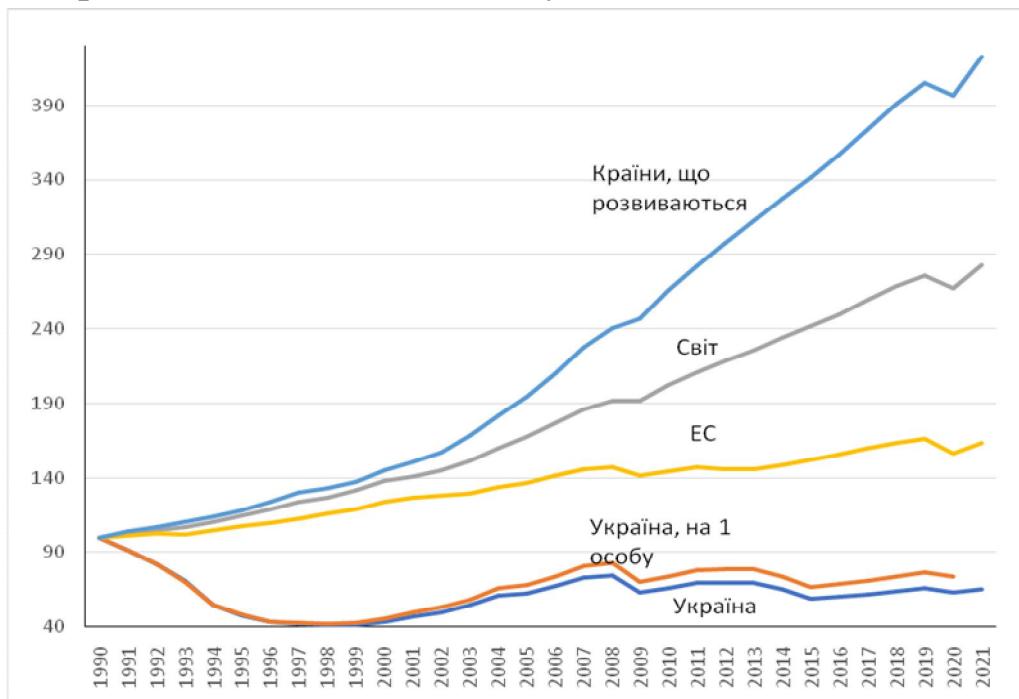

Рис. 2.1. Динаміка ВВП України, світу та країн EC-28, % до 1990 року.

Джерело: для груп країн світу – дані International Monetary Fund, World Economic Outlook Database (<http://www.imf.org>); для України – дані Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

¹ Національні рахунки України за 2019 рік. Статистичний збірник / Держстат. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Наведений графік показує три глибокі кризи, які українська економіка пережила за період незалежності. Перша з них, яка тривала до 1999 р., була пов’язана з кардинальною трансформацією економіки, обумовленої переходом до ринкових відносин. Розрив економічних зв’язків у межах колишнього СРСР та низка інших чинників привели до катастрофічного зниження ВВП (у 2,5 раза порівняно з 1990 р.). Період дев’ятирічного спаду виробництва з 2000 р. змінився його частковим дев’ятирічним відновленням, обумовленим зростанням світових цін на сировину, насамперед продукцією металургії. Це допомогло надати усій економіці країни поступального розвитку, що тривав до 2008 р., а ВВП за цей період зріс в 1,8 раза і становив у 2008 р. 74,4% від рівня 1990 р. та 82,7% у розрахунку на одну особу. Таким чином, рівень розвитку 90-х років так і не було відновлено.

Унаслідок порушення основних макроекономічних пропорцій, зокрема, різкого зростання починаючи з 2005 р. рівня споживання, збільшення залежності від зовнішніх ринків, скорочення зовнішнього попиту, дефіциту зовнішніх запозичень, неадекватної курсової політики, країна виявилася надто вразливою через погіршення зовнішньоекономічної кон’юнктури і понесла найбільші втрати під час світової фінансової кризи. У 2009 р. ВВП знизився на 15,1%, що було найгіршим показником серед країн СНД, а економіка країни була відкинута на чотири роки назад. Найбільших втрат у цей період зазнали будівництво, фінанси, переробна промисловість і торгівля.

Часткове відновлення економіки протягом 2010–2012 рр. зновтаки не дало Україні змоги досягти передкризового рівня – тепер уже 2008 р.

Кризові явища, що відновилися у 2013 р., супроводжувалися розпочатою Росією ще восени 2013 р. торговельною війною, яка наступного року переросла у відкриту війну. Окупація значної частини економічної території, розрив усталених економічних зв’язків, постійне скорочення доступу до ринку РФ та країн СНД, обмеження транзитних перевезень через територію РФ мали результатом скорочення ВВП за 2014–2015 рр. іще майже на 16%. Повільне відновлення економіки почалося лише у 2016 р. За результатами 2016–2019 рр. ВВП зріс на 12%, а у розрахунку на одну особу – на 14% і становив

65,6%, а у розрахунку на одну особу – 76,1% від 1990 р., що відповідало рівням 2006 р. та 2014 р. Проте вже у 2020 р. відбувся спад економіки на 4%, обумовлений глобальною пандемією COVID-2019. У I кв. 2021 р. ВВП скоротився на 2,2%, а у II кв. – зріс на 5,4%. За підсумками 2021 р. МВФ очікує його зростання на 4%. Глибоке падіння внаслідок карантину за результатами 2020 р. відбулося майже в усіх країнах світу.

Структурні зрушення у галузевій структурі економіки

Розгляд динаміки економіки України за тривалий період показує, що за перші 10 років незалежності (1991–2000 рр.) ВВП скоротився на 56,8%, за перше десятиріччя ХХІ століття (2001–2010 рр.) ВВП зросла на 52,1%, а за дев'ять років (2011–2019 рр.) у межах підконтрольної території він залишився майже незмінним (-0,3%). Таким чином за 2019 р. ВВП України становив 65,6% рівня 1990 р. (табл. В.2. додатку В).

За останній період (з 2010 р. по 2020 р.) суттєвої зміни зазнала галузева структура виробництва ВДВ. На 2,4 в.п. зросла частка та майже на третину збільшився обсяг ВДВ сільського господарства, – сягнувши 10,8%. На 3,2 в.п. скоротилася частка і на 27% обсяг ВДВ переробної промисловості, який зараз становить 11,8%. Наполовину скоротився внесок водопостачання. Серед послуг на 1,5 в.п. скоротився внесок транспорту – до 7,2%. Майже наполовину – до 3,6% – знизився внесок фінансової діяльності. На 0,9 в.п. (до 3,1%) скоротилася частка охорони здоров'я. За цей же час у півтора раза зросла внесок державного управління та оборони (до 8,5%), інформатизації (до 5,8%), професійної діяльності (до 3,8%), адміністрування (до 1,7%). Таким чином, поряд із деіндустриалізацією, поверненням до розвитку аграрного виробництва, скороченням медичного захисту населення та освітньої діяльності, в економіці спостерігався розвиток новітніх видів діяльності: інформатизації, ділових послуг, адміністрування та оборонної діяльності.

Структурні зрушення в інституційній структурі економіки України

Зміни інституційної структури економіки характеризує насамперед участь секторів у процесі виробництва (табл. В.3. додатку В). Як

показують наведені дані, за десять останніх років внесок сектора нефінансових корпорацій – як основного виробника ВДВ в економіці (57,4%) – майже не змінився. Натомість суттєво (на 4,7 в.п.) збільшилася внесок домашніх господарств, сягнувши практично чверті (23,9%) економіки. Виробництво сектора загального державного управління скоротилося на 1,4 в.п., сягнувши 14,6% ВДВ, а от внесок фінансової діяльності з 2010 р. знизився майже наполовину – з 6,3 % у 2010 р. до 3,5% у 2020 р.. Зростання внеску некомерційних організацій до 0,7% у 2019 р. стало наслідком проведення виборів, після чого він повернувся до 0,6% ВДВ.

Щодо видів економічної діяльності, в яких беруть участь декілька інституційних секторів економіки, варто проаналізувати зміну їх внеску у формування галузевої ВДВ.

У сільському господарстві за 10 років відбулася заміна основного виробника. Якщо у 2010 р. 55,8% продукції виробляли господарства населення, а нефінансові корпорації – лише 42,6%, то у 2020 р. внесок домашніх господарств становив лише 40,9%, а нефінансових корпорацій – 58,5%. За цей же час участь держави у виробництві скоротилася з 1,5 до 0,6%.

Заміщення домашніх господарств спостерігалося і в переробній промисловості, де частка нефінансових корпорацій зросла на 1,8 в.п., сягнувши 91,9% галузевого виробництва, у будівництві, де частка нефінансових корпорацій зросла на 17,2 в.п. сягнувши 84,8% галузевого виробництва, а також у торгівлі, де частка нефінансових корпорацій зросла на 1,8 в.п., сягнувши 71,4% галузевого виробництва.

Протилежна тенденція до заміщення нефінансових корпорацій спостерігалася у інформації, де частка домашніх господарств зросла вшестеро – з 9,2 до 54,9% виробництва, у тимчасовому розміщуванні й організації харчування, де частка домашніх господарств зросла на 25,6 в.п., сягнувши 77,5%, у операціях з нерухомим майном, де частка домашніх господарств зросла на 10,5 в.п., сягнувши 75,2%, у професійній діяльності, де частка домашніх господарств подвоїлася і становила 40,2%, в адмініструванні, де частка домашніх господарств становила 28,1%. У водопостачанні частка нефінансових корпорацій

скоротилася на 6,5 в.п. – до 91,1% за рахунок зростання внеску держави до 4,4% і домашніх господарств до 4,5%.

В охороні здоров'я відбулася передача закладів із сектора загального державного управління, частка якого знизилася з 85,6 до 11,9%, у сектор нефінансових корпорацій, внесок яких у складі галузі зріс з 8 до 76,3%. У мистецтві та спорті внесок держави скоротився на 6 в.п. – до 66,6% за рахунок трикратного зростання внеску домогосподарств. У складі інших послуг внесок домашніх господарств скоротився з 62 до 54,2% за рахунок збільшення внеску некомерційних організацій.

Структурні зміни у первинних доходах інституційних секторів економіки

Зміни у пропорціях доходів галузей економіки характеризуються часткою оплати праці, податків, за винятком субсидій на виробництво, а також валового прибутку у складі валової доданої вартості. При цьому отримувачем доходів у вигляді заробітної плати та змішаного доходу є переважно сектор домашніх господарств, у вигляді податків – сектор загального державного управління, валового прибутку – нефінансових корпорацій (табл. В.4. додатку В). Рівень оплати праці відносно ВВП в Україні мав тривалу тенденцію до зростання, сягнувши максимального значення (50,2%) у 2012 р. Це зростання відбувалося переважно за рахунок сфери матеріального виробництва. Проте, з 2013 р. по 2016 р., оплата праці різко скорочувалася, впавши нижче за достатньо стабільні рівні ЄС-28. Спочатку це було обумовлено кризою в економіці, згодом додався вплив російської агресії, а у 2016 р. чинником її скорочення стало зниження відсотку єдиного соціального внеску. Деяке відновлення рівня оплати праці почалося лише у 2017 р., проте у 2019 р. вона залишалася майже на 4 в.п. нижчою за рівень ЄС, що обумовлює вищу ніж в ЄС прибутковість діяльності, чому не перешкодило навіть збільшення з 2015 р. оподаткування, що стало вищим, ніж у ЄС.

Структурні зрушенння у пропорціях кінцевого використання інституційних секторів економіки

Кінцеве використання у національних рахунках складається з кінцевих споживчих витрат секторів домашніх господарств, загально-

го державного управління та некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, а також валового нагромадження капіталу, експорту за виключенням імпорту. Для цілей аналізу використовується показник фактичного кінцевого споживання, що для домашніх господарств включає їхні безпосередні витрати на кінцеве споживання, а також соціальні трансферти в натуральній формі, надані за рахунок некомерційних організацій та індивідуальних споживчих витрат сектора загального державного управління. Це дає змогу більш повно охарактеризувати диспропорції в основних складових кінцевого споживання ВВП України (табл. В.5. додатку В).

З 2005 р. по 2013 р. у структурі ВВП фактичне споживання домашніх господарств зростало, і лише з 2014 р. почалося його повернення до економічно обґрунтованих пропорцій, яке з 2017 р. знову почало зростати й у 2019 р. перевищило частку докризового 2013 р. Це збільшення в останні роки було викликане насамперед випереджаючим зростанням кінцевих споживчих витрат домашніх господарств, яке обумовила монетизація соціальних трансфертів у натуральній формі (житлових субсидій). Колективні витрати державного управління, що включають насамперед видатки на утримання державного апарату, армії, науки, тривалий час скорочувалися, проте через початок бойових дій у 2014 р. зросли до 2019 р. у півтора раза. Тривалого зниження зазнало валове нагромадження основного капіталу, що почало вагомо зростати тільки з 2018 р.

Економіка відкритого типу, що сформувалася в Україні на початку 2000-х років, з 2006 р. відчувала негативний вплив утримання фіксованого курсу національної валюти відносно долара США, що проявилося у формуванні від'ємних значень сальдо зовнішньоекономічних зв'язків, які у 2013 р. досягли критичної межі (-9,2%), що мала призвести до різкої девальвації національної валюти – як у 2008 р. в Україні (-7,7%) та у 2010 р. у Білорусі (-13,7%). Після девальвації гривні у 2014–2015 рр. негативні значення сальдо зовнішньоекономічних зв'язків дещо зменшились, але останні три роки знову погіршуються. Це пов'язано із зростанням кількості українських заробітчан та їхніх витрат за кордоном і не несе такої загрози внутрішній економіці.

Варто також відзначити, що у структурі експорту України половину становили продукція добувної промисловості, метали, продукція сільського господарства та харчової промисловості, а у імпорті – майже третину енергоносії, а 20% – продукція машинобудування.

Динаміка основних економічних показників України в умовах пандемії з точки зору переходу до інклюзивного розвитку

У 2020 р. реальний ВВП знизився на 4,0%, зокрема, у IV кв. 2020 р. падіння ВВП становило лише 0,5% – насамперед завдяки суттєвому поліпшенню показників будівництва, промисловості й торгівлі у грудні. Порівняно з попередніми кризовими періодами 2008–2010 рр. і 2014–2016 рр. економіка України демонструвалавищу стійкість, зокрема через відсутність стрімкої девальвації та інфляції. Скорочення реального ВВП у 2020 р. виявилося зіставним із порівнюваннями країнами та не таким суттєвим, як очікувалося на початку кризи. Після падіння у II кв. на 11,2% економіка у другому півріччі швидко відновлювалася. У IV кв. вона майже сягнула докризового рівня: реальний ВВП у сезонно скоригованому вимірі відповідав I кв. 2020 р.

Основними чинниками падіння ВВП у 2020 р. були звуження споживчого та зниження інвестиційного попиту у відповідь на карантинні обмеження, запроваджені в Україні та світі, та невизначеність, пов’язана з пандемією. Погіршення ділових очікувань підприємств, а також невирішенні питання розрахунків у сфері альтернативної енергетики стали основними чинниками зниження інвестицій, яке у другому півріччі навіть поглибилося (за рік падіння становило 24,4%)¹.

Пожвавлення економіки забезпечувалося насамперед внутрішнім споживчим попитом. Основний внесок у відновлення економіки становило споживання домогосподарств, яке за підсумками року зросло на 1,6%, незважаючи на значне падіння в II кв. У другому півріччі споживання зростало завдяки відновленню економічної активності (у тому числі в найбільш постраждалих від карантинних заходів секторах послуг), заходам соціальної підтримки уряду, а також поліпшенню споживчих настроїв. Вагомий внесок мала переорієнтація на

¹ За матеріалами Інфляційного звіту. Квітень 2021 / Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyiniy-zvit-kvitien-2021-roku>

внутрішній туризм, що серед іншого підтримало зростання торгівлі (табл. В.6. додатку В).

Але пандемія у 2020 р. все ж змінила споживчу поведінку – як внаслідок зміни пріоритетів у витратах, так і внаслідок розвитку служб онлайн-замовлень та доставки, поширенням віддаленої роботи та навчання. Згідно з опитуванням, 63% українців зазначили, що карантин у 2020 р. впливув на їхні споживацькі звички: українці економили на відвідуванні ресторанів, купівлі одягу та взуття, водночас збільшили витрати на ліки, а також частку покупок онлайн та користування сервісами доставки продуктів і готової їжі.

Домогосподарства збільшили витрати на продукти харчування та охорону здоров'я і зменшили витрати на харчування поза домом, туристичні поїздки, транспорт. Збільшення часу перебування вдома стимулювало зростання витрат на побутову техніку, предмети домашнього вжитку, поліпшення умов проживання. Витрати на одяг і взуття за підсумками року також збільшилися, що може значною мірою пояснюватися зміною цінової політики роздрібної торгівлі.

Стримувала падіння ВВП і державна підтримка економіки. Так, спрямування бюджетних коштів на дорожню інфраструктуру відобразилося в зростанні будівництва та суміжних галузей (добувної промисловості та розроблення кар'єрів у другому півріччі, виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції тощо). Збільшення бюджетних витрат на медицину та оборону й підвищення мінімальної зарплати сприяли зростанню в секторах із переважно бюджетним фінансуванням.

На початку 2021 р. економічне зростання стримувалося як системними, так і тимчасовими чинниками. Запровадження всеукраїнського локдауну в січні та карантинних обмежень «червоних зон» у низці регіонів у березні 2021 р. негативно позначилося на економічній активності. Проте жорсткі карантинні обмеження були уведені не по всій країні та не на повний місяць – з другої половини березня в червоних зонах перебувало 10–12 областей та м. Київ, сукупна вага яких у ВВП становила 50–60% (за даними щодо ВРП за 2019 рік). Крім того, бізнес та населення, на відміну від попереднього року, значною мірою пристосувалися до умов карантину, у тому числі завдяки он-

лайн-торгівлі та послугам доставки. Крім того, самі обмеження не були такими жорсткими, як попереднього року – було дозволено торгівлю за передзамовленням, індивідуальні послуги за записом, пересування громадським транспортом за спеціальними перепустками тощо.

Зберігався негативний вплив нижчих урожаїв минулих років. Скорочення запасів сільськогосподарських культур вплинуло на зниження обсягів виробництва в харчовій промисловості, експорт та, відповідно, оптову торгівлю та вантажні перевезення. На тлі подорожчання кормів та погіршення епізоотичної ситуації тривало падіння у сільському господарстві. Попри високі ціни на світових товарних ринках, на окремих видах промислової діяльності негативно позначалися посилення конкуренції на зовнішніх ринках, а також розширення торговельних обмежень. Це, разом із подальшим впливом від нижчих врожаїв 2020 р., зумовило поглиблення падіння експорту в реальному вимірі у I кв.

Надалі основну підтримку економіці надавав споживчий попит, який на початку року залишався стійким, попри карантинні обмеження. Стійкості споживання сприяли подальше зростання доходів населення та поліпшення споживчих настроїв. Ознаки пожвавлення демонстрував і інвестиційний попит. Про це свідчать поліпшення ділових очікувань, динаміки окремих галузей машинобудування, а також збільшення імпорту товарів інвестиційного призначення. Проте внаслідок зниження капітальних видатків бюджету інвестиційна активність залишалася стриманою. Збільшився від'ємний внесок чистого експорту в зміну реального ВВП у I кв.

Реальний ВВП у I кв. 2021 р. скоротився на 2,2% при зростанні дефлятора на 20,7%. Таке високе зростання в Україні зафіксовано вперше після 2017 р. і обумовлено різким підвищенням індексів цін виробників при скороченні обсягів виробництва. Найвищими темпами за розглянутий період зросли ціни на продукцію добувної промисловості (63,7%), сільського господарства (26.4%) та переробної промисловості (23,5%).

Протягом другої половини 2020 р. стан ринку праці поступово поліпшувався. Населення поверталося до пошуку роботи (тобто збільшувалася участь населення в робочій силі). Водночас поліпшувала-

ся й зайнятість, скорочувалося безробіття. Порівняно більшим попитом серед роботодавців користувалися працівники з досвідом. Водночас поліпшилася зайнятість і серед молоді, проте рівень безробіття в цій групі залишався найвищим.

На початку 2021 р. відновлення ринку праці тривало. Згідно з опитуваннями щодо ділових очікувань, які відбулися в лютому, у I кв. підприємства усіх секторів, крім послуг, мали кращі очікування щодо кількості зайнятих, ніж рік тому.

Бізнес і населення частково пристосувалися до роботи в умовах пандемії. Незважаючи на березневий карантин «червоних зон» у деяких областях, кількість вакансій на сайтах із пошуку роботи зростала та залишалася істотно вищою, ніж рік тому. Підтримували зайнятість і державні програми. Наприкінці 2020 р. ухвалено низку законів, що, зокрема, передбачали одноразову допомогу до 8 тис. грн найманним працівникам та ФОП, які втратили частину доходів через локдаун. За цією програмою отримали компенсацію майже 0,5 млн осіб. Крім того, на початку 2021 р. було анонсовано (а в березні ухвалено) продовження таких виплат і протягом 2021 р. У результаті в I кв. 2021 р. безробіття скорочувалося.

2.2. Особливості і тенденції розвитку сектора домогосподарств

Виробнича діяльність сектора домашніх господарств

Для проведення економічного аналізу на секторному рівні доцільно використовувати дані щодо виробництва валової доданої вартості з перехресною класифікацією виду економічної діяльності та інституційного сектора. *Виробнича діяльність сектора домашніх господарств характеризується виробництвом валової доданої вартості* (табл. В.7. та В.8. додатку В). Як видно з наведених даних, найбільш вагомими для виробництва домашніх господарств залишаються: операції з нерухомим майном (23,3%), що обумовлено переважаючою часткою приватизованого житла, традиційне для України сільське господарство (18,5%), торгівля (19,4%), інформатизація (13,3%), професійна діяльність (6,4%), переробна промисловість (4,0%), транспорт

(3,4%). У 2020 р. порівняно з 2010 р. у вісім разів зросла частка інформатизації, утрічі – мистецтва й спорту, у два з половиною рази – професійної діяльності та адміністрування. На дві третини скоротилася будівельна діяльність, наполовину – переробна промисловість, на чверть – торгівля та інші послуги.

Внесок сектора домашніх господарств протягом розглянутого періоду зріс із $\frac{1}{5}$ до майже $\frac{1}{4}$ ВДВ економіки, не відчуваючи суттєвих змін внаслідок останнього економічного спаду 2014–2015 рр. Він забезпечував суттєву частку в операціях з нерухомим майном (75,2%), тимчасового розміщування (77,5%), надання інших послуг (54,2%), сільського господарства (40,9%), інформації (59,4%), професійної діяльності (40,2%), адміністрування (28,1%). Динаміка розвитку сектора домашніх господарств була різною. За розглянутий період його внесок до ВДВ інформатизації зріс у 6,5 раза, мистецтва й спорту – утрічі, адміністрування, освіти, професійної діяльності, фінансів, транспорту – подвоївся. Натомість істотного скорочення на 20–50% зазнав внесок домашніх господарств до галузей сфери матеріального виробництва, таких як традиційне для України сільське господарство на присадибних ділянках (навіть попри показане в попередній таблиці зростання виробництва у цьому виді діяльності), переробна промисловість, будівництво. Отже, як і в усьому світі, внаслідок зростання продуктивності та ефективності у сфері матеріального виробництва в Україні спостерігається тенденція до скорочення як продуктивної діяльності домашніх господарств, так і загальної зайнятості у сфері матеріального виробництва. Натомість спостерігається розширення діяльності у сфері послуг.

Формування доходу домашніх господарств

Структуру доходів населення характеризують дані, наведені у табл. В.9. додатку В. Вони показують, що основними складовими доходів населення є заробітна плата і соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти, що разом становлять близько 90% усіх доходів населення. До кризи 2008 р. найвищим був внесок заробітної плати у 2007 р. (44,8%), після чого тривалий час він утримувався на рівні близько 40% і лише у 2016 р. почав зростати, досягши у 2019 р. 47% доходів, що було обумовлено внеском громадян, які працюють

за кордоном. Проте внаслідок карантинних заходів у 2020 р. цей внесок знову скоротився до 45,3%.

В умовах воєнних дій в Україні заробітні плати в більшості професійних сфер знижаються. Це показав аналіз бази актуальних вакансій у травні 2022 р., про що йшлося у дослідженні експертно-аналітичного центру кадрового порталу *grc.ua*¹. в більшості професійних сфер триває зниження заробітних плат. Найменші зарплати пропонують у таких сферах, як: безпека (9 200 грн), туризм, готелі, ресторани (9 500 грн), початок кар'єри, студенти (10 300 грн), видобуток сировини (в середньому 11 000 грн), інсталяція та сервіс (12 600 грн), банки, інвестиції, лізинг (13 100 грн). Найскладніше зараз знайти роботу юристам, страхувальникам, працівникам сфери обслуговування, краси та спорту, охоронцям, освітянам та науковцям, домашньому персоналу, спеціалістам, які працювали у сфері автомобільного бізнесу, закупівель.

Невтішною тенденцією є те, що майже в усіх професійних сферах прослідковується зниження середньої заробітної плати. За винятком кількох професійних сфер падіння медіанної зарплати у травні 2022 р. становило від 9 до 58%. У сфері автомобільного бізнесу, незважаючи на те, що з початку війни зарплати впали на понад 50%, у травні середня зарплата у відкритих вакансіях дещо підвищилася з 11 000 грн (у квітні) до 14 500 грн (у травні). У сфері виробництва та сільського господарства середня зарплата зросла з 13 300 грн (у квітні) до 16 600 грн (у травні). Медики та фармацевти входять до найбільш затребуваних спеціалістів, проте їхній рівень зарплат не надто високий. Щоправда, у травні 2022 р. середня заробітна плата у відкритих вакансіях для них підвищилася з 14 900 грн (у квітні) до 18 200 грн (у травні).

У регіональному розрізі найвищі зарплати пропонують у Києві. Столиця повернула впевнене лідерство стосовно розміру заробітних плат, втрачене з початку війни. У київських компаніях у середньому пропонують 29 200 грн щомісячної зарплати. Також високі середні

¹ В Україні знижуються зарплати у більшості сфер: названо професії. *УНІАН*. 22.05.2022. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/zarplati-v-ukrajini-yaka-zaraz-situaciya-z-oplatoyu-praci-novini-ukrajina-11836917.html>

зарплати в травні пропонують у Полтавській області (22 300 грн), Львівській (21 600 грн), Одеській (21 000 грн), в Івано-Франківській (19 400 грн) та в Харківській (19 000 грн) областях. Найнижчі зарплати у травні 2022 р. пропонувалися у відкритих вакансіях у Чернігівській області (в середньому 12 400 грн), Тернопільській (13 100 грн), Волинській (13 600 грн), Київській (13 800 грн), Закарпатській (14 100 грн) та в Чернівецькій (14 200 грн) областях.

Частка прибутку і змішаного доходу зростає, що обумовлено збільшенням участі господарств населення у виробничій діяльності у сфері інформатизації, мистецтва й спорту, професійної діяльності та адміністрування.

Доходи від власності (одержані) були максимальними у 2010 р. і відтоді їх вага знизилась у понад удвічі. Різке зниження соціальних допомог відбувається починаючи з 2016 р., насамперед це стосується рівня пенсійного забезпечення.

Соціальні трансфери в натурі в Україні нижчі, ніж у країнах Європи, і мають тривалу тенденцію до зниження, незважаючи на значні субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. Варто зазначити, що з 1.01.2019 відбувся перехід до надання житлових субсидій населенню у грошовій формі, що призвело до зниження соціальних трансфертів в натурі в 2019 р., проте у 2020 р. вони знову зросли до 33,8% унаслідок надання допомоги у зв'язку з пандемією.

Реальний наявний дохід, після різкого падіння у 2014–2015 рр. знову почав зростати, перевищивши у 2020 р. рівень 2010 р. на 31%. Зважаючи на низький, порівняно із сусідніми країнами, рівень заробітної плати в Україні, дедалі більше працівників вдається до трудової міграції. Це відображається у зростанні *обсягу приватних грошових переказів* (табл. В.10. додатку В). Як видно, приватні грошові перекази з-за кордону почали зростати відносно ВВП починаючи з 2013 року, а протягом 2014–2015 рр. їх номінальний обсяг знизився через скорочення працюючих у Російській Федерації, проте частка у ВВП продовжувала зростати, сягнувши у 2019 р. 7,7%. У 2020 р. їх частка у ВВП України залишилася незмінною, хоча номінальний обсяг дещо знизився і становив 11,9 млрд дол. США, що за обмінним курсом становило 320 млрд грн, тобто 10,5% наявного доходу населення.

Заробітна плата, отримана з-за кордону в 2020 р., становила 8,4 млрд дол. США – 228 млрд грн, тобто 12,8% загальної заробітної плати, яку отримало населення України. У 2021 р. приватні перекази та чиста оплата праці – як у доларах США, так і в національній валюті – за обмінним курсом зросли на чверть, а приватні трансферти – майже на третину.

Іще одним з важливих джерел доходу є пенсійне забезпечення населення України. Пенсії, поряд із допомогою по безробіттю, хворобі тощо входять до складу соціальних допомог. *Динаміку пенсійного забезпечення України* характеризують такі дані (табл. В.11. додатку В). Попри періодичне підвищення прожиткового мінімуму та підвищення мінімальної заробітної плати, рівень пенсійного забезпечення залишався низьким. Основною тенденцією є скорочення працюючих, яке відбувається паралельно зі скороченням чисельності пенсіонерів. Порівняно з 2010 р. чисельність пенсіонерів скоротилася на 19%, а зайнятих – на 23%. Відповідно, навантаження на працюючих зросло несуттєво – з 68 до 69%. При цьому коефіцієнт заміщення пенсії відносно заробітної плати скоротився майже удвічі – з 46 до 25%.

Слід зазначити, що Конвенцією Міжнародної організації праці № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» визначено, що за наявності у працівника 30 років трудового стажу він має право на пенсію у розмірі 40% від середньої заробітної плати. У країнах Європи ця норма підтверджена Європейською соціальною хартією (додаток до Європейського соціального кодексу), яка рекомендує для країн ЄС коефіцієнт заміщення на рівні 50%. Проблеми пенсійної системи обумовлені рішенням про зниження ставки страхових внесків до Пенсійного фонду України, що призвело до різкого скорочення реального розміру пенсій у 2015–2020 рр., а також зростання потреби у бюджетних трансферах до Пенсійного фонду.

Тенденції формування доходів населення за регіонами України дає змогу виявити розгляд региональних показників за тривалий період (табл. В.12. додатку В). Найвищі значення доходів у розрахунку на одну особу має м. Київ – 244% від середнього по Україні, Дніпропетровська область – 126%, Запорізька – 112%, Одеська – 109%, Київська – 108%, Полтавська – 106%, Харківська – 100%. Найнижчі значен-

ня доходів у Луганській області – 36% від середнього по Україні, Донецькій – 57%, Закарпатській – 70%, Чернівецькій – 73%, Тернопільській – 76%. Таким чином, в Україні наявний достатньо рівномірний розподіл доходів за регіонами за винятком Донецької і Луганської областей та столиці. Певні зміни показує порівняння питомої ваги наявного доходу 2010 і 2020 років. Відносно середньоукраїнського рівня за цей період у м. Київ наявний дохід зріс на 22%, в Одеській області – на 24%, у Дніпропетровській – на 12%, у Вінницькій – на 11%. В інших областях, за винятком Чернігівської (-2%), Донецької (-51%) та Луганської (-62%), також відбувалося помірне піднесення доходів до середньоукраїнського рівня.

Реальний наявний дохід населення за означений період відчув різкі коливання (табл. В.13. додатку В). До 2013 р. реальний наявний дохід, попри стагнацію ВВП, зростав в усіх без винятку регіонах. Цей процес був перерваний у 2014–2016 рр. і відтоді почалося швидке відновлення реального наявного доходу, на заваді якому не стали навіть карантинні заходи 2020 р. Унаслідок зростання у 2020 р. реальний наявний дохід перевищив рівень 2010 р. на 29%. Порівняно з 2010 р. найвищим було зростання у м. Київ – 66%, Вінницькій – 64%, Одеській – 58%, Чернівецькій – 49%, Київській – 47%, Дніпропетровській – 45% областях. Найнижче зростання спостерігалося у Харківській (26%), Чернігівській (17%) областях. Вагоме падіння відбулося в охоплених війною Луганській – 52% та Донецькій – 43% областях, проте, порівняно з 2016 р., коли наявний дохід цих територій досяг мінімальних значень, він також зріс майже на третину.

Важливим для аналізу є *аналіз структурних змін питомої ваги складових доходу населення* (табл. В.14. додатку В). Як видно з наведених даних, за останні десять років у структурі доходів населення майже в усіх регіонах України за винятком м. Київ та Одеської області суттєво збільшилася частка основного джерела доходів – заробітної плати. Для України її частка зросла на 5 в.п. Найвища питома вага заробітної плати у 2020 р. була у м. Києві (55%), Дніпропетровській (51%), Донецькій (49%), Луганській та Київській (48%) та Полтавській (47%) областях. Найменшою ж – у Чернівецькій (36%), Херсонській та Івано-Франківській (37%), Тернопільській та Одеській (39%)

областях. Крім того, суттєво (на 3 в.п.) зросла частка доходів, отриманих у вигляді змішаного доходу. Найбільшу частку цього джерела доходу, який домашні господарства заробляють самостійно, мали Івано-Франківська (27%), Вінницька і Чернівецька (25%), Закарпатська і Житомирська (24%) області, що певною мірою компенсувало низький рівень заробітної плати в цих регіонах. Найнижчий рівень змішаного доходу в 2020 р. мали Луганська (6%) і Донецька (7%) області, де після окупації частини територій він скоротився майже наполовину, а також м. Київ (11%) внаслідок найвищої частки і рівня заробітної плати.

Доходи від власності протягом розглянутого періоду скоротилися удвічі (на 3 в.п.) і практично втратили значення як важливе джерело доходу.

Скорочення соціальних допомог та інших поточних трансфертів на 4 в.п. протягом розглянутого періоду відбулося насамперед за рахунок зниження соціальних допомог на 6 в.п. унаслідок скорочення насамперед пенсійного забезпечення та інших соціальних виплат населенню, що свідчить про зниження інклузивності економіки України. Зрозуміло, що найвищою була частка соціальних допомог, які отримало населення Луганської (30%) та Донецької (25%) областей, де питома вага цього виду доходів навіть зросла, а найнижчою – у м. Київ (9%) та Одеській області (13%). Для решти областей соціальні допомоги були розподілені достатньо рівномірно і становили від 16% до 22% доходів населення.

Корисним для аналізу є зіставлення питомої ваги *наявного доходу населення у валовому регіональному продукті* (табл. В.15. додатку В). Як показують наведені дані, після 2013 р. відбулося різке (на 14 в.п. у 2016 р.) скорочення наявного доходу населення у складі валового регіонального продукту. Це співвідношення поступово відновлюється, проте і в 2019 р. частка наявного доходу залишається на 7 в.п. нижчою за 2013 р., що свідчить про зниження інклузивності економіки. Найвищу питому вагу наявного доходу, що подекуди перевищувала ВРП регіону, мали Луганська – 133%, Чернівецька – 107%, Закарпатська – 98%, Херсонська – 97% та Рівненська – 96% області.

Частку наявного доходу у ВРП, нижчу за середню по Україні, мали м. Київ і Полтавська область – 54%, а також Київська область – 62%.

Структуру *витрат населення* характеризують дані, представлені у табл. В.16. додатку В. Дедалі більша частина доходу домашніх господарств відразу витрачається. У 2010 р. населення заощаджувало майже 15% доходу. Надалі рівень заощаджень поступово знижувався і з 2019 р. витрати перевищили отримані доходи. Найбільшу частину витрат становить придбання товарів і послуг, яке в Україні зросло з 76% у 2010 р. до 87% у 2020 р. Після фінансової кризи 2008–2009 рр. спостерігається суттєве скорочення доходів від власності (сплачених). Рівень оподаткування доходів та майна та інших поточних трансфертів (страхових платежів) за цей період зрос у півтора раза, зокрема оподаткування – майже вдвічі. Після 2015 р. в Україні практично відсутні внески на соціальне страхування, сплачені працівниками, що не свідчить про ефективність діяльності недержавних пенсійних фондів. Нагромадження нефінансових активів тривалий час є негативним, що обумовлено низьким рівнем нагромадження насамперед житла, зношування якого перевищує нове будівництво.

Зміна обсягу та цін компонентів кінцевого використання ВВП характеризується даними, наведеними у табл. В.17. додатку В. Як видно з наведених даних, ВВП за розглянутий період скоротився на 4%, тоді як споживчі витрати домашніх господарств зросли на 36,7%. На чверть зросли послуги некомерційних організацій. Споживання сектора загального державного управління скоротилося на 7,2%, проте, якщо до 2013 р. частка індивідуальних послуг ЗДУ збільшувалася, то з початком бойових дій відбулося скорочення індивідуальних споживчих витрат на користь колективних. Кризовий стан суттєво позначився на валовому нагромадженні основного капіталу, що досягло мінімальних значень у 2015 р. Відновлення економіки у 2016–2019 рр. зумовило швидке зростання цього показника, проте карантинні заходи та локдауни призвели до його різкого скорочення у 2020 р. Обсяг експорту за розглянутий період скоротився майже на третину, а імпорту – на 5,9%.

Цінова складова ВВП за розглянутий період зросла у 4 рази, проте її збільшення було нерівномірним за окремими компонентами.

Найменше (у 3,3 раза) зросли ціни у кінцевому споживанні домашніх господарств, що було обумовлено переважанням у складі споживання продуктів харчування та сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва, ціни на яку зростали нижчими темпами, а також переорієнтацією на імпортні товари, ціни яких зростали також повільніше за ціни на товари внутрішнього виробництва. Ціни на індивідуальні споживчі послуги, які надаються загальним державним управлінням, також зросли лише у 3,9 раза, що виявилося меншим за колективні – 4,7 раза. Основним чинником формування високого дефлятора витрат загального державного управління стало випереджаюче підвищення оплати праці працівників бюджетної сфери. Через зниження інвестиційної активності у кризовий період зростання цін валового нагромадження основного капіталу було на чверть нижчим, аніж загального дефлятора ВВП.

Різко відрізнялися цінові тенденції експорту (зросли у 4,8 раза) та імпорту (зросли у 3,3 раза), що можна пояснити зміною паритетів купівельної спроможності гривні до долара США, тобто зростанням внутрішніх цін, перерахованих у доларах. Слід також відзначити дефляцію цін на експорт (-5%) та імпорт (-4%) у 2019 р. та на імпорт (-6%) у 2020 р.

Доповнити цей аналіз дозволяє розгляд *структурі кінцевого споживання домашніх господарств за цілями* (табл. В.18. додатку В). Як і раніше, майже 40% витрат домашніх господарств спрямовані на придбання продуктів харчування, 14% на оплату житлово-комунальних послуг, 10% – транспорту, хоча у 2020 р. вага останнього знизилася через карантинні заходи. Низькими, порівняно з розвиненими країнами, залишаються витрати на одяг, побутову техніку, послуги освіти, культури та відпочинку. За розглянутий період у структурі витрат домашніх господарств зросла частка видатків на продукти харчування на 2,1 в.п. та на охорону здоров'я – на 1,8%. На 0,9 в.п. скоротилися витрати на комунальні послуги, на 0,7 в.п. – на відпочинок і культуру, на 0,4 в.п. – на освіту. Запровадження системи субсидій на житлово-комунальні послуги привело до зниження цих видатків у 2017 р., проте внаслідок їх подальшої монетизації, частка витрат повернулася до значення 2011 р.

Зміна фізичного обсягу та цін кінцевих споживчих витрат домашніх господарств (табл. В.19. додатку В) свідчить, що за розглянутий період спостерігалося подвоєння споживання послуг зв'язку, відпочинку і культури, охорони здоров'я, а також одягу і взуття, предметів домашнього вжитку. За 2020 р. різко скоротилося споживання послуг ресторанів і готелів, відпочинку і культури, транспорту. Помірним було зростання послуг транспорту, освіти, житлово-комунальних послуг, а також продуктів харчування. Незмінним залишилося споживання алкоголю та тютюнових виробів. Характерно, що найвище зростання цін спостерігалося для товарів і послуг, споживання яких майже не змінилося. Так, уп'ятеро зросли ціни на алкоголь, тютюнові вироби, учетверо – на продукти харчування, у 3,7 раза – на житлово-комунальні послуги. Найменше – лише удвічі – зросли ціни на предмети домашнього вжитку, послуги зв'язку, відпочинку і культури, а також на одяг і взуття.

3.1. Промислова політика та інститути її реалізації

Питання побудови ефективного інституційного дизайну країни найменш розроблене з точки зору можливостей його урахування при проведенні промислової політики, особливо з позицій забезпечення інклюзивного індустріального розвитку. З цього приводу точиться чимало дискусій. Попри неповну пристосованість теорій про інклюзивні та екстрактивні інститути для формування моделі всеохоплюючої індустріалізації, важливість інститутів для її проведення тим не менше категорично відкидати не можна.

На сьогоднішній день немає єдності поглядів як щодо самого поняття «промислова політика», так і щодо інститутів та інструментів її реалізації. Бачення змісту промислової політики еволюціонувало і змінювалось упродовж минулого століття і аж до сьогодні відповідно до етапів розвитку економік країн, проблем, які перед ними стояли, а також пануючих в цих країнах економічних доктрин. Не заглиблюючись у широку дискусію з приводу різних визначень промислової політики, слід відзначити, що спільним для більшої частини з них є акцент на необхідності зміни структури економіки за допомогою втручання держави, незалежно від того застосовується галузева селекція чи не застосовується, але за умови, що така зміна створить для зростання перспективи кращі за ті, які б склалися без такого втручання¹.

¹ Широке висвітлення різних визначень промислової політики наведено у: Warwick K. Beyond Industrial Policy: Emerging Issues and New Trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No. 2. OECD Publishing. 2013. P. 14–16.

Менша частина визначень зосереджується на необхідності поліпшення державою лише умов ведення бізнесу та підвищення його конкурентоспроможності без явної мети зміни структури економіки. Ці два підходи відображають, відповідно, «вертикальний» (секторальний) та «горизонтальний» аспекти промислової політики. Водночас дослідники звертають увагу, що «горизонтальна» політика, що нібито є загальною, у дійсності часто має більш цілеспрямовану дію і чинить на сектори нерівномірний вплив – наперед не передбачений і не завжди позитивний, інколи більший за вплив від секторальної політики.

Синтезуючи ці підходи, можна підтримати визначення, надане Кеном Уорвіком, а саме «*промислова політика* – це будь-який тип втручання або державної політики, спрямованих на поліпшення ділового середовища та зміну структури економічної діяльності до секторів, технологій або завдань, що, як очікується, створять кращі перспективи для економічного зростання або суспільного добробуту, ніж це могло би відбутися за відсутності такого втручання»¹.

У такому визначенні відображені комплементарне поєднання структурних і фундаментальних (інституційних) факторів розвитку, що необхідно для успішної індустріалізації². Структурні фактори, які є предметом «вертикальної/ секторальної» промислової політики, забезпечують випереджаючий розвиток окремих секторів і технологій виробництва з вищою продуктивністю, що створює бажаний структурний ефект індустріалізації – перехід на вищий технологічний рівень, диверсифікацію виробництва, підвищення продуктивності праці та доходів населення. Фундаментальні фактори, що перебувають у сфері «горизонтальної» промислової політики, спрямовані на створення сприятливого бізнес-клімату, обмеження монополізму і підтримку конкуренції, малого і середнього бізнесу, фінансування освіти, професійної підготовки та перепідготовки кадрів, наукових досліджень і розробок, розбудову системи охорони здоров'я, інфраструктури усіх типів.

¹ Там само. С. 16.

² McMillan M., Rodrik D., Sepulveda C. Structural change, fundamentals and growth: A framework and case studies / International Food Policy Research Institute. Washington, DC., 2017. 330 p.; Warwick K. Beyond industrial policy: Emerging issues and new trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No. 2. OECD Publishing. 2013. 57 p.

Таке розуміння промислової політики становить основу сучасного державного підприємництва, що в різних варіаціях і відтінках застосовується провідними розвиненими країнами¹. Воно має чимало спільногого з приватним підприємництвом у питаннях організації і планування діяльності. Водночас принциповою відмінністю підприємництва державного від приватного є мета. Якщо для останнього це отримання і максимізація прибутку для приватного власника у найкоротші строки, то для першого – створення значного, стійкого і тривалого соціального ефекту для всього суспільства, що проявляється у зростанні загального добробуту, продуктивності, доходів, формуванні нових сфер виробництва і послуг тощо. Ще однією відмінною і надважливою рисою першого є орієнтація діяльності на довгострокову стратегічну перспективу, тоді як для другого горизонт діяльності суттєво обмежується і залежить від коливань кон'юнктури.

При формуванні системи інститутів для проведення промислової політики та оцінки її наслідків слід ретельно підійти до визначення мети політики, цільової групи, обґрунтування, сфери та орієнтації політики. У контексті постановки мети слід відповісти на питання «що має бути результатом політики?», наприклад – забезпечення індустріалізації загалом, прискорення зростання продуктивності, розвиток окремих секторів і технологій, створення чи збереження робочих місць, зростання і диверсифікація експорту, вирішення певних суспільних проблем (соціальних, інфраструктурних, безпекових, кліматичних та ін.), поліпшення розподілу доходів через структурні зміни, подолання регіональних диспропорцій тощо. У визначенні цільової групи політики слід виділити конкретні сектори, компанії, регіони, галузево-регіональні кластери, технології, необхідні ресурси, що мають бути залучені у виробництво, ланцюги створення вартості, які мають бути створені або у які слід включитися, продукти, які мають бути отримані, і т.ін. При обґрунтуванні політики слід відзначити провали ринку, що мають бути подолані в результаті державного

¹ Mazzucato M. The Entrepreneurial States. Debunking Public vs. Private Sector Myths. London: Anthem Press, 2013. 202 p.; Wade R.H. The American paradox: ideology of free markets and the hidden practice of directional thrust. *Cambridge Journal of Economics*. 2017. Vol. 41. Is. 3. P. 859–880.

втручання, визначити можливі провали уряду/держави, що можуть виникнути в ході реалізації політики та вплинути на її ефективність. Окреслення сфери політики має стосуватися встановлення її впливу на конкретні товарні ринки, ринки факторів виробництва (праці, капіталу, землі, мінеральних ресурсів, технологій тощо). Визначення орієнтації політики має дати відповідь на ряд питань щодо її конкретних цілей, направленості, змісту, тривалості і т.п., наприклад: «чи буде політика стратегічно спрямованою на довгострокову перспективу, чи лише реагувати на ринкові невдачі?», «чи буде політика орієнтуватися на поточні конкурентні переваги, чи формуватиме нові, перспективні?», «чи буде втручання держави обмеженим у часі, чи довгостроковим, умовним чи безумовним?». Без попередньої відповіді на всі ці запитання неможливо сформувати адекватну систему інститутів для реалізації політики, оцінити її ефективність і, відповідно, не отримати від неї очікуваних результатів. Самі інститути промислової політики є насамперед формально (іноді неформально) унормованим відображенням інструментів політики, що використовуються для здійснення впливу держави на певні сфери і регулюють діяльність суб'єктів задля досягнення завдань і цілей політики (табл. 3.1). У світовій практиці кожний інструмент завжди підкріплено положеннями відповідної законодавчої і нормативної бази.

Промислова політика пройшла складний, багатовіковий шлях еволюції у частині цілей застосування, переліку інструментів та їх співвідношення, інститутів реалізації, міри втручання, якості впливу на виробничий сектор і економіку країн загалом, стосунків між державою та бізнесом. Можна підтримати думку багатьох дослідників, що усі чотири промислові революції, які відбулися в світі протягом останніх століть, стали безумовним результатом промислової політики, навіть якщо офіційно вона так не декларувалась.

Найвідомішим прикладом індустріалізації є перша промислова революція у Великій Британії у XVIII ст., яка, за висновками дослідників, стала результатом промислової політики. Її визнали однією із найуспішніших і найбільш послідовних у світі. За образним висловленням Дж. Робінсона, вона стала «матір’ю усіх різновидів промис-

лової політики»¹. Урядом королівства у 1721 р. було запущено програму захисту галузей промисловості, що зароджувались, у межах якої заборонявся експорт капітальних товарів (до 1843 р.) та еміграція кваліфікованих працівників і ремісників (до 1824 р.)².

Таблиця 3.1

Приклад типології інструментів/інститутів промислової політики за сферами впливу

Сфера політики	Інструменти горизонтальної політики	Інструменти вертикальної / селективної політики
Ринок товарів	Конкуренція та антимонопольне регулювання Непрямі податки Регулювання товарного ринку Валютно-курсове регулювання	«Національні чемпіони» Націоналізація/приватизація Субсидії/державна допомога Державне замовлення/ державні закупівлі Регулювання цін Торговельна / зовнішньоторговельна політика, тарифи, квоти, нетарифні обмеження торгівлі, підтримка експорту
Освіта і праця	Політика у сфері здобуття освіти, формування професійних навичок, перенавчання Освітні субсидії/кредити Регулювання заробітної плати Оподаткування заробітної плати Соціальні податки Регулювання праці та зайнятості Управлінські послуги	Формування цільових навиків Політика менторства Спеціальні вузькогалузеві управлінські послуги
Ринок капіталу	Грошово-кредитне регулювання	Інвестиційні фонди Суверенні фонди

¹ Robinson J.A. Industrial Policy and Development: A Political Economy Perspective. Paper presented at the 2009 World Bank ABCDE Conference. Seoul, 2009, 22–24 June.

² Chang H.-J. Industrial Policy: Can We Go Beyond an Unproductive Confrontation? Paper presented at the 2009 World Bank ABCDE Conference. Seoul, 2009, 22–24 June; De Araujo J. T. The Scope for Industrial Policy in a Free Trade Environment. *Revista de Economia Politica*. 1993. № 13 (3). P. 102–13.

Сфера політики	Інструменти горизонтальної політики	Інструменти вертикальної / селективної політики
	Корпоративні податки Боргова політика, запозичення	Державні банки розвитку
Землекористування	Планування землекористування	Зонування виробництва Регіональна кластерна політика Інфраструктура територій
Технології	Податковий кредит на НДДКР Бюджет на науку Режим іноземного інвестування і технологічного трансферу Науково-технічна експертиза Форсайт-дослідження	Зелені технології Стратегічні технології; Державне замовлення на НДДКР Державні закупівлі науково-технічних розробок і послуг Патентна діяльність і захист прав інтелектуальної власності
Системні проблеми	Політика підприємництва та забезпечення конкурентоспроможності Корпоративне регулювання Стратегічне планування розвитку країни Екологічна політика Політика безпеки Інформаційне забезпечення діяльності суб'єктів	Індикативне планування Секторальне стратегічне планування/програмування Секторальні стратегії розвитку підприємництва та підвищення конкурентоспроможності Секторальна кластерна політика

Джерело: складено і доповнено за: Warwick K. Beyond Industrial Policy: Emerging Issues and New Trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, № 2. OECD Publishing. 2013. Р. 27.

Після швидкого індустріального розвитку Великої Британії промислову політику взяли на озброєння інші великі європейські держави, насамперед Франція та Німеччина, а потім США, Японія і, зрештою, у ХХ ст. – ЄС. У Європі та в Японії після Другої світової війни селективна промислова політика відіграла важливу роль у відродженні виробництва. Державна власність і економічне планування

були ключовими інструментами промислової політики, що обумовило націоналізацію у західноєвропейських державах значної частини промисловості до кінця 1970-х років¹.

США також продемонстрували приклад ефективної промислової політики як у XIX і XX століттях, так і в наші дні. Успішне підприємництво Сполучених Штатів значною мірою залежало від державних інвестицій в отримання нових знань, спонсованого державою захисту ринків та прав інтелектуальної власності, а також державних субсидій для підтримки інвестиційних стратегій бізнесу. Протягом двадцятого століття США були набагато більшою «державою розвитку», ніж Японія².

Американські дослідники вказують на парадокс промислової політики США, який полягає, з одного боку, у офіційно декларованій ідеології вільного ринку, а з іншого – у практиці ретельно і витончено прихованої або замаскованої прямої дії держави стосовно виробників³. Основу політики становлять національні стратегії, програми та ініціативи з підтримки традиційних та розвитку нових перспективних галузей, які розробляються централізовано і на рівні штатів⁴. У її проведенні держава одночасно виступає як підприємець і координатор.

«Держава-підприємець» бере на себе основні ризики й відіграє провідну роль у формуванні ринків у рамках розробки і комерціалізації нових технологій, які визначені як важливі для країни. Фінансуючи високоризиковані дослідження, «держава-підприємець» знижує ризик для приватних інвесторів і стає кatalізатором появи значущих інновацій. Вона є головним джерелом фінансування на ранніх етапах інноваційної діяльності, беручи на себе понад 50% витрат на фундаментальні дослідження, тоді як на приватний сектор припадає менше 20%. Державні інвестиції поширюються на різні види досліджень, бі-

¹ Ulltveit-Moe K. Live and Let Die: Industrial Policy in a Globalized World. Sweden's Globalization Council Expert Report 22. Stockholm: Ministry of Education and Research, 2008.

² Lazonick W. Innovative Enterprise and Economic Development. *Entrepreneurship and Economic Development* / W. A. Naudé (ed.).. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. Chap. 2.

³ Wade R.H. The American paradox: ideology of free markets and the hidden practice of directional thrust. *Cambridge Journal of Economics*. 2017. Vol. 41. Is. 3. P. 859–880.

⁴ Mazzucato M. The Entrepreneurial States. Debunking Public vs. Private Sector Myths. London, Anthem Press, 2013. 202 p.

льшість з яких має невизначений потенціал майбутньої віддачі¹. Сполучені Штати як «держава-координатор», не маючи єдиного органу управління, відповіального за промислову політику, створює мережі між різними суб'єктами інноваційної системи – компаніями, фінансовими установами, науково-дослідними інститутами, державними фондами, тим самим стимулюючи фірми вбудовуватися в децентралізовану інноваційну систему, що охоплює галузевий, регіональний і національний рівні².

Світова криза 2008–2009 рр. спонукала уряд США вжити додаткових заходів для відродження американської промисловості. Вони стосувалися, по-перше, інтенсифікації досліджень і розробок в інтересах виробництва³, і по-друге, модернізації і відродження безпосередньо самого виробництва⁴. Президент Д. Байден у березні 2021 р. у

¹ Розгорнутий опис прикладів державних інвестицій у дослідження і розробки в США наведено в роб.: Mazzucato M. The Entrepreneurial States. Debunking Public vs. Private Sector Myths.

² Block F. Swimming against the current: The rise of the hidden developmental state in the United States. *Politics and Society*. 2008. № 36(2). P. 169–206.

³ У межах першої групи заходів була прийнята Національна програма передових промислових технологій (Advanced Manufacturing National Programme), якою передбачено проведення широкого спектра НДДКР і формування Національної мережі інноваційних промислових технологій (National Network for Manufacturing innovation (NNMi)). До мережі входять регіональні промислові центри, що працюють на засадах державно-приватного партнерства, об'єднуючи за принципом «потрійної спіралі» промислові компанії, наукові установи та уряд (зокрема Міністерство оборони і Міністерство енергетики). Також зазначена програма передбачала реалізацію трьох національних ініціатив – Національну ініціативу у сфері нанотехнологій, Геномну ініціативу зі створення нових матеріалів та Національну ініціативу розвитку робототехніки. Див.: Hart D.M., Ezell S.J., Atkinson R.D. Why America needs a national network for manufacturing innovation / The Information Technology & Innovation Foundation. Washington, DC, 2012. 27 p. URL: <https://itif.org/publications/2012/12/11/why-america-needs-national-network-manufacturing-innovation>

⁴ У межах другої групи заходів було ухвалено закони і програми, що стосувалися прямої фінансової підтримки американського виробництва з боку уряду. Зокрема Американським законом про відновлення та реінвестування 2009 р. (American Recovery and Reinvestment Act of 2009) виробникам було передбачено надати близько 800 млрд дол. США державної допомоги впродовж наступного десятиліття задля пом'шення негативних наслідків світової кризи і стимулування структурних перетворень у переробній промисловості. Ця допомога розглядалася у межах досягнення більш масштабних цілей, зокрема таких, як повертення офшорних виробничих процесів назад у Сполучені Штати, а також заохочення розвитку галузей енергетики, що використовують екологічно чисті джерела енергії, та автомобіле-будування у частині виробництва більш енергоекспективних та екологічно безпечних транспортних засобів на традиційному та альтернативному паливі. Цим Законом також було передбачено заходи заохочення придбання органами влади американської продукції, на виробництво якої надавалася підтримка. Див.: Sperling G. The case for a manufacturing renaissance. Remarks at the Brookings Institution. 2013. URL: <https://www.brookings.edu/wp-content/>

відповідь на стагнацію американської економіки, посилену глобальною пандемією COVID-19, проголосив нову ініціативу – план створення робочих місць («American Jobs Plan»), спрямований на стимулювання розвитку американської економіки шляхом масштабної модернізації усієї фізичної інфраструктури країни – дорожньо-транспортної, комунальної, енергетичної, цифрової, освітньої, житлової тощо¹. План розрахований на вісім років, під його реалізацію Білій дім пропонує виділити безпредентну суму – 2,3 трлн дол. США. Причому завдання матеріально-технічного забезпечення модернізації цілком покладається на американську промисловість.

В ЄС структурна трансформація промислового виробництва спрямована на підвищення конкурентоспроможності європейської промисловості на інноваційно-технологічній основі задля адаптації до внутрішніх викликів і динамічних технологічних змін у світовій економіці. У своїх основоположних стратегіях розвитку за останні двадцять років (Лісабонська від 2000 р. та «Європа 2020» від 2010 р.) ЄС надавав перевагу інституційним (горизонтальним) засобам політики, застосування секторальних (вертикальних) засобів було обмежене і офіційно допускалося в окремих випадках як виняток².

Структурні зміни в промисловості ЄС забезпечуються через проголошення і реалізацію стратегічних пріоритетів, що формуються у відповідь на виклики перед співтовариством³. У межах кожного

uploads/2013/07/The-Case-for-a-Manufacturing-RenaissanceGene-Sperling7252013FINALP.pdf.

¹ Див.: American Jobs Plan. URL: <https://www.whitehouse.gov/american-jobs-plan/>

² Селективна чи адресна державна допомога надається так званим «чутливим» галузям на їх підтримку (сільське, лісове, рибне господарство), розбудову (широкосмугові мережі, створення аудіовізуальної продукції, транспорт усіх видів), реструктуризацію та закриття (металургія, вуглевидобуток). Legislation > Sector-specific rules / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/legislation/specific_rules.html (дата звернення – 12.12.2020).

³ На 2019–2024 рр. Єврокомісією визначено шість пріоритетів: 1) Європейська зелена угода (A European Green Deal) для трансформації європейського виробництва у кліматично нейтральне до 2050 р.; 2) «Європа, що пристосована до цифрової ери» (A Europe fit for the digital age) для більшого пристосування цифрових технологій до потреб людей і виробництва; 3) «Економіка, яка працює для людей» (An economy that works for people) для створення більш привабливого інвестиційного середовища для зростання і створення якісних робочих місць, особливо для молоді та малого бізнесу; 4) «Сильніша Європа у світі» (A stronger Europe in the world) для посилення впливу у світі, відстоювання багатосторонності і глобального порядку, заснованого на правилах; 5) «Просування європейського способу життя» (Promoting our European way of life) для захисту верховенства права, відстоювання справедливості і основних цінностей ЄС; 6) «Новий поштовх до європейської демократії» (A new

пріоритету формуються численні галузеві ініціативи. Практична реалізація ініціатив передбачає покращення якісних характеристик промисловості, під що виділяються відповідні фінансові ресурси. Вони надаються підприємствам і галузям як фінансова допомога за умови її використання на створення нових технологій і продуктів, що втілюються у подальшу технологічну модернізацію виробництва, похідним результатом чого є зміна його структури.

Такий підхід до забезпечення структурних змін можна вважати проблемним, а не галузевим, коли напрям змін формується з огляду на ту проблему, що постала перед суспільством зараз чи постане у майбутньому. Відповідно до наявної проблеми розгортаються наукові дослідження, створюються нові технології, моделі організації бізнесу і галузі виробництва, нові продукти, здійснюється підготовка кадрів за новими професіями і спеціальностями, впроваджуються нові регуляторні норми і стандарти (які часто обмежують доступ іноземної продукції на ринок ЄС через технічну невідповідність), надається безпосередня фінансова допомога виробникам і т.ін. Країни ЄС (так само, як і США) вважають життєво важливим захист своїх високотехнологічних галузей. Тому вони висувають надзвичайно прискіпливі й жорсткі вимоги до захисту прав інтелектуальної власності, а також заохочують субсидії на НДДКР, які вважаються абсолютно прийнятними і законними заходами в галузі промислової політики, належачи номінально до інструментів горизонтальної підтримки, проте у дійсності така підтримка завжди спрямовується у конкретні сфери досліджень, виділені як пріоритети для майбутнього технологічного розвитку.

Згідно з таким проблемним підходом, стратегія європейської промисловості, що відображена у відповідних комюніке Єврокомісії і визнається нею як підприємницька, передбачає, що розвиток галузі

push for European democracy) для надання європейцям більше права голосу та захисту демократії від зовнішнього втручання. Пандемія COVID-19 не змінила ці пріоритети, водночас для їх досягнення на тлі необхідності подолання негативних для економіки наслідків пандемії ЄС ухвалило «План відновлення Європи» (Recovery plan for Europe), яким передбачено пакет стимулів на суму понад 2 трлн євро: The European Commission's priorities. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024_en (дата звернення – 16.04.2022); Recovery plan for Europe. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en (дата звернення – 16.04.2022).

має бути інноваційним, сталим, «розумним», «зеленим», «кліматично нейтральним», «циркулярним», «цифровим», максимальнозоштованим у межах ЄС¹, що повинно забезпечити «проривну індустріалізацію» ЄС, зумовити створення нових робочих місць, допоможе підвищити стійкість європейської економіки стосовно до економік США та Китаю, нівелювати негативний техногенний вплив промислової діяльності на навколошне природне середовище. Підтримування розвитку своєї промисловості країни Євросоюзу також убачають у інтенсивному нарощуванні промислового експорту до країн, що розвиваються. Для цього ЄС просуває і закріплює вигідні для себе правила міжнародної торгівлі, отримує безперешкодний доступ на ринки третіх країн і одночасно обмежує їх вхід на власний внутрішній ринок через встановлення квот і нетарифних бар'єрів, що обґруntовується необхідністю слідувати переліченим вище стратегічним пріоритетам розвитку².

Широке застосування селективної промислової політики продемонструвало справжнє «економічне диво» у окремих країнах Східної Азії, що стали новими індустріальними лідерами, а саме в Японії, Кореї, Китаї, Гонконзі, Тайвані, Сінгапурі. Спільними рисами їх політик були: заохочення експорту; залучення прямих іноземних інвестицій; проведення макроекономічної політики для заохочення заощаджень і селективного пріоритетного кредитування компаній; широкі освітні програми і програми формування навичок для сприяння спроможності їхніх економік засвоювати іноземні технології та ноу-хау; створення фондів венчурного капіталу; координація спільних інвестицій³.

Дослідники звертають увагу, що успішність наздоганяючого розвитку промисловості цих країн пов'язана з усебічним стимулуванням інновацій, які стали можливі в результаті підтримки освіти, фор-

¹ A New Industrial Strategy for Europe / European Commission; Communication from the commission. COM(2020) 102 final. Brussels, 2020, Mar. 10. 17 p.

² Прикладом таких обмежень є запровадження в ЄС механізму вуглецевого коригування імпорту СВАМ (carbon border adjustment mechanism) як ініціативи в межах Європейської зеленої угоди.

³ Chang H.-J. Industrial Policy: Can We Go Beyond an Unproductive Confrontation? Lin J.Y., Pleskovic B. (ed.). Annual World Bank Conference on Development Economics 2010, Global: Lessons from East Asia and the Global Financial Crisis. Washington, DC: World Bank. 2011. P. 83–109. URL: <https://www.rrojasdatabank.info/wbdevecon10-9.pdf> (дата звернення – 18.04.2022).

мування навичок для освоєння іноземних технологій, нагромадження знань і технологічних можливостей¹, що зрештою розвинуло власні національні системи виробництва та інновацій, спроможні до генерування і поглинання нових знань, комерціалізації розробок, сформувало нові конкурентні переваги країн, засновані на знаннях і технологіях². Така промислова політика виявилась надзвичайно дієвою з точки зору подолання викликів, зумовлених поточними конкурентними перевагами цих країн, які базувались на примітивному аграрному виробництві, дешевій сировині та праці і безумовне слідування яким з огляду лише на тодішні сигнали ринку, не дало б цим країнам можливості розвинути сучасне високотехнологічне виробництво, оскільки нагромадження знань і технологічних можливостей за таких «сировинних» переваг не відбулося б автоматично, без допомоги держави³.

Провали промислової політики та етапи її еволюції

Невдачі промислової політики сформували чималу когорту її противників. Вони, як правило, апелюють до того, що існування «збою ринку» або іншого обґрунтування само по собі недостатньо для виправдання державного втручання, оскільки «збої держави/уряду» також мають місце. Якщо останні є більшою проблемою, ніж «збої ринку», то політика може привести до зниження ефективності функціонування економічної системи і падіння загального добробуту. Урядам часто не вистачає інформації й можливостей для розроблення ефективної промислової політики, що провокує прагнення економічних агентів до одержання ренти⁴.

Через інформаційні обмеження складно встановити, які галузі та фірми заслуговують підтримки, проблематично оцінити масштаби як позитивних, так і негативних зовнішніх ефектів, тоді як від них на-

¹ Lucas, R. E. Ideas and Growth. *Economica*. 2008. No.76 (301). P. 1–19.

² Nelson R.R. National Innovation Systems. A Comparative Analysis. New York: Oxford University Press, 1993.

³ Lin J. and Chang H.-J. Should Industrial Policy in Developing Countries Conform to Comparative Advantage or Defy it? A Debate between Justin Lin and Ha-Joon Chang. *Development Policy Review*, 2009. № 27 (5). P. 483–502.

⁴ Rodrik D. Normalizing Industrial Policy. *Commission on Growth and Development Working Paper*. 2008. No. 3. Washington DC.; Naudé W. Industrial Policy: Old and New Issues. *United Nations University, World Institute for Development Economics Research Working Paper*. September 2010. No. 2010/106.

пряму залежить встановлення міри втручання і витрати політики. За відсутності достовірних вимірів існують ризики того, що уряд вдастися до слабких критеріїв відбору з точки зору їх кількісної оцінки і концептуального обґрунтування. Підтримка «молодих галузей» і «національних чемпіонів» часто зіштовхується із проблемою такого роду. Тому успішність промислової політики залежить від характеру політичної системи та інститутів країни.

Якщо в економіці є групи інтересів чи бізнес-групи, що мають значну ринкову владу і можуть впливати на політичну систему, то державна підтримка може ґрунтуватися більше на політичних міркуваннях та економічних інтересах лобістів, аніж на економічних вигодах для всього суспільства. Великі компанії, що давно присутні на ринку, організовані краще за новостворені, тому перші мають значно більші шанси отримати політичну підтримку ніж другі, а також малі компанії, що не мають ринкової влади. Коли лобісти представляють традиційні галузі, існує висока ймовірність консервації технологічної відсталості й унеможливлення розбудови нових перспективних високотехнологічних галузей. Особливо це небезпечно, якщо допомога надається безстроково і оцінка ефективності її використання не проводиться. За тісних зв'язків груп інтересів із владою підтримку важко припинити, навіть якщо вона вже не потрібна або ж не зумовила модернізацію і не викликала у її отримувачів підвищення ефективності. В такому разі втрачається сенс в інноваціях, а держава відволікає ресурси на консервацію відсталості, замість їх спрямування у розвиток перспективних інноваційних виробництв.

Поряд із впливом груп інтересів зі значною ринковою владою на урядові рішення щодо підтримки небезпечною також є рентна поведінка і корупція самої бюрократії, не пов'язана із лобістським впливом. У цьому випадку бюрократія самостійно здійснює пошук джерел отримання ренти і неправомірної вигоди, надаючи суб'єктам, які погоджуються вступати із бюрократією у такі корупційні зв'язки, економічно і суспільно невмотивовану державну підтримку. Це також загрожує консервацією відсталості, проте не лише через підтримку технологічно відсталих галузей, а й, зокрема, через підтримку, наприклад, потужних імпортерів, що отримують спеціальні пільгові умови

торгівлі завдяки рентним стосункам із бюрократією, тим самим наносячи пряму шкоду внутрішньому виробництву.

Водночас, як зауважує Д. Родрік¹, інформаційні обмеження і рентна поведінка не є унікальними рисами виключно промислової політики, зважаючи на які від неї слід відмовитися. Ці риси однаково присутні й у інших сферах, зокрема в освіті, охороні здоров'я, соціальних послугах, що, тим не менше, не перешкоджає державі ухвалювати рішення щодо їх діяльності, тоді як на застосування промислової політики намагаються накласти табу.

Через ризики рентної поведінки, вплив груп інтересів на органи влади і державного управління традиційна промислова політика, заснована на субсидіях для виробників, поступово трансформувалась у «м'яку» форму політики, в основу якої покладено стимулюючу до співробітництва і координуючу роль держави, використання системного підходу в ухваленні рішень. Як відзначають дослідники, метою «м'якої» промислової політики «є налагодження процесу, за допомогою якого уряд, промисловість і приватні організації на рівні кластера можуть співробітничати в заходах із підвищеннем продуктивності. Ідея полягає в тому, щоб перенести увагу з інтервенції, що спотворюють ціни, на інтервенції, що безпосередньо стосуються проблем координації, які стримують продуктивність на низькому рівні в існуючих або зростаючих секторах. Таким чином, замість тарифів, експортних субсидій і податкових пільг для іноземних корпорацій ... програми і гранти для допомоги окремим кластерам на підвищення кваліфікації робітників, заохочення впровадження технологій і поліпшення регулювання й інфраструктури. Тоді як «тверду» промислову політику легше здійснити, ніж «м'яку», проте тарифи і субсидії вкорінюються і легше стають об'єктом маніпуляцій з боку зацікавлених груп»².

Зважаючи на це, в розвинених країнах починає превалювати думка, що уряду нелегко обрати переможців для підтримки, але він зда-

¹ Rodrik D. Normalizing Industrial Policy. *Commission on Growth and Development Working Paper*. 2008. No. 3. Washington DC.

² Harrison A.E., and Rodriguez-Clare A. From hard to soft industrial policies in developing countries. *VoxEU.org*. 27 Jun 2010. URL: <https://voxeu.org/article/hard-soft-industrial-policies-developing-countries> (дата звернення – 31 березня 2022).

тen бути ефективним посередником для забезпечення тісної координації між економічними агентами. За зростаючої інтернаціоналізації, географічної фрагментації виробництва і поширення багатонаціональних підприємств, політичний простір для економічних маневрів уряду стискається. Окремі країни, за спостереженнями Д. Родріка, відходять від практик вибору переможців до більш досконалих практик пошуку «самопізнання» – ітеративного і заснованого на тісній взаємодії держави і бізнесу процесу пошуку нових перспективних сфер зростання і формування перспективних конкурентних переваг країни¹. При цьому визнається, що помилки у процесі пошуку неминучі, тому завдання політики розробити процедури їхнього виявлення й виправлення², що значно зменшить «провали уряду» порівняно з діями за традиційними підходами.

На ефективність промислової політики впливає інституційний дизайн країни³, надзвичайно важливою є гнучкість у практиці політики, при цьому не завжди слід зважати на наявні конкурентні переваги країни у проведенні політики, проте не відкидати їх зовсім, ураховуючи необхідність їх розвитку у перспективі⁴, першочергове значення повинні мати інновації і технологічна модернізація виробництва як ключові напрями промислової політики при беззаперечній необхідності сприяння розвитку національної інноваційної системи країни⁵.

¹ Hausmann R., and Rodrik D. Economic Development as Self-Discovery. *Journal of Development Economics*. 2003. № 72 (2). P. 603–33.

² Rodrik D. Normalizing Industrial Policy. *Commission on Growth and Development Working Paper*. 2008. No. 3. Washington DC.

³ Robinson J.A. Industrial Policy and Development: A Political Economy Perspective. Paper presented at the 2009 World Bank ABCDE Conference. Seoul, 2009, 22–24 June.

⁴ Lin J. and Chang H.-J. Should Industrial Policy in Developing Countries Conform to Comparative Advantage or Defy it? A Debate between Justin Lin and Ha-Joon Chang. *Development Policy Review*. 2009. № 27 (5). № 483–502.

⁵ Nelson R.R. National Innovation Systems. A Comparative Analysis. New York: Oxford University Press, 1993.

3.2. Індустріальний занепад України та його чинники у світлі міжнародних порівнянь

Успішність промислової політики розвинених країн та нових індустріальних лідерів світу наочно демонструється їх високою індустріальною конкурентоспроможністю. В першу п'ятірку країн відповідного рейтингу за 2018 р., який формує ЮНІДО, входять Німеччина, Китай, Корея, США та Японія, тобто ті країни, які, порівняно з іншими, приділяли значну постійну увагу розвиткові та підтримці власного промислового виробництва, гнучко використовували промислову політику для досягнення високих показників свого індустріального розвитку, формували необхідні інститути підтримки виробництва та його конкурентні переваги, засновані на знаннях і технологіях. Більшість країн ЄС також у ТОП-30 у рейтингу (табл. 3.2), а сам Євросоюз у 2019 р. був третім за внеском у створення світової доданої вартості переробної промисловості (ДВПП) (16,6%) після Китаю (28,7%) та Сполучених Штатів (16,8%) (рис. 3.1).

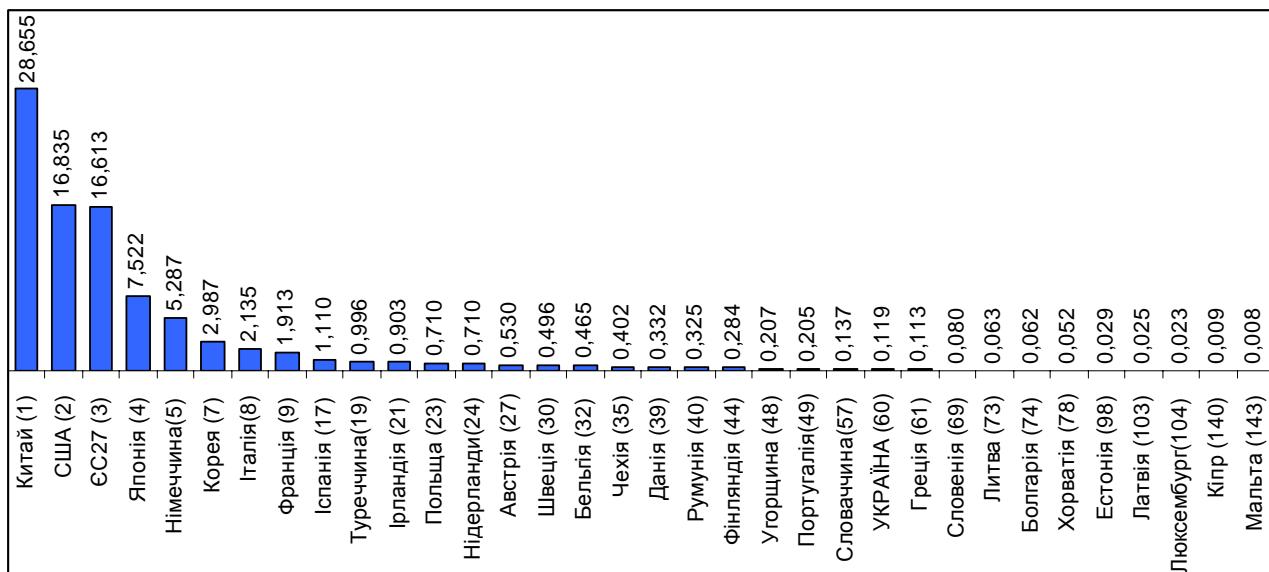

Рис. 3.1. Внесок та місце країн ЄС, окремих інших найбільш індустріально розвинених країн та України у світову додану вартість переробної промисловості у 2019 р., у поточних цінах в дол. США, %

Джерело: розраховано за: UNIDO Statistics Data Portal. URL: <https://stat.unido.org/>

Таблиця 3.2

Окремі показники індустріальної конкурентоспроможності ЮНІДО для окремих індустріально розвинених країн світу та України, 2018 р.

Країна	Позиція країни у рейтингу індустріальної конкурентоспроможності ЮНІДО 2020	Додана вартість переробної промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	Експорт переробної промисловості на душу населення, дол. США, поточні ціни	Додана вартість середньо- і високотехнологічних секторів у загальній доданій вартості переробної промисловості, відсотків	Частка середньо- і високотехнологічних секторів у загальному експорті переробної промисловості, відсотків	Додана вартість переробної промисловості у ВВП, відсотків	Частка експорту переробної промисловості у загальному експорті, відсотків	Індекс інтенсивності індустріалізації
Німеччина	1	9148	16906	62	74	21	90	0,68
Китай	2	2726	1685	41	61	29	96	0,67
Корея	3	8084	11505	64	74	27	97	0,78
США	4	6762	3114	47	62	11	72	0,45
Японія	5	7556	5250	57	81	21	90	0,65
Ірландія	6	26090	32873	55	59	35	95	0,84
Італія	11	4665	8035	44	54	15	93	0,48
Франція	13	4115	7784	49	66	10	89	0,45
Чехія	16	5144	18073	53	71	27	95	0,71
Польща	22	2704	6170	34	54	19	89	0,48
Словаччина	26	3963	16354	50	71	22	95	0,62
Угорщина	27	2942	11734	57	75	21	92	0,65
Туреччина	29	2032	1802	32	44	17	88	0,44
Литва	41	2937	10436	27	42	18	88	0,42
Україна	69	277	767	27	35	12	72	0,34

Джерело: UNIDO Statistics Data Portal. URL: <https://stat.unido.org/>

Україна у рейтингу індустріальної конкурентоспроможності займає 69-ту позицію, а її внесок у створення світової доданої вартості переробки був мізерним – 0,12%, при тому, що чисельність її населення в рази перевищує аналогічну чисельність більшості європейсь-

ких країн. Наша країна за всіма показниками індустріальної конкурентоспроможності багатократно поступається країнам ЄС та світовим індустріальним лідерам – Китаю, Японії, Кореї, США. Наприклад, обсяги ДВПП на душу населення в Україні у 2018 р. були майже у 100 разів меншими, ніж у п'ятимільйонній Ірландії – лідера Євросоюзу за цим показником, – 277 дол. США проти 26,1 тис. дол. США. Від Німеччини – лідера рейтингу світової індустріальної конкурентоспроможності – відставання становило у понад 30 разів. Від колишніх соціалістичних країн – найближчих сусідів України, що стали членами ЄС, відставання було на порядок, зокрема від Чехії у 18,5 раза, Словаччини – у 14,3 раза, Угорщини та Литви – у 10,6 раза, Польщі – у 9,8 раза. Аналогічні десятикратні розриви між країнами ЄС та Україною фіксувалися за показником експорту переробної промисловості на душу населення. Порівняно з Ірландією такий розрив у 2018 р. становив 43 рази (767 дол. США проти 32,8 тис. дол. США), з Німеччиною – 22 рази, з Чехією – 23,5 раза, зі Словаччиною – 21,3 раза, Угорчиною – 15,3 раза, Литвою – 13,6 раза, з Польщею – 8 разів.

Технологічну відсталість України від індустріально розвинених країн наочно демонструє низька частка середньо- та високотехнологічних секторів у створенні ДВПП, самої доданої вартості переробки у ВВП, а також кардинальні відмінності у структурі промислового виробництва. В Україні частка середньо- та високотехнологічних секторів у 2018 р. становила 27% у ДВПП, а самої переробки – 13% у ВВП, що в 1,5–2 рази менше, ніж в європейських країнах, наприклад, у Німеччині ці показники становили відповідно 62 і 21%, в Ірландії – 55 і 35%, в Чехії – 53 і 27%, в Польщі – 34 і 19%.

Частка переробної промисловості у структурі промислового виробництва в Україні становить близько 65%, а добувної – 14,3%, тоді як для переважної кількості індустріально розвинених країн показник першої коливається близько позначки у 90%, а другої – близько 1% (Додаток Г). Наприклад, у Німеччині переробка забезпечує 90% випуску промислової продукції, а добування – лише 0,5%, в Кореї – 93,7% і 0,2%, в Ірландії – 92,2% і 0,8%, в Чехії – 88,9% і 1,3%, в Угорщині – 93,3% і 0,6% відповідно. У самій переробці розвинених країн лідерами є види діяльності, що випускають найбільш технологічно

складну і наукомістку продукцію. Для більшості країн – це машинобудування і хімічне та фармацевтичне виробництво. В Німеччині частка першого становить 43% випуску промисловості, другого – 8,9%, в Кореї – 42,8 і 10%, в Ірландії – 12,5 і 43%, в Чехії – 45,9 і 3,8%, в Угорщині – 45,9 і 7,9% відповідно. В Україні машинобудування забезпечувало лише 7% випуску, а хімічне і фармацевтичне виробництво – 4,5%, тоді як безперечними лідерами переробки були низькотехнологічні виробництво харчових продуктів (23%) і металургійне виробництво (15%).

Вітчизняне промислове виробництво зазнало структурної і технологічної деградації впродовж останніх 30 років унаслідок ігнорування державою необхідності його розбудови і збереження позицій на світовому ринку за рахунок технологічних, а не ресурсно-сировинних факторів. На початку 1990 рр. українська промисловість не поступалася промисловості розвинених країн ані за показниками технологічності, ані за галузевою структурою випуску продукції, а країна входила до 30 найбільш індустріально розвинених країн світу.

За останні три десятиліття розвинені країни багатократно наростили обсяги промислового виробництва, підвищили технологічність структури випуску і наукомісткість продукції. Китай перетворився з напівфеодальної аграрної країни на індустріального лідера світу, продемонструвавши зростання ДВПП у понад 18 разів – 1884,8% у 2019 р. проти 1990 р. (рис. 3.2). Чимало європейських країн, особливо колишніх соціалістичних, також мали високі темпи зростання промисловості. Безперечним «зірками» промислового зростання в ЄС стали Ірландія, що наростила обсяги ДВПП майже у 9 разів (874,7%), за нею слідує Польща – у 7 разів (730,3%), Словаччина – у 4 рази (393,8%). Чехія – у 3,5 раза (340,3%). На противагу їм в Україні обсяги ДВПП скоротились майже втричі та становили лише 39,6% від рівня 1990 р.

На відміну від розвинених індустріальних країн в Україні увага держави до розвитку власної промисловості з позицій державного підприємництва як інструмента, що за декілька десятиліть підтверджив свою високу ефективність, не приділялася впродовж останніх трьох десятиліть. Реформи в Україні стали уособленням «Вашингтонського

консенсусу». Практична імплементація його рекомендацій спричинила руйнівні наслідки для України, що проявились у глибокій деіндустриалізації і структурній деформації економіки, масовій бідності, безробітті, регулярних соціальних потрясіннях, зробило Україну економічно і технологічно відсталою, фактично беззахисною перед зовнішньою воєнною агресією, оскільки поряд з деіндустриалізацією відбулась фактична руїнація вітчизняного оборонно-промислового комплексу, узaleжнення країни від поставок зовнішніх критичних ресурсів з країни-агресора.

Не дивлячись на негативні результати, ця політика продовжується в Україні. Її лейтмотив – дерегуляція та лібералізація господарських відносин, виведення держави з економіки. При цьому не було відповіді на питання як ці заходи мають змінити структуру економіки, підвищити її технологічність і продуктивність, вирішити наявні проблеми в суспільстві. В Україні, на відміну від розвинених країн, промислова політика під впливом неоліберальних підходів набула зовсім іншого змісту, вона не пов'язувалася ні з інституційним, ні з секторальним контекстом проведення структурних змін. Під ними малися на увазі лише заходи з роздержавлення, становлення приватної власності, малого і середнього бізнесу (фактично без його підтримки державою), реформування державного управління, його децентралізації, зміни адміністративно-територіального устрою тощо.

Що стосується інституційної складової, то протягом усього пострадянського періоду на необхідність підтримування і розбудови довгострокових фундаментальних факторів розвитку увага взагалі не зверталася. Підтвердженням цього є масштабна деградація освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення, інфраструктури усіх типів. Усі ці сфери підтримувалися і фінансувалися державою за остаточним принципом з усталеною тенденцією до скорочення витрат на них.

Відповідна секторальній складовій змін секторальна структурна політика хоча і мала місце, проте її зміст був викривленим і суттєво відмінним від політики, що проводилася розвиненими країнами і новими індустріальними лідерами світу. Про виділення і надання державної підтримки виробничим секторам, які б могли слугувати драй-

верами зростання, не йшлося. Натомість допомога надавалася бізнесу, наближенному до представників влади, причому вона де-факто переслідувала не мету модернізації відсталого виробництва, а підтримування його «на плаву» через субсидування, списання боргів, вигідні тарифи, захист від конкурентів, надання монопольного становища на ринку.

Україна зайняла пасивну позицію щодо розбудови вітчизняного виробництва, його підпорядкування насамперед споживчим, інвестиційним та оборонним потребам країни. Надмірні й невиправдані сподівання щодо розбудови вітчизняної економіки покладалися на іноземний бізнес та іноземного інвестора, і така практика продовжується, при цьому питання, як їх інтереси мають бути узгоджені чи підпорядковані національним інтересам країни, залишається за дужками: за замовчуванням, без обґрунтування приймається точка зору, що інтереси обох збігаються¹. Уряду нав'язано погляди² стосовно необхідності розвитку економіки лише на основі використання поточних конкурентних переваг країни – дешевих природних, земельних і трудових ресурсів. Від представників держав – партнерів і донорів України

¹ Слід зазначити, що інтереси іноземного бізнесу в Україні та сектори, у які він готовий вкладати кошти, відрізняються від національних інтересів країни і бажаних для неї напрямів секторальних структурних змін. Для іноземного бізнесу найбільш привабливою сферою інвестування в Україні є аграрне виробництво (причому орієнтоване виключно на експорт агросировини, а не харчових продуктів глибокої переробки), за ним іде транспортна (в основному залізнична і портова) інфраструктура як основний елемент логістики для вивезення за кордон агропродукції, потім – IT-сектор як об'єкт аутсорсингу для іноземних IT-компаній та енергетика традиційна і з відновлюваних джерел енергії (через надвисокі порівняно з європейськими «зелені» тарифи): Крупный бизнес считает сельское хозяйство наиболее привлекательной для инвестиций отраслью. Цензор.Нет. 2019, 29 жов. URL: https://biz.censor.net.ua/news/3156551/krupnyy_i_biznes_schitaet_selskoe_hozyayistvo_naibolee_privlekatelnoyi_dlya_investitsiyi_otraslyu (дата звернення – 30.10.2019)). Зокрема, наприклад, уряд ОАЕ з метою забезпечення власної продовольчої безпеки готовий вкладати чималі кошти через свій державний інвестиційний фонд Mubadala Investment Company в придбання сільськогосподарських земель (якщо з'явиться така можливість в українському законодавстві) та розвиток агросектора в Україні, при тому, що український уряд, нехтуючи проблемою продовольчої безпеки власної країни, у «гонитві» за «примарними благами» від іноземних інвестицій радо йде на відповідні пропозиції арабів щодо співпраці в агросекторі: Мінагрополітики підписало меморандум з одним з найбільших міжнародних інвестиційних фондів світу / Урядовий портал. 2021, 15 лют. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/minagropolitiki-pidpisalo-memorandum-z-odnim-z-najbilshih-mizhnarodnih-investicijnih-fondiv-svitu>.

² Детальніше див.: Дубов Д., Корецька І. «В інтересах іншої держави...»: проблеми виявлення та протидії агентам впливу : аналіт. доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018.48с.

їни постійно лунає теза про необхідність її спеціалізації на сільському господарстві, що втілюється в різноманітні державні стратегії та програми¹. Водночас замовчується необхідність формування перспективних конкурентних переваг, заснованих на інноваціях і високих технологіях і, відповідно, на розбудові довгострокових фундаментальних факторів розвитку. Саме така позиція зумовила глибоку деіндустріалізацію, аграризацію і посилення сировинного ухилу національної економіки, що негативно позначилось на економічній, соціальній та воєнній стійкості країни. За таких обставин українська наука і освіта як фундаментальні фактори структурних змін виявилися незатребуваними внутрішнім сировинним виробництвом, що почало домінувати в країні внаслідок таких деструктивних дій і політики держави.

Замість інституційних структурних змін, спрямованих на розбудову довгострокових фундаментальних факторів розвитку, уряд країни чи не головним завданням своєї діяльності вбачає дерегуляцію економіки, яка, за задумом, має забезпечити привабливість України для іноземних інвесторів. Як самоціль державою до останнього часу ставилось завдання постійного підвищення місця України в різноманітних міжнародних бізнес-рейтингах. Головним серед них був рейтинг Світового Банку «Doing Business», навіть не дивлячись на виявлені міжнародними експертами грубі фальсифікації даних у ньому, упередженість до окремих країн, недостатню обґрунтованість теоретичних та ідеологічних підвалин його складання, що зрештою стало підставою для Світового Банку відмовитись від нього у 2021 р.

Ці рейтинги, оцінюючи ступінь трудової лібералізації, податкового навантаження, безперешкодного доступу капіталу до природних

¹ Доволі яскравим прикладом свідомого програмування майбутнього України як аграрної країни є оцінка попиту на інвестиції за секторами економіки до 2030 р., зроблена в проекті Національної економічної стратегії 2030, запропонованої урядом Д. Шмыгаля восени 2020 р. Зокрема, як вважають урядовці, вітчизняний агросектор потребує 50 млрд дол. США інвестицій, тоді як промисловість – лише 20 млрд дол. США, причому ці кошти мають бути спрямовані не на зміну секторальної структури, а лише на модернізацію виробничих потужностей, впровадження енергозберігаючих технологій тощо. Ще 7 млрд дол. США планується залучити у видобувний сектор. Водночас у вітчизняний IT-сектор планується спрямувати у 3,5 раза більше, ніж у промисловість, – 70 млрд дол. США, а у розвиток транспорту – в 1,5 раза більше – 30 млрд дол. США (Див.: Вектори економічного розвитку 2030 / Кабінет Міністрів України. 2020. С. 106 URL: <https://nes2030.org.ua>). З цього можна зробити висновок, що питання індустріалізації в Україні й відповідного зростання продуктивності та доходів населення не стоять на порядку денному уряду.

та фінансових ресурсів, регуляторних бар'єрів, є відображенням класичного неоліберального підходу до економічної політики¹, у них осторонь залишаються питання зміни структури виробництва, забезпечення соціальної справедливості, майнової рівності, можливостей зростання доходів населення, розв'язання екологічних проблем. Зокрема, Україні за останні 10 років вдалося суттєво просунутись у рейтингу «Doing Business» – зі 152-го місця у 2012 р. до 64-го у 2020 р., але це не привело ні до прогресивного переструктурування виробництва (навпаки, поглибилась його деградація), ні до інвестиційного буму з боку вітчизняних компаній і бурхливого припливу іноземних інвестицій, ні, що головне, до суттєвого зростання доходів пересічних громадян. Водночас зовнішня трудова міграція лише посилилась, а присутність іноземних товарів на внутрішньому ринку як один з прямих наслідків «покращення» позицій у рейтингу внаслідок дерегуляції та лібералізації збільшилася.

Перетворення у вітчизняній промисловості та надмірна орієнтація виробництва на зовнішні ринки не прив'язали розвиток галузі до потреб і доходів суспільства. Шокова лібералізація господарських відносин і зовнішньоекономічної діяльності на початку 1990-х років, неконтрольоване відкриття внутрішнього ринку для іноземних виробників утворили розрив, що постійно збільшується, між швидко зростаючими споживчими запитами суспільства і держави та непристосованістю й відповідною неспроможністю вітчизняного виробництва їх задовольнити. Тому вони почали задовольнятися за рахунок іноземного виробництва в обмін на вітчизняну сировину і продукцію неглибокої переробки, що поставлялися на зовнішні ринки.

Держава, тримаючи курс на дерегуляцію і лібералізацію господарської діяльності, фактично віддала внутрішній ринок на відкуп іноземному виробнику в ущемлення інтересів вітчизняного. В крайні відбулася імплементація в законодавство принципів неолібералізму,

¹ Досить критичне ставлення до орієнтації державного управління на підвищення позицій країни у рейтингу Doing Business висловлюють провідні вітчизняні вчені. Зокрема Б. Данилишин зауважує, що є чимало країн, які мають значно гірші порівняно з Україною позиції у цьому рейтингу, проте значно кращі показники економічного розвитку і залишають значно більше інвестицій (Див.: Рейтинг Doing Business-2020. Достижения и проколы Украины / УНІАН. 2019. 30 жов. URL: <https://www.unian.net/economics/finance/10735767-reyting-doing-business-2020-dostizheniya-i-prokoly-ukrainy.html> (дата звернення – 31.10.2019)).

чим було унеможливлено проведення секторальної структурної політики та застосування державою структурних чинників стимулювання економічного зростання¹. Будь-які спроби у вигляді поодиноких законодавчих ініціатив задіяти засоби секторальної структурної політики зустрічали відкритий політичний і дипломатичний спротив з боку наших західних країн-партнерів². Поряд з тим, за відсутності уваги до розбудови довгострокових фундаментальних чинників розвитку держава фактично повністю позбавила себе можливостей здійснити прогресивне переструктурування економіки і подолати деіндустріалізацію. Своїми діями вона доволі часто і цілком свідомо, під тиском іноземних лобістів та різноманітних «громадських організацій», які нібито вістоювали права споживачів, «закривала» внутрішній ринок або суттєво звужувала його місткість для вітчизняної продукції³. За

¹ Приклад принципів неолібералізму, закладених у вітчизняне господарське законодавство, що обмежують застосування секторальної структурної політики, наведено в: Борисенко З. Чому Зеленський не має підписувати закон про підтримку значних інвестицій. *Дзеркало тижня*. 2021. 2 лют. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/chomu-zelenskij-ne-maje-pidpisuvati-zakon-pro-pidtrimku-znachnikh-investitsij.html> (дата звернення – 03.02.2021).

² Зокрема, можна говорити про блокування ухвалення законопроекту № 7206 ««Купуй українське, плати українцям» (про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння розвитку промислового виробництва та малого і середнього підприємництва)» від 17 жовтня 2017 р. Законопроект пройшов перше читання, але восени 2019 р. був знятий з розгляду в другому читанні через його несприйняття і тиск з боку західних країн-партнерів. Подібна доля ледь не спіткала законопроект № 3739 «Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» щодо створення передумов для сталого розвитку та модернізації вітчизняної промисловості» («Закон про локалізацію») від 24 червня 2020 р. Зрештою він був ухвалений, але у значно спрощеному і скороченому вигляді, ніж подавався. З вимогою скасувати ухвалення цього законопроекту почався відвертий і агресивний дипломатичний і фінансовий шантаж України з боку високопоставлених чиновників ЄС. У цьому зв’язку підтримаємо позицію Народних депутатів України – ініціаторів ухвалення даного законопроекту, які, зокрема, назначають: «Чинне законодавство і нормативна база з публічних закупівель робить будь-які форми підтримки місцевих виробників ледь не кримінальним порушенням. А в політичній площині артикулюється як «совок» і корупція. Нам публічно нав’язують позицію, що безапеляційна відкритість для імпорту необхідна для боротьби з корупцією. Наши партнери в ЄС публічно висловлюють сподівання, що Україна утримається від ухвалення законодавства про локалізацію у держзакупівлях. Але це принципово неправильно і більше схоже на лобізм імпортерів, ніж на артикульовану мету». (Див.: Кисилевський Д. Локалізація по-американськи. Як США використовують публічні закупівлі для захисту своїх виробників. *Дзеркало тижня*. 2021. 5 лют. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/lokalizatsija-po-amerikanski.html> (дата звернення – 05.02.2021)).

³ Як приклад можна навести сумнозвісну історію 2018–2019 рр. з введенням спрощених вимог і зменшення вартості розмитнення придбаних за кордоном уживаних авто з іноземною реєстрацією при їх ввезенні на митну територію України (так звані «євробляхи»). Це зумовило масований приплів у країну старих авто з ЄС та США на тлі фактичного зупинення вітчизняного автомобілебудування як наслідку таких дій держави. Ще як приклади «за-

таких обставин українська наука і освіта як фундаментальні фактори структурних змін виявилися незатребуваними внутрішньим сировинним виробництвом, що почало домінувати в країні внаслідок таких деструктивних дій і політики держави.

Загалом передчасна деіндустріалізація в Україні за зовнішньої відкритості та жорсткої конкуренції на світовому і внутрішньому ринках практично унеможливила проведення успішних перетворень, зникли стимули для інвестицій у створення нових робочих місць у середньо- і високотехнологічних секторах промисловості, через надмірну експортну орієнтацію виробництва послабився зв'язок між попитом і доходами. Втрата внутрішнього ринку для вітчизняного виробника під тиском іноземної продукції обмежила потенціал прояву ефекту масштабу виробництва і, відповідно, підвищення його продуктивності. Водночас скорочення внутрішнього сукупного попиту на вітчизняні промислові товари внаслідок збільшення імпорту і за відсутності дзеркального зростання експорту переробної промисловості виступило фактором поглиблення деіндустріалізації, оскільки відбулися розширення низькопродуктивних і низькооплачуваних видів діяльності в первинному секторі та сфері послуг, руйнування ланцюгового зв'язку між доходами, попитом, внутрішнім виробництвом і внутрішніми інвестиціями в нього.

Індустріальна відсталість та слабкість України внаслідок прорахунків у промисловій політиці значною мірою створили «сприятливі» внутрішні економічні і технологічні передумови для початку зовнішньої воєнної агресії Російської Федерації у 2014 р. та її повномасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 р. Така відсталість гостро далася взнаки насамперед з точки зору відсутності в нашій державі власного сучасного озброєння, що мало би вироблятися у достатніх для оборони обсягах на підприємствах вітчизняного ОПК, та зумовило наполегливі звернення керівництва України саме до індустріально

кригтя» ринку для власного виробника можна навести створення державою умов і ввезення з-за кордону застарілих уживаних вантажних вагонів, придбання за чималі державні кошти іноземних локомотивів для залізниці, потягів для метрополітенів, комунального пасажирського транспорту, комунальної техніки, медичного і пожежного спеціального автотранспорту, вертолітів для МВС і багато чого іншого.

розвинених країн-союзників щодо постачання зброї та матеріально-технічної допомоги армії.

Цілеспрямоване руйнування та знищення важливих великих промислових, інфраструктурних та логістичних об'єктів цивільного та воєнного значення стало однією з ключових тактичних цілей Російської Федерації стосовно України. Ця тактика спрямована на швидкий підрив економічного потенціалу країни і позбавлення її спроможності ефективно та довго протистояти агресії. Крім того вона переслідує мету створення гуманітарної катастрофи, оскільки знищуються підприємства, діяльність яких безпосередньо пов'язана із життезабезпеченням цивільного населення міст і країни загалом.

Від стану промисловості, ступеня її руйнації і збереження як у галузевому, так і у просторовому вимірі, напряму залежить швидкість та якість повоєнного відновлення економіки країни, житлової та комунальної інфраструктури, відновлення зайнятості та доходів населення. Слід звернути увагу, що питання повоєнного відновлення промисловості категорично не повинно розглядатися лише у контексті повернення виробництва до довічних характеристик. Таке відновлення має стати «вікном можливостей» для створення сучасної, розвиненої промисловості у продуктовому, структурному, технологічному, організаційному сенсі, характерному для індустріально розвинених країн світу.

Війна в Україні оголила ряд вкрай гострих недоліків вітчизняної економіки та організації оборони, що безпосередньо позначились на економічній і воєнній спроможності країни протистояти агресії, а саме:

– суттєва структурно-просторова нерівномірність розміщення промислового потенціалу територією країни, його переважна сконцентрованість у східних регіонах країни, в окремих великих містах. Така нерівномірність призвела до непропорційно великого скорочення економічної активності й доходів бюджету країни порівняно з площею території, де розміщені виробничі потужності та на яких ведуться активні бойові дії. Як приклад, раптова зупинка лише одного підприємства «Азовсталь» у м. Маріуполь під час воєнних дій зумо-

вила скорочення виробництва усієї металопродукції країни одразу на 30% з відповідною втратою доходів бюджету і валютної виручки;

– вкрай низька диверсифікованість виробництва, переважання у випуску вузького асортименту промислової й аграрної продукції проміжного споживання низького ступеня переробки. Негативний ефект для економіки від цього внаслідок воєнних дій той самий, що і від надмірної просторової концентрації виробництва, – різкі раптові економічні та бюджетні втрати через зупинку чи руйнацію виробничих потужностей з випуску такої продукції, які по суті нічим компенсувати;

– зовнішня критична залежність виробництва та оборони від постачання комплектуючих, монопольна зовнішня залежність від країни-агресора та її сателітів від постачання паливно-енергетичних ресурсів, зокрема газу та нафтопродуктів, на тлі закриття до війни більшості вітчизняних НПЗ та руйнування під час війни поодиноких НПЗ, що залишилися (Кременчуцького та Одеського НПЗ). На тлі одночасного знищення агресором складської інфраструктури і баз зберігання пальильно-мастильних матеріалів по всій країні, відсутність власного виробництва цієї продукції та проблеми з диверсифікацією джерел її постачання й оплатою за неї створюють високу загрозу раптового колапсу економіки та оборони країни, загрозу продовольчій безпеці через унеможливлення сільськогосподарських робіт;

– негнучкість і вузькість за окремими елементами транспортно-логістичної інфраструктури при спрямуванні промислової і сільськогосподарської продукції на експорт та отриманні поставок за імпортом. Зокрема йдеться, по-перше, про зав'язаність залізничної та автодорожньої інфраструктури на морські порти, що виступали вузловими хабами для зовнішньої торгівлі України у довоєнний час; по-друге, про наднизьку пропускну здатність (вузькість) залізничної та автодорожньої інфраструктури, що не компенсує потужності портів через вимушене переспрямування потоків вантажів за кордон сухопутними маршрутами. Блокування і захоплення агресором морських портів, морського узбережжя і морських транспортних коридорів фактично зупиняють зовнішньоекономічну діяльність, що в довоєнний період сприяла створенню близько 50% ВВП країни. Високе зношування і

вкрай недостатня кількість залізничного й автомобільного парків, відсутність логістичних складських хабів, не пов'язаних з морем, не дозволяє крайні швидко географічно і технічно переорієнтувати вантажообіг, зумовлений ЗЕД, на використання лише залізниці й автотранспорту, що створює додаткові загрози економічного колапсу країни;

– висока вразливість промислових, логістично-складських, комунальних об'єктів, житлових і соціальних будівель до руйнувань через їх проєктування та будівництво за нормами мирного часу, що не враховували ймовірність значної руйнації внаслідок воєнних ударів. Цей факт обумовлює додаткові втрати економіки і подальші значні витрати на відновлення зруйнованого в умовах одночасного суттєвого звуження внаслідок війни ресурсної (фінансової, матеріально-технічної) бази для відновлення;

– критична залежність країни від зовнішньої військової і воєнно-технічної допомоги країн-союзників, зокрема від поставок сучасної летальної зброї, нелетального воєнного-технічного обладнання, на тлі фактичного занепаду вітчизняного оборонно-промислового комплексу та того, що держава не приділяє достатньої уваги проблемам його реформування і модернізації, налагодження виробництва власних наявних науково-технічних розробок високотехнологічного і високоточного озброєння за одночасного існування і постійного загострення зовнішньої воєнної загрози впродовж останніх десятиліть.

Через наявність перелічених недоліків поряд із технологічною і структурною відсталістю виробництва втрати економіки внаслідок воєнних дій і завданіх ними руйнувань за перші півтора місяці війни, починаючи від моменту повномасштабного вторгнення РФ, за попередніми оцінками Міністерства економіки України вже становлять майже 600 млрд дол. США, що враховують руйнування виробничих, воєнних, цивільних та інфраструктурних об'єктів. А загалом, за оцінками прем'єр-міністра України (згідно з ситуацією на початок квітня 2022 р.), втрати економіки можуть перевищити 1 трлн дол. США.

З метою запобігання колапсу економіки урядом на період воєнного стану було вжито ряд термінових заходів з дегрегуляції господарської діяльності для підтримки бізнесу і населення. Зокрема: внесене радикальні зміни у систему оподаткування з метою суттєвого

зниження рівня податкового навантаження на суб'єктів, а для окремих категорій фізичних осіб-підприємців – скасування обов'язкової сплати податків; визначено перелік товарів критичного імпорту для уникнення зростання валутного курсу та інфляції від збільшення попиту на валюту для зовнішньоторговельних операцій за імпортом на тлі різкого падіння експорту та валютних надходжень, скасовано мита на імпорт та зведене до мінімуму процедури митного оформлення вантажів; запроваджено програму релокації виробництв з регіонів, де ведуться активні бойові дії, у регіони, де таких дій немає; розширено програму надання пільгового кредитування малого та середнього бізнесу та підвищено ліміти надання пільгових кредитів (до 60 млн грн); надано можливість торговельним мережам залучати пільгові кредити на суму до 1 млрд грн на один рік під 5%; запроваджено програму матеріальної і продуктової підтримки переселенців; започатковано будівництво тимчасового житла для переселенців тощо.

Зазначимо, що у вжитих тимчасових заходах відсутні будь-які структурні акценти і вони не покликані змінити і покращити структуру економіки з огляду на підходи до структурних трансформацій у розвинених країнах, що розглядалися вище. Швидке і недостатньо обґрунтоване запровадження окремих заходів іще більше відкрило вітчизняний ринок для імпорту, причому далеко не критичного і не важливого для воєнної економіки, що спричинило додатковий тиск на виробників¹. Зокрема, затверджений перелік товарів критичного імпорту² налічує 89% від кількості позицій товарів довосінного асортименту³, а дозвіл на безмитне увезення окремої продукції під виглядом гуманітарної допомоги відверто дискредитує Україну, зокрема йдеться про нові та вживані автомобілі іноземного виробництва (в т.ч. біз-

¹ В Україну просять не пускати імпортну молочку для збереження галузі. *AgroPortal.ua*. 10 квітня 2022. URL: <https://agroportal.ua/news/zivotnovodstvo/v-ukrainu-prosyat-ne-puskatyi-importnu-molochku-dlya-zberezhennya-galuzi>; Гетманців хоче скасувати спрощене митне оформлення гуманітарної допомоги. *Цензор.Нет*. 21 квітня 2022. URL: https://biz.censor.net/news/3335778/getmansiv_hoche_skasuvaty_sproschene_mytnye_oformleniya_gumanitarnoyi_dopomogy

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік товарів критичного імпорту» від 24 лютого 2022 р. № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2022-п>

³ Ексзаступник глави НБУ та професор Каліфорнійського університету рекомендують обмежити критичний імпорт і провести репрофайлінг євро бондів. *Інтерфакс-Україна*. 20 квітня 2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/825787.html>

нес- та люкс-класу), зростання надходження яких у країну після відповідних рішень стало лавиноподібне¹.

Водночас по закінченню війни і воєнного стану уряд вже розглядає можливість узаконити вжиті заходи і зробити їх постійними, що, як вважають урядовці, допоможе забезпечити швидке повоєнне відновлення². В його основу, як і до війни, вони закладають екзогенную модель зростання, а саме орієнтацію на ринки країн G7 та ЄС з розширенням експорту своєї традиційної продукції, за якою Україна вже має конкурентні переваги, а саме продовольство і метал³. Для них, як вбачають в уряді, ці країни мають скасувати імпортні квоти та мита. Щоб збільшити експортну спроможність Україна має розбудувати швидку логістику, а для зростання експортних надходжень при скороченні через війну фізичних обсягів продукції – стимулювати переробку аграрної сировини всередині країни і продаж закордон готової продукції з більшою доданою вартістю⁴. Для збільшення переробки, як і до війни, ставка робиться на залучення іноземних інвестицій і технологій, подальшу дерегуляцію і лібералізацію господарських, трудових і земельних відносин, поглиблення децентралізації⁵, збереження курсу на аграризацію економіки та виокремлення серед урядових пріоритетів «нової аграрної політики»⁶, – тобто на все те, що не дало позитивного результату для структурної трансформації економіки загалом та промисловості зокрема у мирний час.

¹ В Україну ввозять елітні автівки та телефони під виглядом «гуманітарки». *Дзеркало тижня. Україна*. 23 квітня 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/article/print/UKRAINE/v-ukrajinu-vvozyat-elitni-avtivki-ta-telefoni-pid-vihljadom-humanitarki.html>

² Мінекономіки не виключає повної дерегуляції для бізнесу й після воєнного стану. *РБК-Україна*. 18 квітня. 2022 р. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/minekonomiki-isklyuchayet-polnoy-deregulyatsii-1650268106.html>

³ Свириденко Ю. Як буде відновлюватися Україна? *Українська правда*. 21 квітня 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/21/7341214/>.

⁴ Кукурудзу і пшеницю пропонується переробляти на біоетанол, спирт, крохмаль, корм для сільськогосподарських тварин, білки для косметичної, фармацевтичної та харчової промисловості.

⁵ Нарис про відбудову України / Бекер Т., Айхенгрін Б., Городніченко Ю. та ін. ; Centre for Economic Policy Research. London, UK. С. 22–32. URL: <https://cepr.org/sites/default/files/news/ BlueprintReconstructionUkraine Ukr.pdf>.

⁶ п.7 Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни / Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21 квітня 2022 р. № 266/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225>.

3.3. Політика та інститути повоєнної відбудови виробництва на інклюзивній основі

Повоєнне відновлення країни на засадах інклюзивного розвитку має відбуватися на основі підвищення координуючої та підприємницької ролі й частки держави в економічних процесах, за чіткого і всеосяжного планування і проєктування збалансованого економічного, соціального і просторового розвитку. Політика має бути ендогенно спрямованою, тобто орієнтоватися в першу чергу на задоволення внутрішніх споживчих та інвестиційних потреб за рахунок власного виробництва, а вже потім на потреби світового ринку. Це згенерує ефект «циркулярної кумулятивної причинності» індустріалізації – ув’яже зростання виробництва (пропозиції) з доходами (попитом), стимулює розвиток суміжних сфер, освіти, науки, інфраструктури.

Для держави у цьому контексті важливо підтримувати ємність традиційних і створювати нові ринки промислової продукції для вітчизняного виробника. Недоцільно надавати перевагу в державному споживанні іноземній продукції, якщо аналогічна виробляється чи може вироблятися в Україні. Варто наполегливо формувати через ЗМІ позитивний імідж вітчизняного виробника, ламати негативні усталені суспільні стереотипи про його априорну другосортність порівняно з іноземним і неспроможністю виробляти якісну продукцію.

Слід враховувати, що далеко не завжди інтереси іноземного бізнесу в Україні збігаються з бажаними для суспільства векторами розбудови вітчизняної економіки. Крім того, не слід забувати і про фактор зловмисних іноземних інвестицій, які в світі набувають дедалі більшого поширення і з якими уже зіштовхнулися не лише розвинені країни, а й сама Україна. Ці інвестиції підривають, а не розвивають економіки країн-реципієнтів. Також не варто покладати надмірні сподівання на вигоди від включення вітчизняного виробництва у глобальні ланцюги створення вартості, оскільки в такому випадку напрями своєї економічної й соціальної політики держава визначатиме під зовнішнім тиском мультинаціональних компаній – власників і координаторів цих ланцюгів.

Україна є і ще довго залишатиметься країною із соціальними порядками обмеженого доступу, тому продовження спроб прямого запозичення та імплементації інститутів розвинених країн не зумовить (як і досі не зумовило) позитивних наслідків. Такий соціальний порядок, навіть з «олігархічними» – як в Україні – відтінками, не повинен сприйматися як вирок щодо неможливості проведення ефективної індустріалізації. З одного боку, країни, що здійснили наздоганяючу індустріалізацію, були країнами з порядками обмеженого доступу, а держава в них перетворилась на «державу розвитку», «підприємницьку державу», що значною мірою обумовило ефективність такої індустріалізації. З іншого боку, в окремих із таких країн саме завдяки такій індустріалізації згодом і сформувалися порядки вільного доступу. В Україні, за умов наявності порядків обмеженого доступу, еліта у пошуках швидкої ренти не матиме стимулів розвивати внутрішнє виробництво, а й надалі надаватиме перевагу створенню рентоорієнтованих організацій, пов'язаних з перерозподілом доходів громадян на свою користь. Водночас перетворення України із суто «олігархічної» на «державу розвитку» може відбутися лише під постійним тиском громадянського суспільства, паростки якого в Україні є і яке має відстоювати інтереси розвитку вітчизняного виробництва, а не ввезення в країну вживаного іноземного мотлоху.

Повоєнне відновлення не повинно розглядатися лише як повернення економіки на довоєнний рівень, воно має бути спрямоване на його структурну трансформацію, реіндустріалізацію і кардинальне підвищення продуктивності. Тому політика повоєнного відновлення повинна мати інший зміст, будуватись на основі використання структурних та фундаментальних факторів розвитку. Це означає як виділення і державну підтримку секторальних пріоритетів розвитку, що стануть драйверами зростання, так і розбудову освіти, інфраструктури, розгортання НДДКР для отримання власних інноваційних продуктів і технологій цивільного та оборонного призначення. У контексті подальшого переведення економіки на рейки інклузивного розвитку промислова політика має спиратися на систему спеціально створених для цього нових або удосконалення діючих інститутів.

Слід категорично відмовитися від жорсткої орієнтації на використання виключно поточних конкурентних переваг (дешевих ресур-

сів), слідування яким зумовило деіндустріалізацію й аграризацію економіки, закріпило за країною невигідну їй спеціалізацію у міжнародному поділі праці. Розбудова згаданих структурних і фундаментальних факторів має орієнтуватися на формування перспективних конкурентних переваг, заснованих на знаннях і технологіях, що дозволить змінити структуру виробництва, подолати його технологічну відсталість.

У контексті розбудови структурних факторів перелік секторальних пріоритетів структурних трансформацій у промисловості має формуватися з огляду на раніше визначені ключові проблеми, на розв'язання яких має бути спрямоване повоєнне відновлення, а також на формування нового високопродуктивного і технологічно передового переробного виробництва. Аналогічно до підходів ЄС вирішення цих проблем доцільно розглядати як стратегічні пріоритети розвитку країни, у організаційно-управлінському плані досягнення кожного з них слід здійснювати через відповідні національні проєкти. Такими пріоритетами/проектами можуть бути:

– *нове житло і «розумні» міста* – відновлення житлового фонду зруйнованих міст і населених пунктів, заміна зношеного застарілого житлового фонду в містах, що не зазнали руйнацій унаслідок воєнних дій; використання концепції «розумних» помешкань та міст при плануванні житла і генеральних планів забудови, відмова від порочної практики хаотичної забудови, комплексне планування комфортного життєвого простору міст, перегляд норм будівництва житла у бік підвищення його енергоефективності, захищеності від вибухових руйнувань, уведення норм щодо обов'язкової наявності облаштованих підземних бомбосховищ та укриттів у новобудовах; першочергове забезпечення власним житлом військовослужбовців, працівників медичної, освітньої, наукової сфер, ліквідація черг на житло; розбудова і модернізація комунального господарства міст, комунального транспорту, мереж багатоярусних паркінгів для приватного легкового автотранспорту;

– *логістика та інфраструктура* – модернізація діючих і будівництво нових міжнародних вантажних і пасажирських транспортних коридорів для морського, наземного та повітряного видів транспорту; повне оновлення і розширення залізничного парку вантажних та па-

сажирських вагонів, локомотивів, розвиток мережі швидкісного міжобласного залізничного сполучення; мережі міжобласних автобанів, обласної, районної та сільської мереж автошляхів із твердим покриттям; мережі міжрегіонального авіасполучення та регіональних аеропортів, створення національного пасажирського та вантажного авіаперевізника; будівництво мережі нових логістично-вантажних суходільних і портових хабів; створення регіональної мережі сховищ нафтопродуктів, захищених від руйнувань унаслідок вибухів;

– *медицина* – модернізація діючих і будівництво нових лікарень, діагностичних центрів; розбудова санаторно-курортних і реабілітаційних центрів, розвиток медичного туризму; перегляд у бік розширення регіонально-просторової мережі лікувальних закладів із наближенням первинного медичного обслуговування до людей у малих містах і селах; створення національного виробництва медичного, діагностичного, реабілітаційного обладнання і виробів широкого асортименту; розширення розробок і випуску власних ліків, створення потужностей для виробництва власних основних фармацевтичних інгредієнтів, унезалежнення від зовнішніх поставок такої продукції; модернізація і розширення парку спеціального медичного автомобільного й авіаційного транспорту;

– *продовольча безпека* – зміцнення статусу країни як світового виробника і постачальника продовольства, переорієнтація на експорт готової до вживання продовольчої продукції з високою часткою доданої вартості, а не аграрної сировини; створення національного виробництва продовольства за повним циклом – власне виробництво повного спектра агротехніки, агрохімії, харчосмакових добавок, обладнання для збирання, переробки, зберігання і транспортування продовольчої та агропродукції; створення регіональної мережі сховищ і баз для тривалого зберігання запасів продовольства й агросировини, захищених від вибухових руйнувань;

– *національна оборона* – забезпечення потреб Збройних сил у озброєнні за рахунок налагодження повного циклу розробки і виробництва власної зброї різних типів, у т.ч. стрілецької, ракетно-артилерійської, бронетехніки, бойової робототехніки, систем ППО та ПРО, транспортної та бойової пілотованої та беспілотної розвідувальної та ударної авіації, бойових суден, засобів розвідки та спостере-

ження, радіолокаційного обладнання, засобів радіоелектронної боротьби; модернізація воєнної інфраструктури та логістики, воєнних полігонів та навчальних центрів; модернізація і будівництво нових баз розміщення та сховищ для консервації бойової наземної та авіаційної техніки з підвищеним ступенем захисту від авіаційних та ракетних ударів, захищених баз зберігання боєприпасів;

– «зелена» економіка та циркулярне виробництво – імплементація у національну економіку положень Європейської зеленої угоди, впровадження норм і стандартів щодо циркулярного виробництва, розширення виробництва електроенергії з відновлювальних джерел, запровадження національної системи управління відходами, створення регіональної мережі виробничих потужностей для повної переробки чи/та утилізації створюваних у країні всіх промислових та побутових відходів у повному обсязі, очищення і рекреація забруднених територій та водойм внаслідок промислової діяльності, випуск обладнання та техніки для переробки відходів та рекреації.

Зважаючи на перелічені стратегічні пріоритети розвитку країни, слід визначити секторальні пріоритети для випереджаючого розвитку окремих галузей та виробництв із наданням відповідної державної допомоги як на дослідження і розробки, так і на організацію виробництва. Слід ураховувати, що чинне вітчизняне законодавство з державної допомоги, що адаптоване до аналогічного законодавства ЄС, було ухвалене в мирний час і не враховує можливості корекції форм та обсягів державної допомоги підприємствам, що зазнали руйнувань і збитків внаслідок воєнних дій, воно також не враховує гострий дефіцит інвестиційних і обігових коштів у підприємств не лише на дослідження і розробки, але і на організацію, модернізацію і розширення виробництва, який був до війни і після неї збільшиться.

З огляду на першочерговість реалізації завдань повоєнного відновлення розбудову промисловості слід розділити на етапи.

Перший етап – у короткостроковій перспективі (1–3 роки) вирішення негайних проблем за рахунок відновлення і збільшення до воєнного виробництва з його модернізацією на основі запозичення технологій. Пріоритети:

– виробництво будівельних матеріалів і виробів для швидкого відновлення зруйнованого житлового фонду міст, забезпечення насе-

лення тимчасовим житлом, подальша заміна зношеного і застарілого житлового фонду в містах;

– відновлення нафтопереробки для забезпечення економіки пально-мастильними матеріалами;

– відновлення і розширення потужностей оборонно-промислового комплексу для подолання дефіциту озброєння. Запуск у виробництво готових вітчизняних розробок, налагодження ліцензійного виробництва зброї іноземних зразків, у т.ч. ударних пілотованих та безпілотних літальних апаратів, далекобійної артилерії, бронетанкової техніки; завершення конструкторських робіт і випробування вітчизняних зразків і запуск у серійне виробництво ракетно-артилерійського озброєння, систем противітряної оборони, РЕР та РЕБ, бойової робототехніки;

– відновлення галузей, які мали експортну спрямованість виробництва до війни (металургія, АПК) для забезпечення валютних надходжень у повоєнний час та їх використання для подальшої розбудови промисловості на наступних етапах.

Другий етап – у середньостроковій перспективі (4–7 років) модернізація діючих, створення нових підприємств для закладання основ довгострокових структурних змін виробництва, реіндустріалізації і підвищення продуктивності економіки шляхом запозичення/придбання за рахунок державної допомоги зарубіжних технологій і ліцензій в умовах відсутності/дефіциту власних готових до впровадження науково-технічних розробок і технологій. Пріоритетами розбудови мають стати галузі машинобудування, хімії, виробництво харчових продуктів, текстильне виробництво та виробництво одягу, зокрема:

– транспортне машинобудування – виробництво транспортних засобів для автомобільних, водних та залізничних пасажирських та вантажних перевезень з огляду на необхідність відновлення і перебудову логістичної мережі України, модернізації залізничного парку. Основна увага має бути приділена відновленню потенціалу вітчизняного суднобудування, вагонобудування, розширенню лінійки продукції автомобільного транспорту. Збільшення асортименту та обсягів випуску продукції суднобудування можливе за рахунок випуску пасажирських і вантажних річкових і морських суден різних класів і

типів, зокрема круїзно-туристичних, спеціальних суден для очистки і розширення русел річок і каналів, для ліквідації наслідків екологічних забруднень на воді, для транспортування рідини (нафти, рідкого газу), суден військового призначення. Розбудова вітчизняного автомобілебудування може відбуватись, зокрема, наприклад, через налагодження випуску вантажних автомобілів різного призначення та вантажопідйомності, автомобільної будівельної техніки, важкої рятувальної техніки, великогабаритних комфортабельних автобусів для міжміського і міжнародного сполучення, спеціальної комунальної техніки для міського господарства, спеціального медичного транспорту («швидкі», реанімобілі, пересувні діагностичні центри, «клініки на колесах» і т.ін.), міського пасажирського електротранспорту, спеціальної техніки для будівництва і ремонту автомобільних шляхів та залізничних колій;

– сільськогосподарське машинобудування – виготовлення складної сільськогосподарської техніки підвищеної ергономічності та економічності для обробки ґрунтів та рослин, посіву та збору врожаю, механізації у тваринництві, технологічне устаткування для меліорації земель, зберігання врожаю у сховищах, переробки сільгосп-продукції та харчової промисловості;

– енергетичне машинобудування – збільшення виробництва продукції для модернізації існуючих і будівництва нових атомних, теплових та гідроелектростанцій, розширення чи започаткування випуску технологічного устаткування для виробництва електроенергії з альтернативних джерел, зокрема для вітрової, сонячної, водневої енергетики;

– верстатобудування і виробництво технологічного устаткування для модернізації основних галузей промисловості – вугільної, машинобудівної, металургійної, хімічної, фармацевтичної, легкої, деревообробної, целюлозно-паперової, будівельних матеріалів, – із підвищеними показниками ресурсо- та енергозбереження, екологічності та автоматизації технологічних процесів.

– «екологічне» машинобудування – спеціальні машини і устаткування для очистки ґрунтів, стічних промислових та побутових вод, повітря, роздільної переробки та утилізації промислових відходів, побутового сміття, старих предметів вжитку (побутової техніки,

автомобілів, одягу і т.ін.); системи контролю за рівнем забруднення навколошнього природного середовища;

– приладобудування – прилади контролю, вимірювання і регулювання для систем транспорту і зв’язку, управління технологічними процесами і роботизованими комплексами, створення джерел світла на основі нових матеріалів, удосконалення керуючих електронних систем авіаційної, корабельної, залізничної та автомобільної техніки, розвитку навігаційних систем; виготовлення медичного діагностичного і лікувального обладнання та апаратури;

– високотехнологічне хімічне та нафтохімічне виробництво, зокрема, виробництво гумових та пластмасових виробів для промислових та побутових цілей, синтетичних волокон для виробництва тканин, вторинна переробка гуми та пластмаси; виробництво широкого спектра власних пально-мастильних матеріалів за європейськими стандартами екологічної безпечності; розширення асортименту хімічної продукції для потреб АПК, зокрема перехід від виробництва переважно азотних до виробництва переважно комплексних та органічних мінеральних добрив, створення власних виробництв засобів захисту рослин та ґрунтів, харчових домішок для тваринництва, виробництво альтернативних і відновлювальних джерел енергії (біоетанолу, біогазу, синтез-газу);

– фармацевтичне виробництво – налагодження випуску всередині країни широкої лінійки генериків, впровадження власних передових фармацевтичних розробок, виробництво ліків для ветеринарної медицини; випуск власних активних фармацевтичних інгредієнтів та унезалежнення виробників ліків від їх зовнішніх поставок;

– текстильне виробництво та виробництво одягу – розвиток сировинної бази за рахунок поглибленої переробки льону, шкіряної сировини, відмова від давальницьких схем сировинного забезпечення виробництва; відновлення виробництва натуральних, синтетичних та комбінованих тканин, розвиток сфери дизайну одягу, просування на ринок власних брендів одягу для масового споживача.

Третій етап – у довгостроковій перспективі (від 7–10 років) переважний розвиток високотехнологічних виробництв відповідно до зазначених вище стратегічних пріоритетів країни на основі запозичених і власних «зелених», «циркулярних» і смарт-технологій.

Розбудова відповідних пріоритетних секторів і виробництв має відбутися за активної участі держави на основі реалізації концепції сучасного державного підприємництва, що застосовується в ЄС, США, Китаї. Ураховуючи явища концентрації ринкової влади в окремих країнах та в світі загалом, а також зумовлювані цим ефекти політичного впливу, з одного боку, а з іншого – поширення інновацій в умовах нестабільності, невизначеності та короткостроковості, вважаємо, що в Україні в організаційному сенсі драйверами в пріоритетних переробних секторах мають стати стратегічно важливі для економіки і безпеки держави вертикально інтегровані компанії у сфері промисловості та критичної (енергетичної, транспортної) інфраструктури з максимальною локалізацією технологічних ланцюгів виробництва всередині країни, мережею суміжних виробництв, що входять у ці технологічні ланцюги і поєднаних між собою на основі індустріально-регіональних кластерів, починаючи від видобутку і постачання мінеральних ресурсів, виготовлення проміжних товарів і закінчуячи випуском продукції кінцевого споживання для внутрішнього ринку і експорту.

Держава має виступити кatalізатором створення таких компаний на засадах публічно-приватного партнерства, участі (повної/часткової) у капіталі компаний, інвестиційної та інноваційної (із залученням розробок вітчизняних наукових установ, придбання іноземних ліцензій) підтримки діяльності компаний, у подальшому залишатися власником таких стратегічних великих підприємств на правах повного чи часткового володіння ними із часткою не менше від розмірів контрольного чи блокуючого пакета акцій залежно від розміру підприємства та його значущості¹. Портфель таких підприємств слід регулярно переглядати відповідно до цілей їх створення і викликів, що формуються у суспільстві.

Такі національні компаний, на відміну від приватних, зможуть або нівелювати, або знизити негативні прояви ефекту концентрації ринкової влади, посилити прояви позитивних ефектів – орієнтуватися

¹ Не слід розцінювати таку позицію як радянський пережиток. Наприклад, у 2020 р. МВФ закликав уряди надавати компаний, які зазнали труднощів унаслідок пандемічної кризи, державну допомогу у вигляді інвестицій в їх акціонерний капітал, що по суті означає одержавлення (Див.: МВФ призывает правительства инвестировать в компании, а не увеличивать их долговое бремя. *Reuters*. 10 липня 2020. URL: <https://ru.reuters.com/article/businessNews/idRUKBN24B0OK-ORUBS>).

на стратегічну довгострокову перспективу, просувати вітчизняні інноваційні розробки з огляду на необхідність їх «демократизації» задля зменшення негативного соціального впливу, стати платформою для розбудови перспективних стартапів, запозичувати іноземні технології у разі потреби, впроваджувати стандарти соціальної відповідальності бізнесу тощо.

З точки зору регіонального розміщення такі компанії, з одного боку, мають відповідати смарт-спеціалізації регіону, а з іншого – бути мультирегіональними з розміщенням відокремлених структурних підрозділів у суміжних регіонах. Це дозволить об'єднати регіони виробничо-господарськими зв'язками і забезпечити цілісність країни загалом, виступить запобіжником від регіональної сецесії, особливо за умов децентралізації державного управління. Об'єктом державної підтримки мають стати конкретні проекти із визначеною ефективністю, а не галузі як такі, безвідносно до проектної прив'язки. Подібний крок слід розглядати не лише як засіб переструктурування і стимулювання виробництва, а й як інструмент подолання майнової нерівності у процесі інклюзивної індустріалізації¹.

Слід приділити особливу увагу утворенню ланцюгового зв'язку між виробництвом та споживанням продукції зазначених компаній, використовуючи інститут державного замовлення та публічних закупівель для відповідного формування ринків збути в суміжно пов'язаних секторах та сферах. Ідеється не лише про вимогу локалізації виробництва при закупівлі, а про паралельну створенню виробництв реалізацію проектів розбудови і модернізації суміжних сфер, які стануть споживачами продукції цих виробництв. Зокрема, наприклад:

– розбудова транспортного машинобудування (залізничний, авіаційний, морський транспорт) має супроводжуватись одночасною розбудовою транспортної залізничної, авіаційної та портової інфраструктури, оновленням і розширенням рухомого складу залізниці, парку літаків національних авіакомпаній, морських і річкових суден;

¹ Наприклад, Дж. Стігліц пропонує збільшити державні інвестиції за рахунок вищих податків на капітал, розглядаючи це як альтернативу подолання майнової нерівності більш дієву за простий перерозподіл податків через бюджет. (Див.: Mattauch L., Klenert D., Stiglitz J.E., Edenhofer O. Overcoming Wealth Inequality by Capital Taxes that Finance Public Investment. NBER Working Paper 25126. 2018. 51 p. URL: <http://www.nber.org/papers/w25126>).

– розвиток медичного приладобудування та фармацевтики слід здійснювати за одночасної розбудови, модернізації та розширення мережі державних і недержавних лікувально-медичних, діагностичних, реабілітаційних закладів, розширення програми доступних ліків;

– виробництво пасажирського і спеціального комунального транспорту та устаткування здійснювати одночасно із реалізацією масштабних програм розбудови комунальної інфраструктури міст (оновлення і розширення комунального транспортного парку, розвиток мережі маршрутів комунального транспорту, модернізації систем життєзабезпечення міст).

– виробництво енергетичних установок для традиційної та відновлюваної енергетики слід супроводжувати одночасною програмою модернізації енергогенеруючих та енергорозподільчих компаній, розширення мережі компаній відновлюваної енергетики.

Доцільно націоналізувати великі приватні компанії у стратегічних секторах промисловості та інфраструктури насамперед енергетичні) або увійти в капітал таких компаній шляхом застосування механізму конвертації державної допомоги та інвестицій у акції компаній у розмірі не менше контрольного чи блокуючого пакета. Це допоможе збільшити доходи бюджету, підпорядковувати діяльність компаній національним інтересам, запровадити довгострокове планування діяльності та розбудови компаній, зменшити негативні прояви ринкової влади та зловживань таких компаній стосовно інших суб'єктів та державного управління (нейтралізація явища олігархії), збільшити їх прозорість та підконтрольність перед суспільством.

Для забезпечення створення великих національних компаній із максимальною локалізацією виробництва всередині країни та використання для їх діяльності вітчизняної мінерально-сировинної бази слід переглянути нинішню політику із внесенням відповідних змін у законодавство:

– щодо експорту критично важливої для виробництва сировини – у частині накладання заборони на експорт або запровадження загороджувального експортного мита для металобрухту, мінеральної руди для виробництва рідкоземельних і кольорових металів, необробленої деревини;

- щодо приватизації промислових підприємств – у частині недопущення приватизації добувних і переробних у стратегічно важливих сферах, у тому числі з видобутку зазначеної критичної сировини, якщо така приватизація не передбачає включення підприємств у структуру національних компаній;
- щодо державних закупівель – у частині встановлення вимог щодо локалізації виробництва у перелічених вище пріоритетних сферах;
- щодо державної допомоги – у частині конвертації державної допомоги у акції великих компаній у стратегічно важливих секторах з метою входження держави у капітал цих компаній та їх підпорядкування стратегічним пріоритетам розвитку;
- щодо державного програмування розвитку – у частині нормативного забезпечення запуску та реалізації національних проектів і унормування включення до їх реалізації національних компаній.

Роль держави не повинна закінчуватися лише створенням компаній, наданням допомоги суб'єктам тощо. Усе це має робитися в рамках розроблення саме державою довгострокової, орієнтованої на десятки років стратегії розвитку економіки країни із визначенням у ній чітких орієнтирів – інноваційно-технологічних, виробничих, соціальних, безпекових, екологічних тощо. Саме в контексті слідування цими орієнтирами має формуватися і система державної допомоги, і система освіти та науки, і створення державою відповідних компаній, і система державного управління загалом. Проте, якщо в Україні курс на повне виведення держави з економіки буде продовжено, питання про досягнення цілей сталого розвитку та розвиток промисловості на інклюзивних засадах як його складової можна не піднімати.

4.1. Сутність та функції інклюзивних інститутів регіонального розвитку

Результатом реалізації в Україні підходів «нової» регіональної політики має стати *інклюзивний регіональний розвиток* – комплексні позитивні соціально-економічні зміни в регіонах, що відбуваються внаслідок поглиблення використання регіонального потенціалу, розширення можливостей працевлаштування та отримання доходу, а також подолання нерівномірності географічного і галузевого розподілу цих можливостей на принципах збалансованого соціально орієнтованого розвитку, що зумовлюють зростання територіальної згуртованості. Інклюзивний регіональний розвиток передбачає підвищення ефективності використання регіонального потенціалу та його активізацію з в економічній діяльності, включення потенціалу регіонів у національний економічний розвиток та забезпечення територіальної єдності країни.

Значущим чинником досягнення інклюзивності у регіональному розвитку є інститути як багатогранна категорія, що охоплює низку структур, а також встановлених формальних та неформальних відносин, в межах яких може відбуватися діалог щодо регіональної політики.

Проблематику інститутів розвитку, зокрема й регіонального, не можна назвати новою ані в науковій, ані у практичній площині. Але зміна вимог до якості розвитку спонукає до пошуків характеристик та розбудови таких інститутів регіонального розвитку, які б сприяли досягненню цілей державної регіональної політики, побудованої з урахуванням оновлених якісних вимог. Тобто інклюзивному регіональ-

ному розвитку сприяють *економічні інститути* лише з певними характеристиками, а саме: інститути, що формують вільний доступ до ресурсів соціально-економічного розвитку регіонів, а також створюють стимули та можливості економічної активності населення незалежно від регіонального чинника. Ці характеристики і надають можливість визначати інститути регіонального розвитку як інклузивні.

Інклузивні інститути регіонального розвитку відзначаються наступними характеристиками: спроможністю регулювання соціальної ефективності бізнес-проектів; розвитком соціальної та економічної активності, підвищеннем участі громадян в економічному житті (не обмежується розподілом та споживанням доходу); захистом навколошнього середовища, переходом до «зеленої» економіки, підвищеннем ефективності використання природних ресурсів; поширенням переваг економічного зростання на всі регіони країни, спроможністю забезпечення територіальної згуртованості та територіальної єдності країни з позицій рівня економічного розвитку та якості життя; усуненням надмірних регіональних диспропорцій (зростанням ролі інституту державного регулювання регіонального розвитку); спроможністю територіальних громад стратегічно планувати розвиток та ефективно управляти ресурсами для розвитку.

Їх головними функціями є:

- формування інклузивного державного простору;
- міжрегіональна інтеграція; забезпечення територіальної єдності країни;
- підвищення ефективності використання регіонального потенціалу та активізація його застосування в економічній діяльності;
- розширення можливостей працевлаштування й отримання доходу, подолання нерівномірності географічного і галузевого розподілу цих можливостей;
- забезпечення рівних шансів на працевлаштування, соціальне забезпечення і реалізацію громадянських прав;
- зосередження на продуктивній зайнятості, а не на перерозподілі доходів;
- зростання територіальної згуртованості;

- включення потенціалу регіонів у національний економічний розвиток;
- підвищення ефективності державного регулювання регіональним розвитком країни, зокрема за рахунок підвищення спроможності розроблення та реалізації ефективної регіональної політики.

В Україні інклюзивному регіональному розвитку сприяє ефективна діяльність низки груп інститутів (державного управління, місцевого самоврядування, стимулування та стратегічного планування, інноваційного розвитку, міжрегіональної співпраці), що функціонують на трьох рівнях:

– *перший рівень* – інститути державного управління та місцевого самоврядування, стимулування та стратегічного планування, інноваційного розвитку, які забезпечують оптимізацію ресурсів регіонального розвитку з урахуванням вимог інклюзивності з метою формування інклюзивного державного простору;

– *другий рівень* – інститут міжрегіональної співпраці, що забезпечує горизонтальну взаємодію суб'єктів регіонального розвитку з метою міжрегіональної інтеграції;

– *третій рівень* – інститути терitorіальної згуртованості: уповноважені органи здійснення регіональної політики; міжвідомча координаційна рада; Конгрес місцевих і регіональних влад; дорадчі органи тощо, що забезпечують реалізацію загальнонаціональних цілей державної політики регіонального розвитку та міжвідомчої взаємодії з метою забезпечення територіальної єдності країни.

Світовий досвід становлення та функціонування інклюзивних інститутів регіонального розвитку та можливість його використання в Україні.

Структура інститутів регіонального розвитку включає низку елементів: організаційні структури (агенції регіонального розвитку та спеціалізовані фонди), територіально-технологічні бази та майданчики (регіональні інвестиційні форуми, технопарки, особливі економічні зони) тощо. Окремі елементи більшою мірою характерні для інститутів наздоганяючого розвитку (інвестиційні форуми), інші – проект-

не управління, агенції регіонального розвитку – набули поширення як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються.

Агенції регіонального розвитку (APP) викликають підвищений інтерес через зростання значущості пошуку імпульсів інклузивного розвитку. На тлі цього посилюється увага до вивчення досвіду країн, які успішно застосовували цей інститут у своїй регіональній політиці.

Для APP характерне напівавтономне становище щодо центральних органів влади, здійснення комплексної підтримки з використанням широкого спектра політичних інструментів, стратегічна підтримка місцевих підприємств за допомогою «м'яких» інструментів політики. Вони володіють визначальними ресурсами щодо реалізації інклузивних функцій інститутів регіонального розвитку в умовах побудови нової моделі регіональної політики, орієнтованої на управління регіоном за принципом не «згори вниз», а «знизу вгору», – у регіоні є підприємницький потенціал, людський капітал, існує консенсус щодо стратегій регіонального та місцевого розвитку.

Цей підхід дозволяє краще зrozуміти специфічні особливості конкретного регіону та визначити характерні для нього механізми розвитку. У цих умовах APP виступали у ролі посередника між центральним урядом та региональною владою, транслюючи інтереси регіону «наверх» і перебуваючи провідником грошових коштів, що виділяються на розвиток території «зверху». За таким принципом працювали APP Австрії, Шотландії, Данії, Нідерландів, Австралії, Великої Британії.

Загалом європейська регіональна політика має три основні напрями: сприяння економічному зближенню, щоб допомогти менш розвиненим регіонам зменшити своє відставання від більш розвинених країн; поліпшення регіональної конкурентоспроможності та зайнятості; сприяння співпраці між регіонами та країнами з метою зменшення економічного значення національних кордонів.

Реалізації завдань за цими напрямами сприяють:

Фонд європейського регіонального розвитку (European Regional Development Fund, ERDF) – зосереджується на ініціативах, пов’язаних з економічним зростанням, зайнятістю та європейським регіональним розвитком;

Фонд зближення – зосереджується на транспортній та екологічній інфраструктурі, включаючи відновлювані джерела енергії;

Європейський соціальний фонд – спрямовується на інвестиції у людський капітал у сфері освіти та професійної підготовки.

Разом із тим APP є одним із найбільш дієвих інструментів у структурі системи інклузивних інститутів наздоганяючого розвитку, що використовуються практично всіма країнами «економічного дива» (Китаєм, Малайзією, В'єтнамом, Ботсваною та ін.). У ролі таких агентств виступають генеральні агентства розвитку, що координують діяльність решти елементів системи ІДР країни.

Загалом в Україні інститути регіонального розвитку формувалися відповідно до світового досвіду, з орієнтацією на використання потенціалу Агенцій регіонального розвитку для забезпечення інклузивності регіонального розвитку. Проте реалізацію цими Агенціями своїх функцій щодо регіонального розвитку на засадах інклузивності ускладнює недосконалість нормативно-правової та законодавчої бази їх функціонування.

Останнім часом на якість регіонального розвитку впливає необхідність досягнення цілей сталого розвитку, що безпосередньо позначаються на якості регіонального розвитку, зокрема сприяє його інклузивності. При цьому Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року не призначає інституційні моделі для національного рівня, а визначає принципи, досягнення яких мають прагнути інституції, такі як «ефективність, інклузивність та підзвітність» (Ціль сталого розвитку 16), «інклузивне, засноване на участі, представницьке прийняття рішень на всіх рівнях» (завдання 16.7) та «узгодженість політики» (завдання 17.14). Такі підходи опосередковано окреслюють вибудування відповідних інституційних моделей через прийняті зобов'язання щодо врахування у національній політиці. Зокрема, для України *Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року затверджені указом Президента України*, встановлено як беззаперечні орієнтири розроблення проектів прогнозних і програмних документів економічної, соціальної та екологічної спрямованості.

4.2. Політика підтримки економічної інклюзії вразливих груп населення на регіональному рівні

Проаналізовано нормативно-правові та законодавчі акти регіональної спрямованості (Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки; Закон України «Про засади державної регіональної політики»; Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про засади державної регіональної політики» (внесено Кабінетом Міністрів України); Закони України «Про стимулювання регіонального розвитку»; «Про місцеве самоврядування»; «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; «Про регулювання містобудівної діяльності»; «Про державні цільові програми») з огляду на урахування в них інтересів вразливих верств населення, які потребують посиленої уваги щодо забезпечення соціальної інклюзії.

При аналізі нормативно-правових документів регіональної спрямованості враховано такі групи: люди з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами; тимчасово переміщені особи; малозабезпечені громадини; громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України; молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середніх спеціальних навчальних закладів; робітники професій, що зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів; трудові мігранти, які працюють за кордоном.

На підставі аналізу перелічених документів встановлено, що загалом регіональна політика побудована з урахуванням необхідності формування інклюзивних рис інститутів регіонального розвитку, оскільки вона націлена на створення умов розвитку кожного регіону за рахунок ефективного використанні його потенціалу, переваг, ресурсів та можливостей для розвитку й підвищення якості життя людей, що є формальним підтвердженням цього процесу. А її інституцій-

на спроможність посилюється шляхом становлення Агенцій регіонального розвитку як реальних суб'єктів регіональної політики.

Однак зростання кількості згадувань про вразливі групи населення у документах регіональної спрямованості не є достовірним підтвердженням зростання інклузивності інститутів регіонального розвитку (навіть за декларативними ознаками), оскільки це є лише характеристикою окремого аспекту інклузивності інститутів регіонального розвитку. Одночасно якість регіональної політики з точки зору забезпечення інклузивності регіонального розвитку зростає за рахунок її націленості на включення вразливих соціальних груп населення в економічні процеси.

Інститути підтримки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в умовах децентралізації

Найчастіше процес переміщення розглядається виключно як переїзд та отримання довідки про підтвердження статусу, водночас поза увагою залишається факт того, що при переміщенні ця особа втрачає не лише соціальні зв'язки, а й доступ до джерел існування. З моменту переїзду від ВПО очікують, що вони самостійно, за рахунок наявних ресурсів, винайматимуть житло на тривалий термін, зареєструються та зможуть пройти всі процедури без соціальної підтримки.

Внутрішньо переміщені особи слід розглядати як потенціал для приймаючих громад, але за умови, що вони матимуть можливість його реалізувати. Для цього їм потрібно бути залученими до життя об'єднаних територіальних громад (ОТГ), мати необхідні рівні права та рівний доступ до ресурсів.

Одна з найбільших перешкод реалізації потенціалу ВПО у забезпеченні розвитку територіальних громад (далі – ТГ) – відсутність переселенців у реєстрі мешканців ВПО, які потрапляють до нього лише у випадку зміни тимчасового перебування в громаді на довготривале (тобто отримання у громаді житла, реєстрації тощо). На незареєстрованих в реєстрі ВПО планування основних державних субвенцій не здійснюється. До того ж, переселенці обмежені у виборчих правах: на місцевих виборах, де визначають керівництво громад, вони можуть балотуватися, але не обирати. Аналіз показав, що жоден із за-

конів України, які регламентують діяльність ТГ, не містить положень з питань задіяння ВПО в життєдіяльності приймаючої громад.

Для залучення ВПО як додаткового ресурсу ТГ необхідно термінове внесення змін та доповнень до Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», а також до положень, які регламентують взаємодію ВПО та ТГ як суб'єктів суспільних відносин.

Права та можливості переселенців в ОТГ мають бути закріплені у «Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення», при формуванні Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в регіонах України, а також під час реалізації законодавства України про ТГ.

Скоординованість дій та зусиль органів місцевого самоврядування ОТГ, громадських організацій, освітніх і наукових установ мали би мінімізувати ризики, виникненню яких сприяла реформа. Проте, у сучасних умовах вони радше виступають конкурентами за фінансові ресурси державного бюджету, а також за доступ до грантових коштів міжнародних неурядових організацій, аніж союзниками у процесі інституціоналізації реальних змін в ОТГ.

Передусім у цьому контексті радники Програми відзначають невідповідну вимогам часу інституційну активність і рівень розвитку агенцій місцевого розвитку ОТГ. Це викликає як кадровими проблемами, так і відсутністю стратегічного планування у більшості таких громад. Підтвердженням цьому може слугувати факт неспроможності зазначених громад координувати зусилля для відстоювання власних інтересів, зокрема шляхом запровадження регулярних комунікацій між собою або створення спільних інституцій.

За результатами експертного опитування щодо проблем ВПО та їх інтеграції у приймаючі громади, проведеного Інститутом економіки та промисловості НАН України в жовтні–листопаді 2016 р., найскладнішими проблемами ОТГ виявилися надмірні навантаження на відділи соціального захисту (50,7%) і пенсійні фонди (42,1%) та проблема забезпечення переселенців житлом (46,7%). А оскільки значна

частина ВПО є особами працездатного віку або переселенцями із дітьми, то у громадах також зростає навантаження на освітні та дошкільні (41,4%), а також медичні (30,3%) установи. Для самих ВПО вимушене переселення призвело до різкого зниження рівня матеріального добробуту.

Державна політика відносно ВПО зберігається на рівні «ручного управління». Не створено та поки що і не планується до створення дієвих інституційних механізмів інтеграції ресурсів ВПО у ТГ.

Попередній досвід вимушеного переселення громадян зі східних регіонів України та АР Крим свідчить, що у сприйнятті ситуації істотно змістилися акценти – якщо раніше її сприймали як тимчасову, то тепер – як постійну. Державні стратегії та програми переорієнтувались на довгострокові цілі залучення ВПО у життя та діяльність місцевих громад. ВПО мають високий потенціал, тож постає завдання щодо їхнього залучення та використання як ресурсу розвитку громади, регіону, країни. В процесі інтеграції економічна, трудова, підприємницька активність ВПО має підтримуватися, закріплюватися та використовуватися. Для приймаючої громади залучення ВПО активізуватиме підприємницьку діяльність, сприятиме зростанню якості та кількості трудового потенціалу та розвитку споживчого ринку. Водночас відбудуватиметься стимулювання розвитку громад завдяки допомозі неурядових організацій та посилення соціальної активності за рахунок громадських активістів із переселенців. Також за рахунок податків і зборів із ВПО збільшуватимуться надходження до місцевого бюджету. Незаперечною перевагою за умов децентралізації управління є приплів переселенців у нечисленні громади, що дасть можливість їх посилити, зміцнити та перетворити на заможніші.

4.3. Інклюзивність та екстрактивність інститутів регіонального розвитку в Україні

Однією з базових характеристик інклюзивних інститутів регіонального розвитку в умовах децентралізації є спроможність територіальних громад стратегічно планувати розвиток та ефективно управляти ресурсами нього.

Проаналізовано нормативно-правові та законодавчі акти (Закони України «Про місцеве самоврядування»; «Про співробітництво територіальних громад» (17.06.2014); Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (01.04.2014), що впливають на формування спроможності територіальних громад. Аналіз положень цих документів дозволив встановити, що значущий дієвий і спроможний інститут місцевого самоврядування – ОТГ – формувався в Україні відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування.

Одночасно встановлено, що категорія «спроможність ОТГ» використовується переважно в економічній сфері. Визначено, що такий підхід не сприяє формуванню спроможності територіальних громад як характеристики інклюзивного інституту регіонального розвитку та – навіть – суперечить положенням методики формування спроможних територіальних громад, де більше уваги приділено географічним, а в найкращому випадку – інфраструктурним засадам існування майбутньої ОТГ.

Одночасно законодавчо неврегульованою залишається міжрегіональне й міжмуніципальне співробітництво в Україні. Категорія міжрегіональне співробітництво згадується в чинному законодавстві лише у контексті транскордонної співпраці, що породжує неузгодженість стосовно його трактування у сфері практичної взаємодії регіонів.

Поданим Кабміном у червні 2021 р. проектом Закону України «Про особливості стимулування регіонального розвитку» передбачено впровадження інституту договорів щодо міжрегіонального співробітництва (МРС). Однак у статті 6 цього законопроекту наведено

досить вузький перелік напрямів МРС: «...міжрегіональне співробітництво здійснюється в межах повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад щодо економічного розвитку, поводження з твердими побутовими відходами, функціонування транспорту загального користування, що обслуговує жителів суміжних регіонів, збереження історичної спадщини та довкілля». Отже, нормативно-правове врегулювання міжтериторіального співробітництва визначає доволі жорсткі межі стосовно напрямів і форм співпраці.

Встановлено, що основними екстрактивними характеристиками інститутів регіонального розвитку, які обмежують можливості регіонального розвитку на інклузивних засадах, є:

- недосконалість механізмів визначення проблемних територій у регіонах та реалізації державних заходів щодо вирішення проблем їх розвитку;
- недосконалість економічних механізмів та методичних зasad формування спроможності територіальних громад;
- недостатній рівень адаптованості європейської методики визначення смарт-спеціалізації регіональної економіки до вітчизняних умов;
- жорстка нормативно-правова обмеженість напрямів міжрегіонального співробітництва (Додаток Б.4.).

5.1. Зміст та основні риси інститутів розвитку підприємництва

Необхідною передумовою економічного розвитку країни є формування такого інституційного середовища підприємництва¹, що забезпечить рівні можливості всім членам суспільства щодо участі в економічному зростанні та розподілі отриманих вигід, тобто інклюзивного – внаслідок забезпечення інституційних потреб підприємців. Натомість протягом попередніх десятиліть в Україні сформувалася неефективна система економічних інститутів і на сьогодні вона становить одну з найбільших перешкод для покращення економічних показників країни, реалізації принципів інклюзивного розвитку та інтеграції у європейській економічний простір. За цих умов актуалізується пошук механізмів та інструментів економічної політики, які б сприяли якісній трансформації вітчизняної системи економічних інститутів та її наближенню до параметрів інклюзивних інститутів, що діють у розвинених країнах світу.

Теоретичний базис дослідження інститутів розвитку підприємництва становлять основні положення класичної та неокласичної інституційних теорій Д. Норта², Л. Девіса, О. Вільямсона³, Г.Б. Клейнера⁴, Л.Ф. Малиновского⁵, А.Є. Шаститко¹, Т.В. Натхова и Л.І. Полі-

¹ Під підприємництвом розуміється діяльність сектора малого і середнього підприємництва – МСП (малого і середнього бізнесу – МСБ).

² Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

³ Уильямсон О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / Пер. с англ. — СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. — 702 с.

⁴ Клейнер Г.Б. Институты: определение, признаки и направления исследования / Научная школа «Институциональная экономика и управление» Государственного университета управления. Управление. 2016. № 3(13). С. 5–11.

⁵ Малиновский Л.Ф. Вопросы теории и практики формирования институциональной

щука², В.В. Асланова³, роботи вітчизняних вчених В.М. Гейця⁴, О.О. Стрижака⁵, В.В. Дементьєва⁶, Н.В. Павленко⁷, О.Д. Прогнімака⁸, М.В. Руденка⁹, А.А. Шиян та Л.О. Нікіфорової¹⁰ та інших. Визначення інститутів як правил, механізмів, що забезпечують їх виконання, і норм поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми, приведено у підрозділі 1.1.

Щодо *відмінностей* між формальними та неформальними інститутами, необхідно зазначити, що *формальні інститути змінити доволі легко і швидко* – під час звичайної законодавчої, регуляторної, адміністративної діяльності органів державної влади відповідно до потреб економічного розвитку, але виконання цих регуляторних актів на практиці ускладнюється через можливі неприйняття чи супротив суспільства. Водночас *неформальні інститути* – як такі, що напряцьовуються самим суспільством протягом тривалого періоду часу, у процесі історичної практики, є *більш інерційними, стійкими до змін*, що, у свою чергу, може становити важку для подолання перешкоду за необхідності їх трансформації, наприклад, при зміні соціально-економічних чи суспільно-політичних моделей розвитку країни.

среды предпринимательства. *Вестник университета / Государственный университет управления..* 2012. № 10. С. 130–135.

¹ Шаститко А.Е. Институциональная среда предпринимательской деятельности (стимулы, ограничения, стратегии развития). *Общественные науки и современность.* 2008. №2. С. 24–35.

² Натхов Т.В., Полищук Л.И.. Политэкономия институтов и развития: как важно быть инклузивным: Доклад. Москва: Институт экономики РАН, 2017. 55 с.

³ Асланов В.В. «Инклузивные институты» – основной фактор устойчивого роста? *Общественные науки и современность.* 2016. № 4. С. 36–47.

⁴ Геєць В.М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток. *Економіка і прогнозування.* 2005. № 2. С. 9–36.

⁵ Стрижак О.О. Поняття інституту: основні підходи до визначення суті та змісту. *Економіка та держава.* 2016. № 8. С. 38–43.

⁶ Дементьев В.В. Институты: проблема определения понятия. *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая.* 2008. URL: <http://www.donntu.edu.ua>

⁷ Павленко Н.В. Екстрактивні інститути в енергетичному секторі економіки України. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави:* тези доп. VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 01 груд. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 440 с. С. 410–413.

⁸ Прогнімак О.Д. Інклузивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. *Економічний вісник Донбасу.* 2018. № 1(51). С. 187–197.

⁹ Руденко М.В. Теоретичні основи інституціональних змін національної економіки. *Фінансовий простір.* 2018. № 1(29). С. 108–116.

¹⁰ Шиян А.А., Нікіфорова Л.О. Управління формуванням ефективних економічних інститутів в умовах України: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 300 с.

Прикладами формальних економічних інститутів розвитку підприємництва є законодавча та нормативно-правова база діяльності підприємців; діяльність центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що здійснюють регуляторний вплив держави на розвиток підприємництва. Приклади неформальних економічних інститутів розвитку підприємництва – тіньова економіка, тіньовий обіг капіталу; неформальна зайнятість; рівень підприємницької активності населення, ставлення до підприємництва у суспільстві.

Зарубіжні науковці, вивчаючи вплив формальних і неформальних інституціональних механізмів на економічний прогрес, підkreślують *важливість урахування ролі неформальних інститутів* для створення в країні ефективного інституційного середовища. Їхні висновки свідчать про те, що наявність неформальних інститутів є сильним фактором, що визначає розвиток. Навпаки, формальні інститути успішні тільки тоді, коли вони вкладаються у неформальні обмеження, кодифікація ж неформальних правил може привести до негативних ненавмисних наслідків. Це свідчить про те, що не можна легко трансплантувати установи, щоб стимулювати економічний розвиток¹. Ці дослідники відзначають важливу роль держави щодо створення інститутів, які впливають на економічне зростання, а також щодо розширенні громадянських і політичних прав, які сприяють розвитку соціального капіталу².

Державний вплив на формування інститутів розвитку підприємництва може бути як *позитивним* (*створення інклузивних інститутів*), так і *негативним* (*створення екстрактивних інститутів*), оскільки у країнах з перехідною економікою ринкові інститути перебувають у стадії формування або взагалі відсутні. Тому не всі заходи державної політики розвинених країн можуть бути застосовані в умовах перехідної української економіки.

¹ Williamson Claudia R. Informal Institutions Rule: Institutional Arrangements and Economic Performance. *Public Choice*. Vol. 139. No. 3/4 (2009). P. 371–87. URL: <http://www.jstor.org/stable/40270896>

² Dixit Avinash K., Meyersson Milgrom Eva M., Milgrom Paul R. Dynamics of social, political, and economic institutions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Dec 2011. Vol. 108 (Supplement 4). P. 21283–21284. <https://doi.org/10.1073/pnas.1119047109>

У конкретному суспільстві одночасно співіснує безліч інститутів. Вони взаємодіють, доповнюють один одного, а іноді входять у взаємну суперечність. Сукупність різноманітних інститутів загалом створює інституційне середовище суспільства.

Підприємництво є однією з базових складових економічної стратегії більшості країн, передусім високорозвинених, оскільки відіграє ключову роль у забезпеченні економічного зростання, інновацій, зайнятості та соціальної інтеграції, наприклад, у Європейському Союзі¹. Як економічне явище *підприємництво саме є одним із найважливіших інститутів економічного розвитку* кожної країни (поряд із приватною власністю, конкуренцією, інвестиціями, інноваціями, освітою тощо), соціальні та економічні результати якого проявляються через показники обсягів виробництва товарів і послуг, прибутку/збитку, створення робочих місць, зменшення бідності, легалізації тіньового сектора тощо.

Діяльність представників сектора МСП відбувається під впливом явищ, які визначаються як «*детермінанти розвитку підприємництва*», «*інституційні фактори*», «*основні перешкоди*», «*негативні риси/чинники правового та економічного середовища*». Так, у Програмі індикаторів підприємництва ОЕСР Євростату сформульовано ряд *детермінант підприємництва*, що чинять найбільш вагомий вплив на його розвиток: нормативно-правова база та адміністративне регулювання, доступність ринків та ринкові умови, доступність фінансування, доступність інновацій, підприємницькі здібності та культура населення, місцеве самоврядування². Деякі з цих факторів легше виміряти (наприклад, існування та обмеженість антимонопольного законодавства або адміністративні витрати для створення нового бізнесу в країні), тоді як для інших складність полягає у пошуку показників (індикаторів) їх взаємозв'язку з підприємництвом.

У дослідженнях зарубіжних науковців, які визначають вплив інституційних та неінституційних чинників (у коротко- або довгостро-

¹ Entrepreneurship 2020 Action Plan. Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/growth/smes_en

² The missing entrepreneurs 2017: policies for inclusive entrepreneurship. URL: <http://www.oecd.org/industry/the-missing-entrepreneurs-2017-9789264283602-en.htm>

ковій перспективах) на рівень розвитку і типи підприємницької діяльності, зазначається, що зазвичай саме вплив чинників на підприємництво є найбільш поширеним, однак і саме підприємництво також певним чином визначає характер інституційного середовища, в якому воно існує з урахуванням типу економічного розвитку країни, – що базується або на ресурсах (Factor-driven), або на підвищенні продуктивності (Efficiency-driven) або на інноваціях (Innovation-driven). Тобто існує двоспрямована залежність між підприємництвом та інституційною якістю.

У дослідженні¹, проведенню щодо країн групи MENA (Близький Схід та Північна Африка), які переважно є ресурсоопорієнтованими (Factor-driven), показано, що причинно-наслідковий зв'язок між інститутами та підприємництвом залежить від рівня економічного розвитку, часового горизонту дослідження і типу підприємництва. При цьому виявлено, що *взаємно спрямований вплив інститутів та підприємництва* підтверджується лише у країнах з інноваційним типом розвитку в довгостроковій ретроспективі. Для інших країн – як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективах, і навіть у країнах, що керуються інноваціями, у короткостроковій перспективі двоспрямована залежність іще не доведена.

Гіпотеза про те, що в країнах, економічний розвиток яких базується на інноваціях (Innovation-driven), інститути відіграють важливу роль у стимулюванні підприємництва, була підтверджена в дослідженнях², а дослідники³, базуючись на даних 42 країн переважно з інноваційним типом розвитку, дійшли висновку, що ці відносини відрізняються в окремих країнах і навіть серед однорідних груп. У робо-

¹ Samadi Ali Hussein. Institutions and entrepreneurship: Unidirectional or bidirectional causality? *Journal of Global Entrepreneurship Research*. 2019. Vol. 9, Is. 3. P. 1–16. <http://dx.doi.org/10.1186/s40497-018-0129-z>. URL: <http://hdl.handle.net/10419/196974>

² Aidis R., Estrin S., & Mickiewicz T. Institutions and entrepreneurship development in Russia: A comparative perspective. *Journal of Business Venturing*. 2008. № 23(6). P. 656–672; Aidis R., Estrin S., & Mickiewicz T. Entrepreneurial entry: Which institutions matter? *IZA Discussion Paper*. 2009. № 4123. P. 2–45; Castano M.S., Mendez M.T., & Galindo M.A. The effect of social, cultural, and economic factors on entrepreneurship. *Journal of Business Research*. 2015. № 68(7). P. 1496–1500; Bjornskov C., & Foss N.J. Economic freedom and entrepreneurial activity: Some cross-country evidence. *Public Choice*. 2008. №134. P. 307–328. <https://doi.org/10.1007/s11127-007-9229-y>

³ Estrin S., Korosteleva J., & Mickiewicz T. Which institutions encourage entrepreneurial growth aspirations? *Journal of Business Venturing*. 2013. № 28(4). P. 564–580.

ті¹ зауважено про різний позитивний та негативний вплив інститутів на підприємництво, а саме: рівень інституційного середовища є важливим чинником для розширення підприємницької діяльності та можливості входження у цей сектор усіх бажаючих; підприємництво слугує важливим джерелом інституційних змін, але переважно у країнах, що розвиваються; ефективна взаємодія інституційного середовища (сукупності інститутів) та підприємництва формується протягом тривалого періоду часу і можлива лише у високорозвинених економіках (країнах, економічний розвиток яких базується на інноваціях) і країнах, що перебувають переважно на високих щаблях рейтингу інклюзивності.

Автори² представили дві групи чинників, що впливають на підприємців, – *макроекономічні та інституційні*. До основних макроекономічних чинників, які впливають на розвиток підприємництва, включено такі показники, як *національне багатство, безробіття та інфляція*, а до групи *інституційних чинників* – *формальні та неформальні інститути, якість освіти, ефективність товарних ринків та свобода бізнесу*.

Найбільш важливими *формальними інститутами* дослідники вважають *право власності, свободу підприємництва, корупційний вплив та регулювання бізнесу*, причому базовим формальним інститутом є нормативно-правовий захист права власності³, що гарантує отримання вигоди підприємцем як плати за результат своєї діяльності, яку він здійснює для суспільних потреб. Сприйняття рівня корупції є ще одним з аспектів у дослідженні відносин між підприємцями та офіційними інституціями: у роботі⁴ обґрунтовано висновок про те, що підприємницька діяльність є більш продуктивною в економіках,

¹ Dau L.A. & Cuervo-Cazurra A. To formalize or not to formalize: Entrepreneurship and pro-market institutions. *Journal of Business Venturing*. 2014. № 29(5). P. 668–686.

² Fuentelsaz L., Gonzalez C. & Maicas J.P.P. Formal institutions and opportunity entrepreneurship. The contingent role of informal institutions. *BRQ Business Research Quarterly*. 2019. № 22(1). P. 5–24. <https://doi.org/10.1016/j.brq.2018.06.002>

³ Levie J. & Autio E. Regulatory burden, rule of law, and entry of strategic entrepreneurs: An international panel study. *Journal of Management Studies*. 2011. № 48(6). P. 1392–1419. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2010.01006.x>

⁴ Anokhin S. & Schulze W.S. Entrepreneurship, innovation, and corruption. *Journal of Business Venturing*. 2009. № 24(5). P. 465–476. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.06.001>

які тримають корупцію під контролем, а у дослідженні¹ вказано, що корупція негативно впливає на підприємницьку діяльність, збільшуєчи витрати на процеси, необхідні для створення та управління компаніями.

Зазначені *інституційні чинники* визначаються рядом показників (індикаторів) зі складу Глобального індексу конкурентоспроможності²:

– *формальні інститути* визначаються такими індикаторами, як: право власності; захист інтелектуальної власності; довіра громадськості до політиків; нерегулярні виплати та хабарі; судова незалежність; фаворитизм у рішеннях державних службовців; марнотратство державних витрат; тягар державного регулювання; ефективність законодавчої бази при врегулюванні суперечок; ефективність законодавчої бази в оскарженні нормативних актів; прозорість формування державної політики; бізнес-витрати на тероризм; комерційні витрати на злочин і насильство; організована злочинність; надійність служб поліції; етична поведінка фірм; стійкість стандартів аудиту та звітності; ефективність корпоративних прав; захист інтересів міноритарних акціонерів; надійність захисту інвесторів, – тобто тими, що характеризують якість правового середовища діяльності підприємців та ефективності роботи (з точки зору дотримання суспільних інтересів) правової, судової та правоохоронної систем держави загалом – захисту прав власності, ефективності законодавчої бази і незалежності судової влади, дій уряду у питаннях корупції, забезпечення прозорості регулювання, якості корпоративного управління і захисту інвесторів та акціонерів;

– *якість освіти* характеризується показниками рівня середньої, вищої освіти, спеціальної підготовки та освітньої інфраструктури, а саме: коефіцієнт охоплення середньою освітою; коефіцієнт охоплення вищою освітою; якість системи освіти; якість математичної та природничої освіти; якість управління школами; доступ до інтернету

¹ Jimenez A., Puche-Regaliza J.C., Jimenez-Eguizabal J.A. & Alon I. Political discretion and corruption: The impact of institutional quality on formal and informal entrepreneurship. *European Journal of International Management.* 2017. № 11(3). P. 280–300.

² Del Olmo-García Francisco, Crecente Fernando & Sarabia María. Macroeconomic and institutional drivers of early failure among self-employed entrepreneurs: an analysis of the euro zone. *Economic Research –Ekonomika Istraživanja.* 2020. Vol. 33,,No.1. P. 1830–1848. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1754268>

в школах; наявність спеціалізованих навчальних служб на місцевому рівні; рівень навчання персоналу.

Важливість освіти та людського капіталу в сучасних економіках не викликає сумнівів, освіта визначається як один із найважливіших чинників розвитку підприємництва, а національний рівень підприємницької діяльності безпосередньо пов'язаний з інвестиціями у вищу освіту, оскільки:

– наявність у підприємців середньої та вищої освіти дає можливість розширювати формальну (регульовану) підприємницьку діяльність через їхню більшу зацікавленість та впевненість у своїй справі, нижчий рівень сприйняття ризиків та поліпшення людського капіталу і зменшувати неформальну (нерегульовану) підприємницьку діяльність за рахунок підвищення обізнаності про ризики, пов'язані з підприємництвом¹;

– підприємці з вищим рівнем освіти успішніше використовують ринкові можливості, тому можна припустити зворотну залежність між рівнем освіти (та інвестиціями в людський капітал) і рівнем невдач у підприємництві, а також те, що людський капітал компаній сприяє пом'якшенню наслідків фінансової кризи зору через упередження банкрутств бізнесу²;

– існує взаємозв'язок між провалами бізнесу і його зростанням та тренінгами з управління; акцентується на впливі цього типу навчання на очікування зростання та на саму ймовірність виживання бізнесу³;

– *ефективність товарних ринків* включає показники, що пов'язані з наявністю та інтенсивністю конкуренції, ефективністю антимонопольної політики, стимулами до інвестування і торгівлі

¹ Jimenez A., Palmero-Camara C., Gonzalez-Santos M.J., Gonzalez-Bernal J. & Jimenez-Eguizabal J.A. The impact of educational levels on formal and informal entrepreneurship. *BRQ Business Research Quarterly*. 2015. № 18(3). P. 204–212. <https://doi.org/10.1504/EJIM.2017.10004232>

² Davidsson P.P. & Honig B. The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Journal of Business Venturing*. 2003. № 18(3). P. 301–331. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(02\)00097-6](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(02)00097-6)

³ Garcia Martinez M., Zouaghi F., Garcia Marco T. & Robinson C. What drives business failure? Exploring the role of internal and external knowledge capabilities during the global financial crisis. *Journal of Business Research*. 2019. № 98(1), P. 441–449. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.07.032>

(бар'єри, податки, тарифи), а саме: інтенсивність місцевої конкуренції; ступінь домінування на ринку; ефективність антимонопольної політики; вплив оподаткування на стимули до інвестування; загальна ставка податку; кількість процедур, необхідних для започаткування бізнесу; час, необхідний для започаткування бізнесу; аграрна політика; поширеність нетарифних бар'єрів; торгові тарифи; глибина проникнення іноземного права власності; вплив регулювання прямих іноземних інвестицій на бізнес; тягар митних процедур; обсяг імпорту у відсотках від ВВП; ступінь орієнтації на клієнта; досвідченість покупців.

Ефективність та конкурентна структура ринків є фактором, який впливає на підприємців, більша ефективність товарних ринків зумовлює вищі показники розвитку підприємництва і, зрештою, меншу кількість підприємницьких невдач¹;

— *свобода бізнесу* є ключовим фактором розвитку підприємницької діяльності і стосується ступеня спрощення адміністративних процесів та нормативних актів, що супроводжують підприємницьку діяльність протягом її життєвого циклу². Складність регуляторних норм слугує бар'єром для початку підприємницької діяльності³, адже регулювання впливає на всі етапи підприємницької діяльності.

Щодо впливу на розвиток підприємництва *неформальних інститутів*, дослідниками⁴ показано, як неформальні фактори, особли-

¹ Clemens C. Monopolistic competition and entrepreneurial risk-taking. *Economics Letters*. 2006. № 93(1). 68–74. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2006.03.050>; Dean T.J. & McMullen J.S. Market failure and entrepreneurial opportunity. *Academy of Management Proceedings*. 2002. № 1. P. 1–6.

² Miller T., Kim A.B., Roberts J.M. & Tyrrell P.P. 2019 index of economic freedom. The Heritage Foundation, 2019.

³ Fuentelsaz L., Gonzalez C., Maicas J. P. & Montero J. How different formal institutions affect opportunity and necessity entrepreneurship. *Business Research Quarterly*. 2015. № 18(4). P. 246–258; Klapper L., Laeven L. & Rajan R. Entry regulation as a barrier to entrepreneurship. *Journal of Financial Economics*. 2006. № 82(3). P. 591–629. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2005.09.006>; Spencer J.W. & Gomez C. The relationship among national institutional structures, economic factors, and domestic entrepreneurial activity: A multicountry study. *Journal of Business Research*. 2004. № 57(10). P. 1098–1107. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(03\)00040-7](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(03)00040-7)

⁴ Urbano D. & Alvarez C. Institutional dimensions and entrepreneurial activity: an international study. *Small Business Economics*. 2014. № 42(4). P. 703–716. <https://doi.org/10.1007/s11187-013-9523-7>; Thornton P.H., Ribeiro-Soriano D. & Urbano D. Socio-cultural factors and entrepreneurial activity: An overview. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*. 2011. № 29(2). P. 105–118. <https://doi.org/10.1177/0266242610391930>

во сприятлива культура, позитивно впливають на підприємництво; неформальні інститути можуть впливати на підприємництво навіть більше за формальні – право власності, контракти, процедури та політичну структуру.

Інститути розвитку підприємництва за рівнем деталізації

За наведеними вище результатами досліджень та опитувань, до числа економічних інститутів найвищого (глобального) рівня, що впливають на розвиток підприємництва, доцільно включити такі: *державне управління, праця, гроші, ринок (конкуренція), інновації*. Разом із тим існує значний перелік більш деталізованих інститутів, які впливають на розвиток підприємництва, відповідно до кожного глобального інституту (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Інститути розвитку підприємництва за рівнем деталізації

Глобальні	Середнього рівня деталізації
Державне управління	Захист прав власності суб'єктів та інвестицій Нормативно-правова база та адміністративне регулювання Повноваження місцевої влади та особливості самоврядування
Праця	Регулювання ринку праці, діяльність профспілок Освіта (всі освітні рівні, проф. удосконалення та перекваліфікація) Соціальне забезпечення Охорона здоров'я Підприємницькі здібності та культура населення
Гроші	Доступність фінансових ресурсів Податкова система Фінансова інфраструктура
Ринок, конкуренція	Загальне регуляторне середовище ведення бізнесу Макроекономічне національне та глобальне середовище Регулювання торгівлі та ринкові умови (внутрішній ринок) Доступність зовнішніх ринків, регулювання зовнішньоекономічної діяльності Банкрутство
Інновації	Доступність інновацій

Глобальні	Середнього рівня деталізації
	Інноваційна інфраструктура та система підтримки НДДКР Норми технічного регулювання та захисту прав споживачів Екологічне регулювання та підтримка новітніх енергетичних технологій

Джерело: складено автором.

Інститути розвитку підприємництва за функціями, які вони виконують

Адміністративно-організаційні: спеціалізовані програми державної та регіональної (місцевої) підтримки підприємництва, доступність підприємництва для вразливих груп населення (соціальне підприємництво).

Фінансові: фінансування підприємництва на різних етапах започаткування та розвитку, фіскалізація підприємницької діяльності.

Технологічні: залучення підприємців у цифрову економіку, використання цифрових МСП, інтернет-, телекомунікаційних технологій.

Освітні: освітні ресурси та організації для навчання підприємництву, популяризація підприємницької діяльності серед населення (просування «підприємницького» мислення).

Інститути розвитку підприємництва за масштабом територіального охоплення

До формальних інститутів інклюзивного розвитку підприємництва міжнародного рівня віднесено міжнародні угоди щодо співробітництва у галузі торгівлі, підприємництва та економіки та міжнародні угоди щодо запобігання подвійному оподаткуванню. До *формальних інститутів інклюзивного розвитку підприємництва національного рівня* віднесено закони щодо розвитку та підтримки МСБ, стратегій, концепції, програми та плани їх реалізації щодо розвитку підприємництва. До *формальних інститутів інклюзивного розвитку підприємництва регіонального рівня* віднесено стратегій та програми розвитку підприємництва, МСБ – обласні, міські, районні та на рівні громад.

До неформальних інститутів інклюзивного розвитку підприємництва віднесено такі: рівень підприємницької активності населення, ставлення до підприємництва у суспільстві, неформальна зайнятість,

рівень довіри у суспільстві та схильності до утворення неформалізованих спільнот.

Інституціями національного рівня, що здійснюють регулювання підприємницької діяльності, є: центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; Офіс розвитку малого і середнього підприємництва при Міністерстві розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; Рада з питань сприяння розвитку малого підприємництва при Президентові України; Координаційна рада з питань розвитку мікропідприємництва та малого підприємництва; Фонд розвитку підприємництва.

Інституціями регіонального рівня, що здійснюють регулювання підприємницької діяльності, є регіональні та місцеві центри/ради/агенції підтримки підприємництва, розвитку малого і середнього підприємництва, бізнес-асоціації, об'єднання підприємців, бізнес-центри, інкубатори, кластери тощо.

Наразі основними *формальними інститутами розвитку підприємництва* є законодавчі акти, документи стратегічного та програмного характеру і програми фінансової підтримки МСП.

1. *Основними законодавчими актами, що є підґрунтям для розвитку МСП та визначають принципи і напрями державної політики щодо нього, є:*

1.1. Закон України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 року № 698-ХІІ (поточна редакція від 29.01.2020 р.), яким визначено, що з метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва держава надає таку підтримку: виділяє земельні ділянки, передає підприємцю державне майно (виробничі та нежилі приміщення, законсервовані й недобудовані об'єкти та споруди, невикористовуване устаткування), необхідні для здійснення підприємницької діяльності; сприяє організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування підприємців, підготовці та перепідготовці кадрів; здійснює первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури із їх продажем або передачею підприємцям у кредит; за допомогою економічних важелів (цільових субсидій, податкових пільг тощо) стимулює модернізацію технологій, інноваційну дія-

льність, освоєння нових видів продукції та послуг; надає підприємцям цільові кредити та інші види допомоги.

1.2. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22 березня 2012 року №4618-VI (поточна редакція від 10.12.2020 р.). Ним встановлено, що видами державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва та об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва є: фінансова підтримка; інформаційна підтримка; консультаційна підтримка; підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері інновацій, науки та промислового виробництва; підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва, що провадять експортну діяльність; підтримка у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу.

1.3. Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 1 липня 2014 року № 1555-VII (поточна редакція від 07.10.2021 р.), у якому серед інших видів державної допомоги зазначена й підтримка середнього та малого підприємництва, що надається для сприяння окремим видам господарської діяльності або окремих економічних сфер, або суб'єктам господарювання в окремих економічних зонах.

2. Стратегічними документами, що визначали/визначають підтримку підприємництва, є такі:

2.1. Національна програма сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, затверджена Законом України від 21 грудня 2000 р. № 2157-III (поточна редакція від 10.06.2012), яка наразі є формально чинною, але починаючи з 2014 р. кошти з державного бюджету на фінансування заходів Програми не виділялися.

2.2. До кінця 2020 р. діяла Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. №504-р та План заходів з реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 р. № 292-р, реалізація якої здійснювалася за шістьма стратегічними напрямами:

створення сприятливого середовища для розвитку малого і середнього підприємництва; розширення доступу малого і середнього підприємництва до фінансування; спрощення податкового адміністрування для малого і середнього підприємництва; популяризація підприємницької культури та розвиток підприємницьких навичок; сприяння експорту/інтернаціоналізації малого і середнього підприємництва; підвищення конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу малого і середнього підприємництва.

Наразі розвиток підприємництва на стратегічному рівні регулюється:

2.3. *Національною економічною стратегією на період до 2030 року*, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179 (Напрям 17. Підприємництво (розвиток підприємництва) і у деяких моментах – розроблення програми з розвитку ІТ-підприємництва, створення за участю суб'єктів підприємництва освітніх фондів для розвитку професійних навичок у сфері ІТ – Напрям 8. Інформаційно-комунікаційні технології). У ній визначено такі стратегічні цілі розвитку підприємництва: забезпечення ефективної державної політики з розвитку підприємництва, стимулювання розвитку підприємницької культури та компетенцій, створення умов для підвищення рівня доступу підприємств до фінансів, створення умов для підвищення рівня доступу підприємств до ринків, стимулювання розвитку інновацій.

2.4. *Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки*, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695, у якій встановлена Оперативна ціль 2 «Сприяння розвитку підприємництва, підтримка інтернаціоналізації бізнесу у секторі малого та середнього підприємництва» та завдання щодо стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, зокрема: забезпечення виконання програм фінансової підтримки мікро- та малого підприємництва шляхом надання доступних кредитів; створення умов для розширення спроможності органів місцевого самоврядування щодо фіскального стимулювання малого та середнього підприємництва шляхом регулювання ставок місцевих податків; забезпечення створення об'єктів інфраструктури підтримки малого та середнього

підприємництва; запровадження додаткових програм доступу до фінансування (мікрогранти) для малого та середнього підприємництва; забезпечення врахування в регіональних стратегічних та програмних документах завдань та заходів щодо розвитку підприємництва з визначенням чітких дій та індикаторів ефективності; сприяння налагодженню ділових контактів та комерційних зв'язків із суб'єктами малого та середнього підприємництва зарубіжних країн та міжнародними інституціями; забезпечення підтримки малого та середнього підприємництва у створенні та зростанні експортно орієнтованого виробництва з високою доданою вартістю та у доступі малого та середнього підприємництва на зовнішній ринок тощо.

3. Підтримка підприємництва передбачена деякими чинними загальнодержавними програмами, а саме:

3.1. Державною програмою стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 роки та відповідним та Планом заходів з її виконання, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27.05.2020 р. №534, у якій до переліку заходів підтримки економіки за функціональними напрямами включено і заходи з підтримки малого та середнього бізнесу, а саме: забезпечення доступу до фінансів, забезпечення доступу до ринків, забезпечення розумного регулювання, створення інфраструктури розвитку малого та середнього бізнесу, розбудова підприємницької освіти та підприємницької культури, сприяння розвитку підприємницької культури та підвищенню рівня обізнаності про підприємництво;

3.2. Планом пріоритетних дій уряду на 2021 рік, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 276-р (із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМ № 1152-р від 15.09.2021 р.), яким передбачено заходи: зменшення регуляторного тиску на суб'єктів малого та середнього підприємництва, у тому числі за рахунок переведення дозвільних та ліцензійних процедур в електронний формат; вдосконалення системи державного нагляду (контролю); діджиталізація державного нагляду (контролю); розроб-

лення та подання Кабінетові Міністрів України законопроєкту про уdosконалення здійснення публічних закупівель; розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроєкту про стимулювання розвитку сільської гостинності тощо.

4. Основними формами фінансової підтримки МСП наразі є:

4.1. Програма «Доступні кредити 5–7–9%» (постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 «Про надання фінансової державної підтримки» та Порядок надання фінансової державної підтримки суб’єктам мікропідприємництва та малого підприємництва). У першому варіанті вона називалася антикризовою фінансовою підтримкою підприємців і передбачала можливість отримання кредитів у межах державної програми доступних кредитів 5–7–9% на такі цілі:

– кредит до 3 млн грн на строк до п’яти років із відсотковою ставкою 3% на інвестиційні цілі, пов’язані із провадженням суб’єктом підприємництва господарської діяльності з виробництва лікарських засобів та/або медичних виробів та/або медичного обладнання, а також на цілі, пов’язані із здійсненням уповноваженим банком рефінансування заборгованості суб’єкта підприємництва за кредитом (кредитами), наданим (наданими) банком (банками) України, на зазначені в цьому абзаці цілі;

– кредит до 3 млн грн на строк до двох років із відсотковою ставкою 3% на фінансування оборотного капіталу суб’єкта підприємництва для покриття його постійних (регулярних) витрат, що періодично виникають у процесі провадження ним господарської діяльності та не залежать від зміни обсягів його виробництва (витрати на оплату заробітної плати працівників, орендних та комунальних платежів, послуг з охорони виробничих та офісних приміщень суб’єкта підприємництва, податків, зборів та інших передбачених законодавством обов’язкових платежів та витрати на інші цілі, необхідні для збереження робочого стану основних засобів та збереження товарів, матеріалів і запасів суб’єкта підприємництва);

– кредит до 3 млн грн на строк до п’яти років із відсотковою ставкою 0% (до 31 березня 2021, а після цієї дати – на умовах, визначених кредитним договором) на рефінансування заборгованості суб’єкта підприємництва за інвестиційним(и) кредитом (кредитами)

та кредитом (кредитами) на оборотний капітал, наданим (наданими) банком (банками) України.

Надалі програма дещо видозмінювалася та розширювалася.

4.2. *Програма портфельних державних гарантій* (постанова Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2020 р. № 1151 «Деякі питання надання державних гарантій на портфельній основі у 2020 р.» та Порядок надання державних гарантій на портфельній основі у 2020 р., постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. №28 «Про надання фінансової державної підтримки» та Порядок надання фінансової державної підтримки суб’єктам мікропідприємництва та малого підприємництва).

У рамках підтримки мікро, малого та середнього бізнесу в Україні через інструмент державних гарантій на портфельній основі станом на 01.11.2021 р. одинадцятьма банками надано 2175 кредитів на загальну суму 6,5 млрд грн. Зобов'язання за основним боргом, що частково забезпечений державними гарантіями на портфельній основі, становили 2,8 млрд грн, що становить близько 73% загального ліміту гарантій, наданих у 2020 р. (3,9 млрд грн).

За кількістю виданих кредитів лідував АТ КБ «Приватбанк» – 943 кредити на загальну суму 861 млн грн, що становило близько 83% ліміту таких гарантій, наданих цьому банку у 2020 р.. Другим за величиною виданих кредитів на портфельній основі є АТ «Ощадбанк» – 794 кредити на загальну суму 2 млрд 289 млн грн.

Найбільшим попитом програма користувалася в Києві, де загалом було видано 188 кредитів на 795 млн грн. У Львівській та Дніпропетровській областях, які входять до трійки лідерів, цей показники становив 141 кредит (378 млн грн) та 137 кредитів (404 млн грн) відповідно.

За видом економічної діяльності найбільше кредитів, частково забезпечених державними гарантіями на портфельній основі, видавалося у сферах оптової та роздрібної торгівлі (760), на загальну суму 2,06 млрд грн, сільського господарства (594) – на 2 млрд грн та переробної промисловості (337) – на 1,48 млрд грн¹.

¹ Мінфін: За державними гарантіями на портфельній основі банками надано 2175 кредитів на загальну суму 6 млрд 502 млн грн. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-zadaniy-podderzhki>

5.2. Законодавче забезпечення підприємництва з позицій економічної інклюзії вразливих груп населення

Дослідження ряду законодавчих актів та документів стратегічного і програмного характеру з питань розвитку підприємництва виявило достатньо помітну кількість правових норм, завдань та цілей для державних органів, які передбачають сприяння залученню вразливих груп населення до підприємництва у різних формах (Додаток 5.1).

Так, *Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні»* задекларовано:

– ст. 3 «Мета і принципи державної політики у сфері розвитку малого і середнього підприємництва в Україні» – «...забезпечення зайнятості населення шляхом підтримки підприємницької ініціативи громадян»

– ст. 22 «Державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу» – «...створення умов для підвищення рівня професійних знань і ділових якостей фахівців з числа соціально незахищених верств населення».

Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» у ст. 1 «Визначення термінів» встановлено «...7) незабезпечена особа (працівник, який не може на рівних умовах конкурувати на ринку праці) – працездатна особа, щодо якої виконується одна з умов:

- особа віком від 15 до 24 років або старша 50 років;
- протягом шести місяців особа була безробітною;
- особа не має повної середньої, середньої спеціальної чи професійно-технічної освіти або здобула таку освіту не пізніше, ніж два роки тому, та раніше не мала оплачуваної постійної роботи;

- неодружена особа, яка проживає з однією чи більше особами, які перебувають на її утриманні;
- особа працює в галузі чи має професію, в якій гендерна нерівність щонайменше на 25 відсотків перевищує середній рівень у всіх галузях економіки, та належить до гендерної групи, щодо якої існує така нерівність;
- особа є представником етнічної меншості та потребує розвитку мовних навичок, професійного навчання і досвіду роботи за профілем з метою набуття перспектив отримання постійної зайнятості».

Однак надалі у тексті закону цей термін *не використовується*.

У тексті Закону України «*Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні*», яка формально залишається чинною, але з 2014 р. не фінансується, передбачено лише освітній напрям підтримки підприємців-початківців як складову розділу «Сприяння створенню інфраструктури розвитку малого підприємництва». Однак вже у *Плані заходів щодо її реалізації на 2001 рік* було визначено як завдання розроблення та впровадження освітньої програми для підприємців та реалізація соціально спрямованих програм:

- програма реструктуризації вугільної промисловості в Луганському регіоні для зниження соціального напруження шляхом соціальної та професійної адаптації для створення нових робочих місць,
- реалізація спеціальних проектів щодо створення суб'єктів малого підприємництва серед слабозахищених верств населення з метою створення нових робочих місць, залучення слабозахищених верств населення: інвалідів, жінок, молоді до підприємницької діяльності;
- програма по залученню до підприємницької діяльності та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас для сприяння їхньому працевлаштуванню.

У *Плані заходів з виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні на 2012 рік* визначено:

- залучення до підприємницької діяльності інвалідів, жінок, молоді, звільнених у запас військовослужбовців, безробітних, мешканців сільської місцевості та малих міст, результатом якого мало стати збільшення кількості суб'єктів малого підприємництва серед малоза-

хищених верств населення, створення нових робочих місць, усунення соціальної напруженості;

– проведення Всеукраїнського конкурсу бізнес-планів підприємницької діяльності серед молоді для запровадження підприємницьких ініціатив молоді.

У Плані заходів з виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні на 2013 рік визначено завдання:

– залучення до підприємницької діяльності жінок, молоді, інвалідів, осіб, звільнених з військової служби у запас, безробітних, мешканців сільської місцевості та малих міст для отримання результату – збільшення кількості суб'єктів малого підприємництва, створення нових робочих місць;

– проведення Всеукраїнського конкурсу бізнес-планів підприємницької діяльності серед молоді;

– забезпечення виконання освітньої програми з питань провадження підприємницької діяльності для підприємців та широких верств населення.

У Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року було задекларовано: напрям 4. Популяризація підприємницької культури та розвиток навчання підприємницьким навичкам. ... Важливого значення набуває популяризація підприємництва шляхом здійснення заходів з урахуванням різних груп населення. Напрям 4 передбачає:

– забезпечення розвитку та популяризацію культури підприємництва. Досягненню зазначеної мети також сприятиме проведення у загальноосвітніх навчальних закладах вікторин, конкурсів, турнірів, проектів тощо ... для виявлення творчого потенціалу та навичок підприємливості у молоді;

– заохочення роботодавців до навчання своїх працівників

– забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері малого і середнього підприємництва;

– підтримка підприємництва для окремих груп населення (внутрішньо переміщені особи, колишні військовослужбовці, молодь, старше покоління);

- сприяння розвитку соціального підприємництва;
- сприяння соціальній відповідальності малого і середнього підприємництва».

У *Плані заходів з реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року* було завдання 19: «Підтримка підприємництва для окремих груп населення (внутрішньо переміщені особи, звільнені у запас або відставку, молодь, старше покоління)» у розділі «Популяризація підприємницької культури та розвиток підприємницьких навичок», яке передбачало проведення заходів інформаційного характеру, зокрема, поширення інформаційних, аналітичних матеріалів; проведення форумів, семінарів, за- сідань за круглим столом, а відповідальними виконавцями за цим завданням були Мінсоцполітики, МТОТ, Мінекономрозвитку, інші центральні органи виконавчої влади, обласні та Київська міська держадміністрації.

Зазначене завдання частково мало здійснюватися в межах виконання *плану заходів на 2018 рік з реалізації Стратегії подолання бідності*, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2018 р. № 99, зокрема в частині:

- розширення можливостей для працевлаштування осіб, звільнених з військової служби після участі в антитерористичній операції, у тому числі шляхом видачі ваучера на професійну перепідготовку або підвищення кваліфікації;
- сприяння працевлаштуванню молоді;
- запровадження додаткових стимулів для роботодавців щодо працевлаштування осіб передпенсійного віку, осіб, які вперше виходять на ринок праці, осіб з малолітніми дітьми та осіб з інвалідністю;
- запровадження ефективних стимулів зайнятості сільського населення у результаті створення гнучкої навчальної мережі з питань ведення малого бізнесу, запровадження державної підтримки розвитку сімейного бізнесу в сільській місцевості (фінансової, юридичної, адміністративно-консультаційної тощо);
- поліпшення економічних умов розвитку самозайнятості населення.

Зазначене завдання 19 також частково мало здійснюватися в межах виконання завдань і заходів з виконання *Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України*, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 1071, у частині підвищення рівня поінформованості населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, про програми/проєкти, спрямовані на розвиток малого та середнього підприємництва».

У *Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 року* задекларовано таке. У розділі «Розвиток людського капіталу» серед ключових пріоритетів середньострокового розвитку країни зазначено: «Створення ефективної системи надання соціальної підтримки населенню дасть можливість ... запровадити комплексний підхід до розв'язання проблем найбільш *вразливих верств населення*, сприяти їхній соціальній інтеграції та подоланню бідності...».

Відповідно, однією з основних проблем у сфері «Розвиток соціальних та реабілітаційних послуг у територіальних громадах», які передбачається розв'язати, визначено «Низький рівень охоплення високоякісними соціальними, реабілітаційними та психологічними послугами *вразливих верств населення*, передусім осіб з інвалідністю, дітей, літніх людей, учасників антитерористичної операції; внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від торгівлі людьми та домашнього насильства», тобто йдеться не про «економічну» реабілітацію *вразливих груп населення*, а лише про їхню соціальну підтримку, що підтверджується й визначенім цільовим кількісним показником «Започаткування в об'єднаних територіальних громадах реалізації пілотних проектів щодо запровадження нових моделей надання соціальних послуг для *вразливих груп населення*». Разом із тим у підрозділі «Забезпечення ефективної державної соціальної підтримки населення» серед основних проблем зазначена й така, як «Низька активність отримувачів соціальної допомоги до працевлаштування», для розв'язання якої передбачається «Запровадження стимулів до працевлаштування отримувачів соціальної допомоги» з метою «Стимулювання працездатних непрацюючих членів сімей до пошуку роботи та виведення їх із стану бідності», однак без конкретизації самих заходів, що мають забезпечити реалізацію цієї мети.

У *Національній економічній стратегії на період до 2030 року* визначено:

1) у напрямі 17. «Підприємництво (розвиток підприємництва)» за стратегічною ціллю «Забезпечення ефективної державної політики з розвитку підприємництва» передбачається «підтримка «ветеранського бізнесу»» через виконання таких завдань: визначення та запровадження поняття «ветеранський бізнес», розроблення та виконання регіональних програм сприяння розвитку підприємницької діяльності серед ветеранів війни з відповідним фінансовим забезпеченням, розроблення та впровадження онлайн-платформи підтримки «ветеранського бізнесу» (Government to veteran business).

За стратегічною ціллю «Стимулювання розвитку підприємницької культури та компетенцій» планується «забезпечення розвитку підприємницької культури» та «розвиток підприємницьких компетенцій населення» через ряд завдань, зокрема:

- забезпечення підтримки освітньо-навчальних курсів «Підприємництво» у навчальних закладах;
- проведення дослідження щодо вивчення основних проблем, пов’язаних з початком власного бізнесу, із подальшим розробленням програм для розв’язання цих проблем та зміни ставлення до поразок у суспільстві;
- розроблення нових навчальних курсів для потенційних та діючих підприємців у безоплатній Національній онлайн-школі для підприємців;
- започаткування Національної премії для підприємців з метою підвищення культури ведення бізнесу та популяризації підприємництва;
- створення дистанційної платформи для доступу до фахової експертизи та консалтингу, інноваційних та цифрових інструментів ведення бізнесу з компонентами взаємного навчання та обміну досвідом тощо;

2) у напрямі 19. «Культурно-ціннісна трансформація України» одним зі шляхів для досягнення стратегічної цілі «Забезпечення умов для встановлення об’єднуальної культурної парадигми в Україні» є «розвиток соціального підприємництва» через виконання завдань:

створення умов для розвитку соціального підприємництва як медіатора вирішення суспільних проблем; поширення моделі та кращих практик соціального підприємництва на соціокультурну сферу з метою підвищення її життєздатності; сприяння промоції та заохоченню соціальних змін і позитивних моделей поведінки шляхом розширення мікрофінансових стимулів для соціального підприємництва; створення гнучких та ефективних податкових умов для ведення соціального підприємництва.

Такий шлях зазначений, оскільки *соціальне підприємництво* «... є рушієм соціальних інновацій, які дають змогу ефективно сприймати суспільні виклики»

3) у напрямі 20. «Якість життя» за стратегічною ціллю «Забезпечення рівних прав та можливості для кожного, інклюзії та безбар'єрності, високого рівня соціального захисту для гідного життя; підвищення рівня зайнятості жінок і чоловіків відповідних вікових груп та скорочення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків» визнано такі шляхи досягнення цієї цілі та відповідні їм завдання:

– *забезпечення прав дітей* – «забезпечення захисту прав дітей на охорону здоров'я, ... зайняття підприємницькою діяльністю...»;

– *підвищення рівня зайнятості* – « ... імплементація міжнародних підходів щодо сприяння підприємництву і самозайнятості населення в організацію діяльності державної служби зайнятості», «створення інституційних та фінансових можливостей для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення, сприяння підприємницькій діяльності та реалізації можливостей для осіб похилого віку».

Для підтримки зайнятості *соціально вразливих верств населення, осіб з інвалідністю, шахтарів, звільнених через закриття шахт, ветеранів війни, військовослужбовців, які закінчили військову службу у військових формуваннях та правоохоронних органах спеціального призначення* пропонується: створення умов для соціального захисту, перекваліфікації, навчання та працевлаштування; удосконалення підходів до надання послуг з професійної орієнтації; підвищення конкурентоспроможності на ринку праці шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності; сприяння створенню ро-

бочих місць; удосконалення механізму надання державних дотацій роботодавцю на створення спеціальних робочих місць для осіб з інвалідністю, зареєстрованих у державній службі зайнятості;

– реалізація ефективної молодіжної політики, зокрема підвищення рівня компетентностей молоді для реалізації свого потенціалу в Україні, ... шляхом розвитку культури підприємництва серед молоді – «забезпечення підтримки підприємців з числа молоді».

У Плані заходів з виконання Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 роки зазначено:

1) у підрозділі «Стимулювання розвитку інновацій в економіці України» передбачено «Сприяння розвитку підприємницької культури та підвищенню рівня обізнаності про підприємництво та інновації шляхом проведення змагань стартапів, конференцій, підтримки спеціалізованих освітніх розважальних програм про підприємництво на телебаченні та популяризації історій успіху підприємців, а також запровадження та підтримки високоякісних навчальних програм з використанням підходу STEM (наука, технології, інженерія, математика) у закладах загальної, професійної (професійно-технічної) освіти та спеціалізованих курсах»;

2) у підрозділі «Створення інфраструктури розвитку малого та середнього бізнесу» передбачено «Створення та просування інкубаційних та акселераційних програм розвитку підприємницької культури для підприємств пріоритетних секторів економіки» за рахунок міжнародної технічної допомоги;

3) у підрозділі «Створення робочих місць та розвиток ринку праці» передбачається:

– «впровадження системи стимулюючих заходів для громадян України, які працювали за кордоном та повернулися до України, спрямованих на започаткування власного бізнесу» шляхом подання Мінекономіки та іншими заінтересованими центральними органами виконавчої влади Кабінетові Міністрів України відповідних проектів нормативно-правових актів;

– «підвищення рівня активної підтримки безробітних шляхом професійного навчання, у тому числі для отримання безробітними цифрових навичок як основи конкурентоспроможності на ринку праці» за рахунок коштів бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття

Термін «соціально незахищени верстви населення» згадується лише у зв'язку з необхідністю їхньої підтримки при підвищенні цін у сфері енергетики.

У Плані пріоритетних дій Уряду на 2021 рік зазначено:

1) для Мінсоцполітики за підрозділом «10.1. Соціальні стандарти та якісні послуги» поняття «вразливі верстви населення» вживається лише у контексті удосконалення соціального захисту, зокрема, порядку призначення житлових субсидій та внесення змін до Закону України «Про соціальні послуги» щодо уточнення визначення терміна «сім'я» та удосконалення процедури підтвердження доходів особи.

Щодо сприяння працевлаштуванню осіб з інвалідністю та забезпечення їхньої конкурентоспроможності на відкритому ринку праці, то пропонується здійснювати це лише через «.... визначення альтернативного способу виконання встановленого нормативу із працевлаштування осіб з інвалідністю; створення рівних умов для всіх роботодавців у частині несення відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю; створення окремого реєстру робочих місць, обладнаних для використання їх особами з інвалідністю»;

2) для Мінветеранів за підрозділом «11.3. Реінтеграція в суспільство» планувалося виконання завдань:

– «Розроблення та затвердження плану заходів щодо зміни військової кар'єри на цивільну ветеранами війни та членами їхніх сімей, а також підтримки ветеранського підприємництва», результатом виконання якого буде «...визначення загальних підходів щодо зміни військової кар'єри на цивільну, самозайнятості, відкриття та ведення власного бізнесу ветеранами війни, членами їхніх сімей»

– «Розроблення та подання Кабінетові Міністрів України проєкту Закону України «Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України» щодо визначення основ ве-

теранського бізнесу як одного з різновидів суб'єктів господарювання» з метою «... створення можливостей для ветеранів війни, членів їхніх сімей, членів сімей загиблих, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківчиною, та постраждалих учасників Революції Гідності щодо професійного розвитку, зміни військової кар'єри на цивільну, активної самозайнятості, відкриття та ведення власного бізнесу...»;

3) для Мінмолодьспорту за підрозділом «14.3. Активна молодь» завданнями були:

– «Здійснення заходів із самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції в суспільне життя», результатом якого передбачалося « ... підвищення рівня компетентностей близько 78 тис. молодих людей з усіх регіонів України для їхньої інтеграції в суспільне життя, адаптації до викликів сучасного світу, визначення свідомого вибору життєвого шляху, у тому числі через молодіжне підприємництво»;

– «Реалізація ініціативи «Пакт заради молоді – 2025», зокрема, «... участь близько 700 осіб з числа молоді в навчанні з питань розвитку кар'єри та відкриття власної справи...».

Таким чином, найчастіше вразливими групами населення, які в нормативних актах напряму визначені як такі, які передбачається залучити до підприємництва, є молодь (без визначення – чи це студенти, чи випускники шкіл, закладів профтехосвіти, ВНЗ, чи усі громадяни певного віку) – 8 «згадувань» та *військовослужбовці* (учасники АТО, ветерани, звільнені у запас) – 5 «згадувань». Щодо осіб, які *тимчасово виключені з економічного процесу*, то значний показник їх «згадувань» – 7 – зумовлений як прямим зазначенням цієї групи у нормативних актах, так і віднесенням до неї прикладів «згадувань», коли у нормативному акті йдеться загалом про населення або незахищенні групи без будь-якої конкретизації.

Разом із тим розглянуті нормативні акти свідчать про значною мірою *декларативний характер державної політики щодо залучення вразливих груп населення до підприємництва*, оскільки найбільша кількість «згадувань» (5–4 «згадування») про ці групи міститься в законах і стратегіях (Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», Стратегії розвитку мало-

го і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, Національній економічній стратегії на період до 2030 року), якими визначаються загальні основи і найширші напрями вирішення будь-яких проблем економічного розвитку країни. Поряд із цим більш конкретизовані завдання містяться або в документах, дія яких завершилася (План заходів із реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року), або в документах, які фактично не виконуються (Плани заходів із виконання Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні на 2012 і 2013 рр.), але формально вони залишаються чинними. У чинному Плані пріоритетних дій уряду на 2021 рік міститься лише 2 згадування про залучення вразливих груп населення до підприємництва.

Отже, законодавство з питань розвитку підприємництва можна визначити як *лише частково інклузивне (а переважно – екстрактивне)* у контексті залучення вразливих груп населення до цього виду діяльності. Певні інклузивні норми, що формально визначені у ньому, потребують:

- розширення на інші вразливі групи населення
- доповнення і конкретизації переліку заходів, необхідних для їх фактичної реалізації,
- перенесення в актуальні плани дій органів влади,
- встановлення кількісних і якісних показників виконання цих завдань.

Аналіз вітчизняної нормативно-правової бази щодо перешкод і можливостей включення в економічний процес вразливих груп населення на прикладі самозайнятих осіб та молоді *дозволив встановити, що:*

- переважна частина нормативних документів (законів, стратегій, концепцій, положень) призначена для врегулювання питань соціального захисту та соціальної допомоги (виплат) вразливим категоріям населення;
- новим в останні роки є поява інформаційного напряму а законодавчому регулюванні підтримки вразливих категорій, а саме – спростження їхнього доступу до Інтернету та поширення доступних цифрових публічних послуг;

– можливості для заняття підприємництвом чи самозайнятістю для вразливих категорій розглядається як їх невід'ємне право і один з напрямів працевлаштування, але наразі цей вид зайнятості ускладнюється такими чинниками, як недостатність базових теоретичних та практичних знань щодо сучасних можливостей роботи і підприємницької діяльності, низький рівень розвитку підприємницької культури, фінансової грамотності та навичок управління, психологічні бар'єри перед вибором професії (роботи), поширеність серед працедавців стереотипів щодо працевлаштування осіб з вразливих категорій населення.

5.3. Політика розбудови інклюзивних інститутів розвитку підприємництва для зменшення втрат від війни

Вплив воєнних конфліктів між країнами або в межах однієї країни переважно є руйнівним для усіх складових економічного потенціалу країни – її фізичного, людського та соціального капіталу через такі наслідки, як:

– значне погіршення макроекономічних показників: падіння обсягів ВВП значно нижче довоєнного рівня; зростання бюджетного дефіциту через високі воєнні витрати та соціальні видатки порівняно з мізерними надходженнями у воєнний час; зростання інфляції за рахунок фінансування війни шляхом друкування грошей; виведення з країни інвестованих капіталів і припинення нових інвестицій;

– скорочення або припинення діяльності на рівні мікроекономіки: різке зниження обсягів виробництва; фактичне припинення певних видів економічної діяльності, особливо у сфері надання послуг; збільшення обсягів заборгованості та неплатежів суб'єктів господарювання; скорочення обсягів чи припинення експорту за окремими напрямами та видами товарів зовнішньої торгівлі; порушення ланцюжків постачання і логістичних механізмів через руйнування інфраструктури (транспортної, енергетичної, телекомунікаційної, складського господарства, житлового фонду);

– важоме погіршення показників людського розвитку та безпеки людини: скорочення показників очікуваної тривалості життя, зростання смертності загалом та дитячої смертності, погіршення діяльно-

сті державних і приватних систем охорони здоров'я та освіти; внутрішнє переміщення населення та еміграція, що призводять до відпливу робочої сили та інтелектуального капіталу нації; різке збільшення кількості людей, які потребують соціальної допомоги (інвалідів, людей похилого віку, дітей, внутрішньо переміщених осіб та ветеранів війни), тощо¹.

У період післявоєнного відновлення України, коли країна потерпає від втрати значного обсягу економічного потенціалу, а вагома частина економіки просто перестає функціонувати, структурна трансформація економіки та державна політика розбудови інститутів розвитку підприємництва має бути спрямована:

- у короткостроковій перспективі (1–3 роки) – на сприяння суб'єктам національного господарства у подоланні критичної ситуації, що склалася внаслідок війни (стимулювання швидкого фізичного відновлення виробничих потужностей, повернення працівників, регенерації ланцюжків постачання та логістики);

- у середньостроковій перспективі (4–7 років) – на відновлення повноцінної діяльності економіки на новій технологічній основі через дегрегуляцію і покращення бізнес-середовища, запровадження більш гнучких форм і правил працевлаштування, спрощення системи оподаткування, заохочення інновацій у ключових галузях, розширення доступу до освіти тощо,

- у довгостроковій перспективі (від 7–10 років) – на формування такої конфігурації економічної системи країни, яка буде здатна забезпечити її довгостроковий, стійкий та інклузивний розвиток.

При цьому, хоча подолання наслідків воєнних конфліктів і повоєнне відновлення не буває швидким і прямолінійним, від уряду очікується досягнення видимих населенню та суб'єктам господарювання результатів уже у першій фазі відновлення – у перші три роки².

Враховуючи зарубіжний досвід повоєнної відбудови економіки, як *приоритети та відповідні їм механізми формування системи*

¹ Post-Conflict Reconstruction: The Role of the World Bank / World Bank. . Washington DC: The World Bank, 1998; The Transition from War to Peace: An Overview / World Bank.. Washington DC: The World Bank, 1999.

² Резнікова Н., Панченко В. Як уникнути евтаназії української економіки. 30 березня 2022. URL: <http://www.tyzhden.ua>

інклюзивних інститутів розвитку підприємництва пропонуємо визначити такі.

Пріоритет 1: подолання інституційних вад і обмежень економічної діяльності, які залишаються актуальними протягом усього періоду незалежності країни. *Механізм:* деолігархізація та демонополізація економіки, проведення судової реформи і відновлення довіри суб'єктів господарювання до судової системи, проведення антикорупційної реформи та подолання (скорочення) корупції, розумне обмеження державної власності та державного впливу в економіці при дотриманні вимог забезпечення національної безпеки та оборони.

Пріоритет 2: розвиток видів економічної діяльності, які зможуть найшвидше відновити повноцінне функціонування, сприятимуть поновленню роботи підприємств інших галузей, можуть стати драйверами технологічної модернізації економіки, мають вагомий експортний потенціал і місце на світових ринках, значно впливають на зайнятість населення та економіку регіонів – житлового та промислового будівництва, сільського господарства і виробництва харчових продуктів, виробництва певних видів хімічної продукції, машинобудування, ІТ. *Механізм:* створення сприятливих для інвесторів регуляторних і податкових умов та за участі державного фінансування і коштів міжнародних донорів на перших етапах відновлення виробництва у зазначених галузях.

Пріоритет 3: технічна і технологічна модернізація вітчизняного виробництва з особливою увагою до відбудови, технічної модернізації і запровадження енергозберігаючих технологій у діяльності транспортної, енергетичної телекомунікаційної, соціальної інфраструктури, що «зв’язують» національне господарство в єдиний комплекс. *Механізми:* залучення грантових і кредитних коштів міжнародних донорів та інвестицій у реалізацію проектів з розвитку високотехнологічних виробництв; стимулювання інноваційної діяльності МСП і стартапів у таких видах діяльності, як ІТ, телекомунікації, виробництво електричного та електронного устаткування; створення спеціальних економічних зон і технологічних парків насамперед на територіях, які не зазнали воєнного впливу, а пізніше – і у звільнених регіонах; проведення роботи із зарубіжними урядами і компаніями щодо надання вітчизняним підприємствам пільгових умов резидентства у зарубіжних СЕЗ і технопарках.

Приоритет 4: збереження і подальший розвиток людського капіталу як найважливішої складової потенціалу відновлення країни. *Механізм:* формування «поля можливостей» для економічно активного населення з метою стимулювання його повернення в країну та запобігання новому відпливу в умовах післявоєнних труднощів. Складовими такого «поля можливостей» можуть бути: освітні програми професійної підготовки та перепідготовки кадрів та – у більш широкому вимірі – освіти дорослих (освіти протягом життя) загалом, що є важливим для працівників, які постали перед необхідністю професійної переорієнтації внаслідок втрати попереднього місця роботи і неможливості його швидкого відновлення (протягом 1–2 років); освітні програми для власників МСП та ФОПів (а також для населення, яке бажає розвинути свої підприємницькі здібності) щодо актуальних проблем ведення підприємницької діяльності в умовах її трансформації у повоєнний період; програмами підтримки соціального підприємництва, важливість якого зростатиме через збільшення кількості людей, які відносяться до вразливих категорій населення; розширення зв'язків вітчизняних наукових установ і закладів вищої освіти із зарубіжними з метою входження цих установ до глобального освітнього і наукового просторів і формування таким чином нових освітніх можливостей для населення.

Приоритет 5: створення сприятливого ділового клімату для відновлення і нарощування виробничої діяльності малими і середніми підприємствами. *Механізми:* розробка і практичне втілення нових національних та регіональних програм фінансової, матеріальної і технічної допомоги бізнесу; сприяння участі МСП у міжнародних програмах допомоги українським підприємцям, зокрема у пошуку фінансування та нових клієнтів/ринків збуту за межами України; запровадження пільгових режимів оподаткування на тривалий період повоєнного відновлення; продовження спрощення регуляторних процедур видачі дозволів у різних видах діяльності та впровадження їх електронних форматів; надання допомоги у поверненні підприємств, переміщених за програмою релокації із зони ведення бойових дій.

Приоритет 6: відбудова і реконструкція міст як центрів зосередження економічної діяльності у регіонах країни. *Механізми:* відновлення житлового фонду зруйнованих населених пунктів та реконструкція вцілілого, але застарілого житла, з урахуванням сучасних

принципів міського планування; розбудова міст на основі концепцій «розумного міста» та «зеленого міста»; розбудова і модернізація комунального господарства міст, пріоритетний розвиток громадського транспорту, наближення соціальної інфраструктури і центрів дозвілля до нових житлових мікрорайонів тощо.

Сектор малих і середніх підприємств (МСП) унаслідок воєнних дій зазнав значних втрат матеріального і людського капіталу, які ще потребують детального структурування і оцінки. За результатами березневих досліджень Advanter Group спільно з Лігою ділових клубів України та Центром економічного відновлення, прямі поточні втрати малого та середнього бізнесу в Україні за перші два тижні війни оцінювались у 30–60 млрд дол. США, а за чотири тижні війни – у 80–85 млрд дол. США. Разом із тим оцінка втрат у перший місяць війни виявилася надмірною, оскільки результати вже травневих опитувань показали оціночний розмір втрат у майже 64 млрд дол. США. Середні обсяги втрат мікропідприємств становили приблизно 38,5 тис. дол. США, малих – 312,6 тис., середніх – понад 2 млн дол. США.

Порівняння діяльності МСП протягом березня–травня 2022 р. свідчить про певне відновлення їх економічних показників. Зокрема, у березні поточного року 15% підприємців не бачили сенсу та можливості відновити бізнес цього року, тоді як інші 15% хотіли зберегти та навіть збільшити обсяг продажів, а більшість компаній (32,2%) планували вийти на рівень 20–50% від показників 2021 р. Також поступово зростає обсяг виплат постачальникам МСП: відновлення довоєнних виплат росте з 19% до 32%, а падіння невиплат становить майже 2 рази – з 29% до 16% (за результатами опитувань власників/керівників мікро-, малого та середнього бізнесу України, проведених дослідницькою компанією Gradus Research на замовлення Київської школи економіки у березні та квітні 2022 р.).

Основними потребами МСП у березні 2022 р. були такі: податкові канікули (на думку 62% опитаних підприємців), доступ до здешевлених фінансів (55%), консультаційна допомога (22%), допомога в організації експорту (17%) та допомога у релокації бізнесу (20%). Отже, відновлення і подальший розвиток мікро-, малих і середніх підприємств мають будуватися на основі оновленої державної політики, що сприятиме вирішенню проблемних питань, які ставали на заваді їх розвитку у довоєнний час. Заходи державної підтримки для

перезапуску роботи МСП у кризових умовах мають бути включені до Плану повоєнного відновлення і розбудови економіки України, а їх практичну реалізацію доцільно здійснювати у кілька етапів відповідно до потреб і темпів відновлення економіки.

План повоєнного відновлення і розбудови економіки України має включати низку конкретних заходів з надання державної підтримки мікро-, малим і середнім підприємствам для перезапуску їх роботи у кризових умовах (більш детально перелік цих заходів представлений у підрозділі 7.5). Вони мають бути спрямовані на досягнення цілей державної політики повоєнного відновлення і розвитку вітчизняного підприємництва, а саме:

1) *внутрішньоекономічних*:

- нарощування обсягу випуску і реалізації продукції (товарів, послуг) у видах економічної діяльності, у яких значна його частка припадає на сегмент МСБ, що сприятиме активізації економічної діяльності у країні в цілому;

- підвищення конкурентоспроможності МСП на внутрішньому ринку, результатом чого стане забезпечення населення вітчизняною продукцією (товарами, послугами) та зниження залежності від імпорту;

- стимулювання розширення зв'язків підприємств МСП з місцевими (регіональними) постачальниками сировини і матеріалів для створення нових можливостей розвитку споріднених видів економічної діяльності у місцевих (регіональних) економіках;

- відродження і диверсифікація сфери послуг у населених пунктах, передовсім у крупних містах, що вагомим позитивним чином вплине на готовність їх населення до повернення у ці населені пункти з інших регіонів країни та із зарубіжних країн;

2) *зовнішньоекономічних*:

- розширення присутності вітчизняних МСП на світових ринках, що посилить зовнішньоекономічні позиції країни і сприятиме збільшенню валютних надходжень від експорту товарів та послуг;

- вбудовування МСП, у першу чергу тих, які виробляють продукцію з високою часткою доданої вартості та високотехнологічні товари (послуги), у глобальні ланцюжки доданої вартості у провідних галузях промисловості, що створить можливості для подальшої технологічної модернізації вітчизняних підприємств;

3) *інноваційних*:

– збільшення кількості підприємств МСП і стартапів, що здійснюють інноваційну діяльність та впровадження наукових розробок у виробництво на основі співпраці вітчизняними науковими закладами, що стимулюватиме розвиток наукової діяльності, досліджень і розробок в Україні;

– розширення співпраці інноваційних малих і середніх підприємств з корпоративними сектором і великими промисловими підприємствами;

4) соціальних:

– використання МСП як інструменту скорочення безробіття за рахунок відновлення роботи існуючих та створення нових підприємств і ФОП;

– активізація розвитку соціального підприємництва з метою створення нових економічних позабюджетних можливостей підтримки вразливих верств населення і осіб, які опинились у важких життєвих обставинах внаслідок війни;

– розвиток підприємницьких здібностей населення, підвищення рівня довіри населення до підприємців та рівня підтримки підприємництва як ефективного засобу самозайнятості та самозабезпечення.

Прикладами ефективної державної підтримки МСП на державному рівні у кризових ситуаціях можуть бути державні та місцеві програми підтримки бізнесу і населення у період пандемії COVID-19, представлені на сайтах органів державної влади США, Канади, Австралії, Великої Британії та у звітах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) за 2020–2021 рр. Зокрема, основними напрямами програм підтримки підприємців були:

– надання кредитів для виплати заробітної плати працівникам;

– надання кредитів для покриття загальних економічних збитків, отриманих у результаті надзвичайної ситуації COVID-19 (для усіх видів діяльності);

– грантова підтримка відновлення ресторанного бізнесу, індустрії розваг (для компаній – операторів площацок проведення публічної заходів), туристичних компаній як категорії підприємницької діяльності, що найбільше постраждали від COVID-19;

- полегшення боргового тягаря для вже існуючих позичальників зі сфери МСБ, чий бізнес постраждав від COVID-19, шляхом відстрочки платежів та перекредитування;
- підтримка цифрової адаптації МСБ для надання нових напрямів розвитку бізнесу із залученням цифрових технологій та роботи в Інтернеті;
- організація навчальних курсів для представників МСБ щодо роботи у поточній економічній ситуації в умовах запроваджених державами обмежень¹.

Необхідно зазначити, що період післявоєнного відновлення і розбудови країни є, з одного боку, надзвичайно складним для вироблення державної політики структурного реформування через необхідність термінового вирішення великої кількості різноманітних завдань, однак, з іншого, значні, а інколи – докорінні, зміни у життєдіяльності суспільства, які відбуваються внаслідок воєнних дій, створюють умови, коли можливе практичне впровадження навіть радикальних структурних реформ і реалізація інституційного і технологічного «скачка» національної економіки. Не в останню чергу це базується на сподіваннях населення і суб’єктів господарювання на серйозне оновлення соціально-економічних і суспільно-політичних зasad функціонування країни. Таким чином національні та регіональні (місцеві) органи влади отримують своєрідний «мандрат» на впровадження структурних реформ, які не лише відновлять довосінній стан справ, а виведуть державу на новий рівень розвитку і закладуть тверді основи подальшого процвітання.

¹ The U.S. Small Business Administration is Delivering Support to America's Small Businesses, Helping Them Recover from the COVID-19 Pandemic. URL: <https://www.sba.gov/article/2021/nov/24/fact-sheet-us-small-business-administration-delivering-support-americas-small-businesses-helping> (дата звернення – 23.12.2021); Financial support for businesses during coronavirus (COVID-19).. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/financial-support-for-businesses-during-coronavirus-covid-19> (дата звернення – 23.12.2021); Financial support, loans and access to credit. URL: <https://www.canada.ca/en/department-finance/economic-response-plan.html#businesses> (дата звернення – 24.12.2021).

6

АКТИВІЗАЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВПЛИВ ІНКЛЮЗИВНИХ ІНСТИТУТІВ

6.1. Світові тенденції та зміни в інвестиційній політиці

Протягом останніх десятиліть у підходах до інвестиційної політики держав та урядів відбулися суттєві зміни. Економічні зв'язки між країнами зазнали величезного впливу цифровізації всіх сфер життя та розширення сектора послуг за рахунок цифрової економіки. Так у 1990-х роках промислова та інвестиційна політика були спрямовані на виконання вимог відкритої економіки: підвищення кваліфікації, придбання технологічного потенціалу, зменшення витрат на бізнес та торгівлю і розвиток інфраструктури. Торговельна політика була спрямована на поліпшення міжнародної конкурентоспроможності фірм та їх інтеграцію у глобальні ланцюги створення вартості. Особливо це стосувалось країн, які ставали новими членами економічних об'єднань, та країн, що розвиваються.

Уряди також сприяли розширенню горизонтальних або міжгалузевих зв'язків, спрямованих на забезпечення інфраструктури для економічного зростання, хоча за такої уваги галузева політика не була повністю витіснена і залишалася помітною рисою промислової політики. Просування національних стратегій розвитку сприяло більш швидкій модернізації економік, орієнтованих на міжнародні ринки. Для цього періоду характерним є розвиток міжнародних ланцюгів доданої вартості та поступовий відхід від галузевої спеціалізації до спеціалізації окремих виробничих процесів.

Серед основних елементів, що використовувались у інвестиційній політиці, було відкриття внутрішніх ринків для іноземних інвестицій. Це відбувалося на тлі лібералізації економіки та уніфікації

правил міжнародної торгівлі (СОТ). Основною особливістю видів державної політики кінця ХХ століття стало стимулювання розвитку економіки, заснованої на знаннях, що заклало фундамент подальшої цифровізації та трансформації міжнародного співробітництва (табл 6.1).

Таблиця 6.1

Характеристики інвестиційної політики другої половини ХХ століття

	До кінця 1970-х років	1980–1990 ті роки
Основні особливості	Індустріалізація, структурна трансформація	Стабілізація, лібералізація Економіка, заснована на знаннях Участь у глобальних ланцюгах створення вартості
Цілі політики	Диверсифікація, створення ринків	Орієнтована на ринок модернізація
Ключові елементи	Імпортозаміщення Захист новоствореної промисловості Секторальний розвиток Поступове та вибіркове відкриття ринків	Більш обмежена участь уряду в багатьох країнах Більш горизонтальна політика Відкриття прямих іноземних інвестицій (ПІІ) Вплив на міжнародну конкуренцію
Політичне середовище	Просування національних стратегій розвитку	Менше інтервенціоністських стратегій розвитку Міжнародні зобов'язання та дисципліни

Джерело: таблиці 6.1–6.3 складено автором на основі звітів UNCTAD та WTO¹.

Починаючи з фінансової кризи 2008–2009 рр. спостерігалося пожвавлення державної політики, спрямованої на сприяння змінам щодо розподілу ресурсів у економіках. «Нова промислова політика», або т.зв. «плани цифрового переходу» були розроблені в контексті

¹ WTO Trade Report 2020. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtr20_e/wtr20_e.pdf; United Nations Conference on Trade and Development, World Investment Report 2018: Investment and New Industrial Policies. Geneva: UNCTAD. URL: <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2130>

глибокої промислової реорганізації та паралельно з появою новітніх цифрових технологій та передових виробничих ланцюгів поставок. Для багатьох країн основною метою стала модернізація їх економіки, включаючи традиційні виробничі сектори, у спосіб, що сприяє переходу від механічного та традиційного виробництва до виробничих процесів та послуг із цифровим забезпеченням.

На практиці технологічне оновлення та цифровізація виробничих процесів та послуг втілюються в план економічного розвитку багатьох країн, тоді як в інших конкретний план цифрового розвитку та інноваційний план доповнюють промислову стратегію. Певні засоби та інструменти політики є невід'ємною частиною суто цифрової економіки: політика даних, підтримка НДДКР, що застосовується до цифрових технологій, розповсюдження навичок та знань; інші інструменти політики, такі як заохочення інвестицій та режими прав інтелектуальної власності, є більш традиційними та звичними й вимагають певної адаптації для застосування у цифровому секторі економіки (табл. 6.2).

«Нова промислова політика» також включає «захисні» аспекти, особливо в нецифрових секторах, які можуть бути об'єктом конкуренції та технологічного переходу. Відкриті джерела, включаючи Базу даних моніторингу торгівлі СОТ, доповнену базою даних Центру досліджень економічної політики (CEPR), показують відносно активне використання інструментів промислової та торговельної політики захисного характеру в традиційних секторах. Це особливо стосується нових прикордонних заходів, включаючи імпортні тарифи, експортні мита та нетарифні заходи, на які припадає одна третина політичних заходів, реалізованих після фінансової кризи 2008–2009 років (табл. 6.3).

Інвестиційна політика, що й досі становить суть промислових стратегій, характеризується тенденцією пропонувати стимули та заливати прямі іноземні інвестиції, особливо у дедалі популярніші спеціальні економічні зони.

Таблиця 6.2

Інвестиційна політика в епоху цифрових технологій

	2000-ні роки й дотепер	Новітні тенденції
Основні особливості	Економіка, заснована на знаннях Просування вгору в ланцюжках доданої вартості	Нова промислова революція Підштовхування до інновацій та переходу до цифрової економіки Участь у цифрових ланцюгах поставок Сталий розвиток
Цілі політики	Спеціалізація та зростання продуктивності	Сучасні інновації Розвиток екосистем
Ключові елементи	Цільові стратегії у відкритих економіках Сприятливе ділове середовище Цифровий розвиток (інформаційні технології – ІТ) та дифузія інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) Участь у світових виробничих мережах Просування ПІІ у поєднанні із захистом стратегічних галузей Підтримка мікро-, малого та середнього підприємництва (МСМП) (постійно) Розвиток навичок (постійно)	Інноваційні дослідження та технологічний розвиток Інновації у виробництві Економіка знань Державно-приватне партнерство у сфері знань та технічного розвитку Придбання або передача іноземних технологій Розвиток підприємництва
Політичне середовище	Національні стратегії розвитку, доповнені іншими видами політики (розвиток технологій, цифрова політика)	Більший акцент робиться на інклюзивності та координації різних видів політики (промислової, інноваційної, цифрової трансформації, екологічної)

Фіiscalні та фінансові стимули, такі як звільнення від сплати податків або тарифів та субсидовані послуги, є найбільш поширеними інструментами стимулювання інвестицій серед економік усіх рівнів розвитку.

Таблиця 6.3

**Заходи підтримки та інструменти інвестиційної політики,
що використовуються в традиційній економіці**

Типи заходів	Приклади інструментів
Транскордонні заходи	Імпортні тарифи; експортні тарифи та інші мита; кількісні обмеження; митні перешкоди/нетарифні обмеження
Заходи підтримки	<p>Податкові пільги, виключення, канікули, кредит та будь-який інший сприятливий податковий режим (амортизація); звільнення непрямих податків.</p> <p>Прямі трансферти, такі як гранти, прямі платежі та інші виробничі субсидії, власний капітал та вливання капіталу, стартовий капітал для великих інвестиційних проектів.</p> <p>Пряме та пільгове кредитування; субсидовані відсоткові ставки та гарантії, сприятлива реструктуризація кредитів, списання кредитів та боргів; експортні кредити та гарантії.</p> <p>Вхідні або інфраструктурні субсидії (нижчі ціни на електроенергію); фінансування фундаментальних та прикладних досліджень, розробок товарів подвійного призначення</p>
Вимоги щодо локалізації	Місцеві квоти зайнятості; використання місцевих підрядників; використання місцевих товарів та послуг
Державні закупівлі	Схеми пільгових закупівель, пільгові націнки для місцевих виробників
Агломерація	Кластери; спеціальні економічні зони; політика може включати: безкоштовну землю, пільгові ціни на вхід та доступ до комунальних послуг; інфраструктурні інвестиції
Регуляторні заходи та стандарти	Технічні регламенти; тестування продукції
Інвестиції (внутрішні та іноземні)	Звільнення від тарифів та податків, заохочення та інші заходи підтримки для внутрішніх або іноземних інвестицій (див. Заходи підтримки), які можуть надаватися всередині або поза контекстом певних економічних зон чи районів. Заходи та агенції з просування інвестицій; сприяння інвестиціям, перевірка, захист. Податкові пільги місцевих органів влади для створення нових компаній, пов'язані чи не пов'язані з вимогами щодо ефективності
Навички та навчання	Гранти на навчання; навчальні інститути для галузевих навичок; галузеві асоціації або ради з питань кваліфікації; технічна професійна освіта та підготовка; освітня політика; державні дорадчі служби
Інтелектуальна власність	Патенти, авторські права, торгові марки

В сучасних умовах політика щодо ПІІ адаптується до характеристик цифрової економіки, в якій фірмам більше не потрібно обслуговувати зовнішні ринки шляхом нарощування великих виробничих потужностей, а отже, серед критеріїв для інвестування за кордон фірми надають перевагу людським здібностям, вмінням та навичкам, коли вирішальну роль відіграє людський капітал та якість цифрової інфраструктури. Крім того, особливості нової інвестиційної політики підвищують можливості включення в економічні процеси цілої низки вразливих груп, оскільки дають змогу проводити віддалено значну частину робочих процесів, використовуючи аутсорсинг на рівні компаній.

Максимальне використання цифрової економіки є головним питанням країн на всіх рівнях розвитку, що стимулюють створення нового цифрового ланцюжка поставок. Це передбачає розвиток правильної цифрової інфраструктури, стимулування досліджень та науки, підвищення кваліфікації та прийняття політики перепідготовки, сприяння послугам електронного урядування та кібербезпеки, встановлення чітких рамок для використання, передачі та захисту даних, а в деяких країнах сприяння зростанню національних компаній у сфері цифрових послуг.

МСБ також є основою цифрової економіки. Незважаючи на високі частки ринку на глобальних платформах, багато додатків виробляються на місцевому рівні та призначені для місцевих ринків. Цифрова економіка може зменшити потребу в посередниках у певних видах діяльності та може заохотити підприємництво до інвестування, зменшивши необхідний стартовий капітал.

Наприклад, великі вливання капіталу, що раніше могли використовуватися для нарощування потенціалу в капіталомістких секторах – таких як металургія, суднобудування та інші – можна було би частково замінити більш обмеженими грантами та податковими пільгами для R&D у цифровому просторі, що потребує менше фізичного капіталу. Частина інструментів політики, які вже використовуються в традиційних секторах, пристосовані до особливостей цифрової економіки і спрямовані на підтримку фірм в участі у цифрових ланцюгах поставок. Кілька видів політики, заснованих на інноваціях, не є

новими, але зараз застосовуються для стимулювання інновацій у цифровій економіці. Наприклад, у цифровій галузі робиться великий акцент на податкові пільги та канікули; зниження податків застосовується горизонтально в декількох видах політики, наприклад, при інвестуванні, для сприяння створенню патентів та іншої інтелектуальної власності (ІВ), впровадження цифрових процесів у традиційних промислових секторах, створення нових програмних послуг та стимулювання R&D.

Для цифрової економіки використовуються ті ж заходи, що і для традиційної економіки, а от інструменти видозмінюються. Окрім цього з'являються нові види політики, притаманні саме цифровій епосі. Розвинені країни використовують як стимул імміграційну політику для залучення висококваліфікованої робочої сили, а країни, що розвиваються, використовують політику із залучення високотехнологічних компаній, спеціальні економічні зони, індивідуальні інвестиційні стимули (Додаток Е).

Система грантової підтримки в епоху цифровізації економіки також зазнала змін. Існує також безліч грантів, наприклад, коли уряди надають кошти університетам та національним науковим інститутам на дослідження сучасного програмного забезпечення та цифрових технологій (наприклад, гранти, надані Європейській дослідницькій раді та Національний науковий фонд США). Іншою особливістю є трансформація технопарків та наукових парків, що існують багато років. Відмінністю сучасних технологічних центрів (інкубаторів та агломераторів) є те, що вони мають на меті максимізувати поширення знань, об'єднуючи університети, стартапи та іноді державні наукові центри в рамках окремих або згрупованих проектів. Агломерація талантів та навичок є ключовою складовою цифрової економіки, і в деяких країнах вона отримує вигоду від підтримки конкретної імміграційної політики, спрямованої на залучення висококваліфікованих людських ресурсів.

Державні закупівлі в цифровій економіці базуються на широкому використанні інновацій. Контракти на НДДКР можуть бути розподілені між інноваційними фірмами або групами фірм, має місце стимулювання місцевих фірм щодо постачання власних розвинених товарів

та послуг (наприклад, програмного забезпечення) та/або створення ринків для розвитку місцевих фірм. Ще в основу цифрової економіки покладено національну політику щодо даних. Вона включає збільшення доступності та простоти обміну даними між користувачами, а також регулювання доступності даних для різних цілей, включаючи соціальні, наукові та економічні цілі. Також політика щодо даних може регулювати плату за інформацію, надання відкритих даних, збір, обмін та розкриття, ліцензування та захист конфіденційності.

Сучасна хвиля четвертої промислової революції суттєво відрізняється від технологічних проривів перших трьох, за яких технологічні зміни у сферах механіки, електроенергетики та інформаційних технологій (ІТ) спричинили промислові зміни. На відміну від цього рушійною силою останніх технологічних змін є перехід від механічної та аналогової електронної технології до цифрових. Цьому сприяє бурхливий розвиток таких технологій, як штучний інтелект, робототехніка, Інтернет речей (ІоТ), автономні транспортні засоби, 3D-друк та нанотехнології.

Цифрові технології, продукти та послуги стали основними аспектами майже кожного сектора, впливаючи на виробничі процеси та бізнес-моделі, змінюючи усталені сектори та динаміку світової економіки. Така еволюція починає викликати економічні та соціальні зміни, вимагаючи адаптації інституційних рамок та державної політики. Зокрема, доступні дані та цифрова економіка впливають на поведінку бізнесу, спонукають до переосмислення інновацій, змінюють ринкові результати та спосіб організації економіки.

Зовсім новий ланцюжок створення вартості утворюють фірми, які підтримують виробництво «розумних» даних на основі вхідних даних, включаючи збирання, зберігання, моделювання та аналіз даних для формування інформації. Цей цифровий ланцюжок створення вартості зачіпає усі сфери економіки, забезпечуючи ефективне управління ланцюгами постачок та збільшуючи різноманітність продукції та глибоке розуміння переваг споживачів. По суті, обсяг даних і швидкість їх передачі та обробки, що забезпечуються відповідною інфраструктурою, для функціонування цифрової економіки мають вирішальне значення. Якщо в традиційній економіці увага більшою мірою

приділялась аналізу продажів, то у цифровій економіці аналізуються поведінкові моделі споживачів, проводиться таргетування реклами та робота з лідерами думок, які впливають на формування попиту. Такий напрям включає розвідку даних, їх аналіз, управління ними, їх зберігання та прибання. Це суттєво відрізняється від стандартного ланцюжка доданої вартості: сировина – проміжні товари – готовий продукт – споживач, змінюючи загальний виробничий ланцюг¹. Створення «розумних» даних, що коштують дорого, вимагає додаткових активів, індивідуальних навичок та інструментів оцінки даних, проте в результаті особи та фірми з найкращими можливостями можуть скористатися усіма їх перевагами².

Пандемія COVID-19 виступила катализатором економічних, соціальних та поведінкових змін. Заходи щодо стримування поширення COVID-19 значно прискорили перехід до цифрових платформ і технологій. Застосування соціального дистанціювання, блокування та інші протипандемічні заходи змусили споживачів більше купувати в інтернет-магазинах та спілкуватися через соціальні медіа та використовуючи інші засоби цифрового забезпечення. З початку пандемії в Інтернеті зафіксовано значне зростання платформ електронної комерції. Значно пожвавився фондовий ринок. Тоді як капіталізація компаній традиційної економіки знижувалася (наприклад, Boeing), компаній, що виробляли товари та надавали послуги для цифрової економіки, свою капіталізацію нарощували (наприклад, капіталізація таких гігантів, як Amazon, чи Alibaba, зросла³).

Другий тип інновацій, поширенню якого посприяла пандемія коронавірусу, це цифрові платежі. Вони допомагають людям уникати потенційного зараження COVID-19, проте підтримують економіку, а також сприяють тому, щоб кошти швидше потрапили до споживачів. Наприклад, центральні банки тимчасово дозволили компаніям та банкам знижувати або скасовувати трансакційні витрати та збори за ци-

¹ World Trade Report 2020. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr20_e.htm

² Guellec D. and Paunov C. Innovation Policies in the Digital Age. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*. 2018. No. 59; <https://doi.org/10.1787/eadd1094-en>

³ Kituyi M. The intricacies, impact and opportunities of e-commerce for trade and development. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), 22 June 2020. URL: <https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2405>

фрові платежі та мобільні грошові перекази, щоб заохотити до використання мобільних грошей на відміну від готівкових. Уряди запровадили заходи допомоги бізнесу у впровадженні інновацій та цифрових технологій для посилення їхньої стійкості проти економічних зливів. Наприклад, Програма дистанційного бізнесу (Гонконг, Китай) – обмежена у часі програма, що забезпечує підтримку фінансування шляхом швидкої обробки даних для підприємств з метою прийняття ІТ-рішень щодо розвитку дистанційного бізнесу. У середньому 40% працівників у Європейському Союзі та США через пандемію працювали вдома¹, водночас у країнах, що розвиваються, частка працівників, які перебували на дистанційній роботі, була значно нижчою. Зокрема, частка віддаленої роботи значно зросла у таких секторах, як ІТ-послуги, професійні та ділові послуги та фінансова діяльність². Щоб уможливити віддалену працю, фірми інвестували у розвиток цифрових технологій, особливо в секторі послуг. Працівники опанували мережеве програмне забезпечення для отримання доступу до віддалених баз даних та можливості брати участь у віртуальних зустрічах.

Хоча заходи щодо стримування COVID-19 є тимчасовими, вони вже зумовили довгострокові зміни у звичках клієнтів та ділових операцій³.

З початку пандемії уряди запровадили широкий спектр цифрових технологій та послуг для пом'якшення поширення COVID-19, що допомагають у лікуванні пацієнтів та оптимізують лікарняну логістику. Використання штучного інтелекту (ШІ) сприяло поширенню

¹ Berg J., Florence B. and Sergei S. Working from home: Estimating the worldwide potential. *VoxEU.org*, 11 May 2020. URL: <https://voxeu.org/article/working-home-estimating-worldwide-potential>; Dingel J.I. and Neiman B. How Many Jobs Can be Done at Home?, *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper*. 2020. No. 26948.

² Hensvik L., Le Barbanchon, T. and Rathelot R. Which Jobs Are Done from Home? Evidence from the American Time Use Survey. *IZA Discussion Paper*. 2020. No. 13138. URL: <https://www.iza.org/publications/dp/13138>

³ Consumer sentiment and behavior continue to reflect the uncertainty of the COVID-19 crisis. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/a-global-view-of-how-consumer-behavior-is-changing-amid-covid-19>; The great consumer shift: Ten charts that show how US shopping behavior is changing. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/marketing-and-sales/our-insights/the-great-consumer-shift-ten-charts-that-show-how-us-shopping-behavior-is-changing>; US consumer-packaged-goods advertising in the next normal. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/us-consumer-packaged-goods-advertising-in-the-next-normal>

новітніх знань, інформації та протоколів лікування, пов'язаних з COVID-19, та більш широкого застосування телемедицини у зв'язку з обмеженнями, що діяли на надання певних медичних послуг у режимі офф-лайн.

Заходи соціального дистанціювання, уведені під час пандемії COVID-19, та збільшення обсягів дистанційної роботи, можливо, призвели до децентралізація господарської діяльності. З моменту пандемії деякі технологічні компанії, включаючи Facebook та Twitter, взяли на себе зобов'язання продовжувати практикувати віддалену роботу, посилаючись на такі переваги, як більш різноманітний вибір працівників та зменшення вимог до офісних приміщень¹. Ця тенденція посприяла перенесенню економічної діяльності з 15 найдорожчих міст США у міста, де жити дешевше, зумовлюючи більші виплати для професіоналів, які перебувають за межами столичних районів, і нижчі витрати для бізнесу. Водночас у середньостроковій перспективі така тенденція сприятиме скороченню розривів між розвиненими урбанізованими районами та периферійними регіонами². Розсредження економічної діяльності допомагає вийти за межі національних кордонів: прискорене впровадження цифрових технологій дає компаніям можливість наймати закордонних співробітників, скорочуючи свої витрати за рахунок більш дешевої робочої сили та забезпечуючи працівникам можливості працевлаштування у провідних компаніях у країнах, що розвиваються³.

COVID-19 призвів до низки шоків на ринку праці. Величезна кількість людей втратила роботу, в Америці – майже 40 мільйонів. В Європі звільнених менше, але в мільйонів осіб змінилися звичні трудові відносини⁴. Такі зміни мають значення у тому числі для прийняття рішень як щодо кількості працівників, так і щодо інвестиційних

¹ Wittenberg A. The Economics of Remote Work. *Bloomberg*. 23 July 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-07-23/the-effect-of-remote-work-on-america-s-economy>

² Oziemk A. When work goes remote: how remote work can help bridge the geographic opportunity gap. *Upwork*. July 2020. URL: <https://www.upwork.com/press/economics/when-work-goes-remote/>

³ Baldwin R. Covid, hysteresis, and the future of work. *VoxEU.org*, 29 May 2020. URL: <https://voxeu.org/article/covid-hysteresis-and-future-work>

⁴ Boeri T., Caiumi A. and Paccagnella M. Mitigating the work-security trade-off while rebooting the economy. *VoxEU.org*. 9 April 2020.

витрат, які стосуються автоматизації робочих процесів. Компаніям довелося інвестувати в обладнання, програмне забезпечення та збільшення пропускної здатності каналів передачі даних. Робочий процес організовувався за допомогою спільнотного програмного забезпечення, доступу до баз даних та віртуальних зустрічей. Менеджери навчились керувати віртуальними командами, викладачі – проводити дистанційні заняття, а студенти та учні – здобувати на них знання, науковці – організовувати віртуальні конференції та семінари.

Таким чином, сучасна цифрова економіка змінює структуру ринку праці та інвестицій і частина традиційних видів діяльності стає менш затребуваною. З іншого боку, окремим групам людей надаються можливості для більш широкого залучення з огляду на їхні здібності та індивідуальний розвиток. За умови зваженої державної політики сучасні ІКТ спроможні суттєво підвищити інклузивність як окремих вразливих груп, так і самого бізнесу – шляхом більш широкого залучення у ланцюжки створення доданої вартості.

6.2. Інклузивність інституту інвестування

Інститут інвестування як соціальний інститут має декілька рівнів. На мікрорівні він представлений інвесторами, які вкладають кошти у розбудову власного бізнесу. На макрорівні його представляють інститути, що забезпечують процеси інвестування та створюють відповідне бізнес-середовище. На глобальному рівні ми розглядаємо інвестування як рух потоків капіталу як між окремими глобальними гравцями (процеси злиття та поглинання), так і між окремими країнами у результаті припливу/відпливу прямих та портфельних інвестицій. Відтак і інклузивність інституту інвестування варто розглядати відповідно до цих трьох рівнів.

Коли йдеться про мікрорівень, під інклузією інституту інвестування розуміють насамперед включення у економічну діяльність якомога більшої кількості груп. Також під інклузією розуміють створення інвестором на підприємстві відповідного середовища, інвестування ним у людський капітал, що сприяє різноманітності та інклузії.

Чому так важливо інвестувати в різноманітність та інклюзію?

Відповідно до визначення різноманітності та інклюзії (Diversity & Inclusion, D&I) Інституту CFA, *різноманітність* — це спектр людських властивостей, перспектив, ідентичностей та походження, тоді як *інклюзивність* — це динамічний стан діяльності, в якому будь-яка особа (чи група осіб) може почуватися у безпеці, бути впевненою, що її поважають, що вона є цінним та повністю на 100% задіяними працівником¹. Кожен із цих факторів необхідно свідомо заохочувати та використовувати для створення успішного, різноманітного та інклюзивного середовища. Згідно з нещодавнім опитуванням PwC Global, 85% опитаних керівників фінансових служб заявили, що сприяння інклюзивності та різноманітності допомагає підвищити ефективність бізнесу. Інші дослідження також підтверджують бізнес-обґрунтування інклюзивних культур, які зумовлюють підвищення прибутковості, творчості та інновацій².

Загальновизнано, що різноманітність у корпоративному світі може сприяти інноваціям і творчості та покращити загальні результати бізнесу³. Типовими характеристиками різноманітності є: 1. Гендерна рівність. Згідно з дослідженнями McKinsey, близько 30% компаній створюють дедалі більш інклюзивне середовище, включаючи заstrupення жінок до корпоративного управління⁴. 2. Етнічні меншини. 3. Жінки, меншини, ветерани (будь-який бізнес, який на понад 51% належить жінці або жінкам, які не належать до меншин, одному чи кільком ветеранам або одному чи кільком представникам меншин).

¹ Accelerating change: Diversity, Equity, and Inclusion In Investment Management. CFA Institute Report. 2021. URL: <https://www.cfainstitute.org/-/media/documents/article/industry-research/accelerating-change.pdf>

² Inclusion & Diversity in Finance. CFA Institute Reports. URL: <https://www.cfainstitute.org/en/research/inclusion-diversity>

³ Elliot Worth. Human Capital: Investing in Diversity and Inclusion. November 29, 2021. URL: <https://insight.factset.com/human-capital-investing-in-diversity-and-inclusion>

⁴ Diversity wins: How inclusion matters. McKinsey Report. May 19, 2020. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/diversity-and-inclusion/diversity-wins-how-inclusion-matters>; Why diversity matters. McKinsey Report. 2015. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/people-and-organizational-performance/our-insights/why-diversity-matters>

Підвищення рівня інклюзії інституту інвестування на мікрорівні

Компанії, що, за дослідженням, за етнічною, расовою та гендерною різноманітністю в управлінні входять до верхнього квартилю, мають значно більшу ймовірність отримати вищу фінансову віддачу. Дохід від інновацій компаній з різноманітними управлінськими командами також на 19% вищий. Велика кількість різних працівників забезпечує розмаїття ідей та рішень, що також надає сучасним підприємствам більшої гнучкості та кращої пристосованості до бізнес-середовища, яке швидко змінюється¹.

І навпаки – компанії з нижнього квартилю – однотипніші як за статтю, так і за етнічною приналежністю та расою, – статистично рідше отримують вищі за середні фінансові прибутки порівняно із середніми компаніями у наборі даних (тобто компанії нижнього квартилю не просто не є лідерами, а конкретно відстають).

Різноманіття та інклюзія сприяють збільшенню віддачі від інновацій. Так, дослідження Гарвардського університету показало, що тільки за рахунок збільшення різноманітності управлінської команди, її диверсифікації за національним та галузевим походженням, статтю та різними кар'єрними шляхами дохід середньої компанії від інновацій може збільшитися на 1%². Також було встановлено, що найбільш інноваційні компанії, за різноманітністю (враховувалися міграційний чинник, галузь занятості, кар'єрний шлях, стать, освіта, вік), вищою за середню, мали і на 19% вищий дохід від інновацій, і на 9% вищу рентабельність. При цьому зв'язки між інноваціями та різноманітністю, добре простежувалися стійкими в усіх досліджувальних регіонах (Північна Америка, Європа, США), хоча в кожному випадку розрізнялися не тільки вихідні позиції кожного чинника різноманітності, але й їх відносний акцент і ступінь впливу. У результаті моделі успіху інновацій в результаті різноманітності у різних країнах відрізнялися.

¹ Delivering through diversity. McKinsey Report. January 18, 2018. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/people-and-organizational-performance/our-insights/delivering-through-diversity>

² Lorenzo Rocio and Reeves Martin. How and Where Diversity Drives Financial Performance. *Harvard Business Review*. 2018. URL: <https://hbr.org/2018/01/how-and-where-diversity-drives-financial-performance>

Крім того, дослідники Deloitte виявили¹, що команди з інклюзивними лідерами з більшою ймовірністю суттєво будуть більш високопродуктивними, адже прийматимуть узгоджені та кращі рішення. Проте для досягнення цих результатів не лише більшість в команді, а усі мають дотримуватися взаємоповаги, справедливо ставитися один до одного та відчувати свою затребуваність і психологічно почуватись в безпеці.

Психологічна безпека передбачає, що всі члени команди почуваються комфортно, мають можливість озвучувати свої ідеї та реагувати на ідеї інших, не побоюючись критики та сприйняття як не досить освіченого. Якщо бізнес насправді зацікавлений у сприянні інноваціям, прискоренню продуктивності то він має сприяти психологічній безпеці. Для цього пропонуються такі управлінські рішення: 1) будь-яка робота оформлюється як навчальна проблема; 2) визнається право на помилку; 3) заохочується допитливість. З цією метою у випадку нерозуміння поставленого завдання пропонується ставити багато питань.

Хоча переваги від створення різноманітного, інклюзивного та психологічно безпечного середовища є значними, бізнес має розуміти, що подібне інвестування у освіту та культуру працівників напряму впливає на рівень успіху компанії. Необхідність інвестувати в D&I – це не просто тенденція. Такого роду лідерство потрібно практикувати регулярно, а культуру інклюзивності – розвивати щодня. Лідери повинні бути цілеспрямованими, намагаючись залучити у команди різні особистості, а також утримати їх, розвивати та просувати. Отримані від таких інвестицій нематеріальні прибутки (не кажучи вже про фінансові), поступово виводять цей напрям на перше місце у списках пріоритетів усіх бізнес-лідерів.

Підвищення рівня інклюзії інституту інвестування на макрорівні

Коли інклюзія розглядається на макрорівні, то насамперед аналізується стан бізнес-середовища, регуляторні акти, що покращують

¹ Bourke Juliet. The diversity and inclusion revolution: Eight powerful truths. *Deloitte Review*. January 22, 2018. Is. 22. URL: <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/deloitte-review/issue-22/diversity-and-inclusion-at-work-eight-powerful-truths.html>

процеси інвестування та сприяють залученню нових інвесторів. При цьому про інклузивність інституту інвестування свідчить розширення можливостей для включення в економічну діяльність якомога більшої кількості вразливих груп.

На глобальному рівні інклузія може розглядатись як у аспекті традиційному – включення окремих груп в економічну діяльність на створених за допомогою ПІІ нових підприємствах, так і в більш широкому – більше залучення окремих місцевих підприємств, секторів або країн у глобальні ланцюжки доданої вартості, або просування в таких ланцюжках до більш іноваційних та продуктивніших секторів, розширення спеціалізації країни на міжнародних товарних ринках та підвищення її конкурентоспроможності, залучення інвестицій у високотехнологічні види діяльності.

Прояви інклузивності та екстрактивності інституту інвестування

Як розглядалося вище, інвестору доцільно заохочувати різноманітність та інклузивність усередині компаній для створення успішного, різноманітного та інклузивного середовища. Інші дослідження також підтверджують бізнес-обґрунтування інклузивних культур, які зумовлюють підвищення прибутковості, творчості та інновацій.

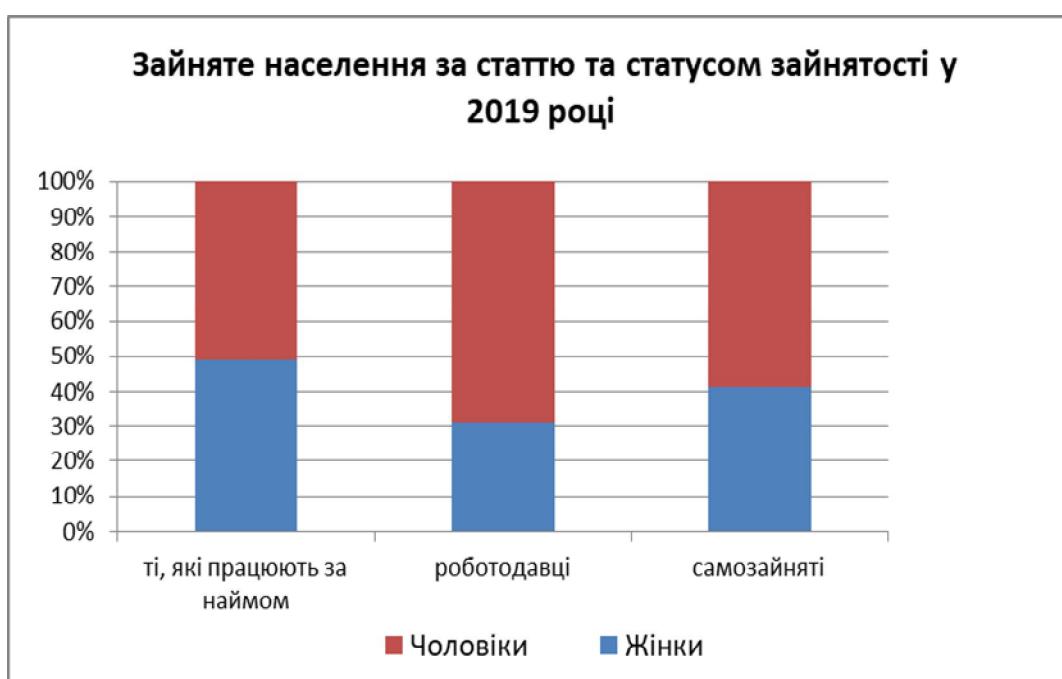
На жаль, в Україні такі підходи не набули значного поширення. Здебільшого спостерігаються характерні прояви екстрактивності інституту інвестування: гендерна нерівність, ейджизм, та відсутність ефективного інклузивного середовища для залучення в економічну діяльність окремих вразливих груп.

Гендерна нерівність в Україні проявляється не лише різною оплатою праці за гендерним принципом¹. Проявом гендерних дисбалансів для жінок виступають також: ускладнений пошук роботи; нерівність у виконанні домашніх обов'язків; більш довгий термін пошуку нової роботи; зневіра у власних силах тощо. Крім того, в колективі жінки частіше стають об'єктами булінгу чи сексуальних домагань.

¹ Бобух І.М., Щегель С.М., Герасімова О.А. Гендерна інклузія в економіці: дисбаланси в оплаті праці. *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 8. С. 51–66. <https://doi.org/10.15407/visn2019.08.051>

За даними Державної служби статистики України, у 2019–2021 рр. близько 2300 тис. осіб у віці від 15 до 70 років не були включені до складу робочої сили з причини виконання домашніх (сімейних) обов’язків або перебування на утриманні. При цьому частка жінок у цій групі становила 85%. Зрозуміло, що певна частина жінок перебувала поза межами економічної діяльності у зв’язку з народженням дитини і декретною відпусткою до досягнення дитиною трьох років. Навіть якщо врахувати щорічну кількість новонароджених дітей, що за останні роки становить близько 300 тис. у рік, і виключити 900 тис. жінок із загального підрахунку, все одно отримаємо понад мільйон жінок працездатного віку виключений з економічної діяльності з причин ведення домашнього господарства (не пов’язаний з вихованням дітей), що втричі більше за представників чоловічої статі.

Ще одним проявом гендерної екстрактивності інституту інвестування є показник зайнятості населення за статусом зайнятості. Якщо подивитись на частки чоловіків та жінок у структурі зайнятих, то паритет існує на рівні найманих працівників (загальний, без деталізації видів діяльності). Проте частка самозайнятих серед жінок у півтора раза нижча, ніж частка чоловіків. А частка жінок-роботодавців – втрічі менша (рис. 6.1). Після кризового ковідного 2020 р. ситуація з гендерною нерівністю залишається незмінною.

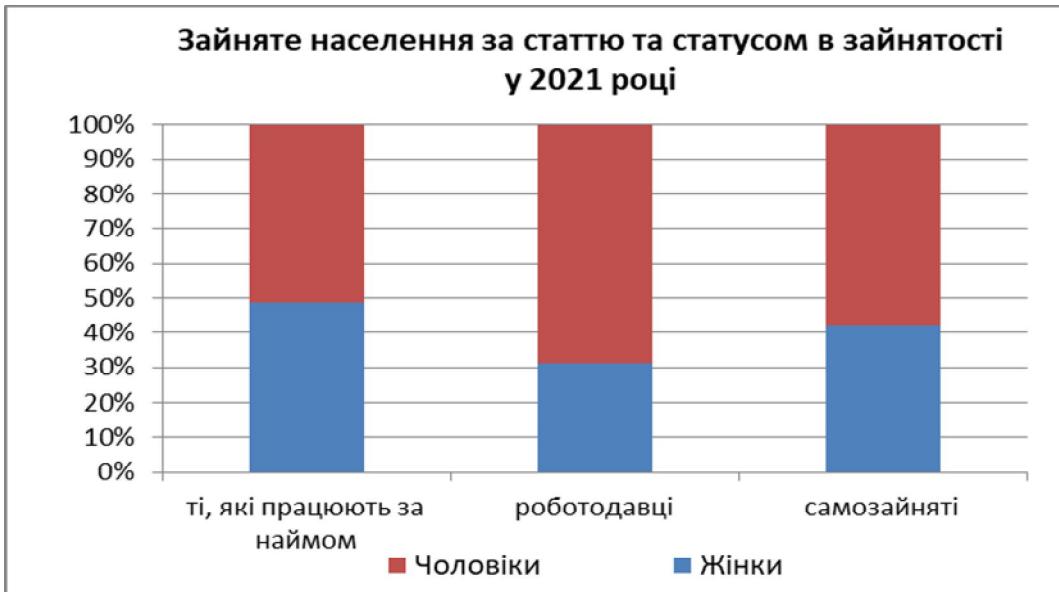

Рис. 6.1. Структура зайнятості в Україні за гендерною ознакою

Джерело: за даними Державної служби статистики України

Ще одним проявом гендерної екстрактивності є показник щодо членів родини, які працюють безкоштовно: жінки залучаються до безкоштовної праці в півтора раза більше за чоловіків. Для більш детального аналізу гендерних диспропорцій в економіці потрібна не тільки узагальнена статистична інформація, а й дані за видами економічної діяльності, що наразі є відсутніми.

Підвищенню гендерної інклузії інституту інвестування сприяє поява спілок жінок, об'єднаних за професійним принципом. Так існує Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», Асоціація жінок України «Дія» та інші¹, наразі їхня кількість не зумовлює суттєві зміни. Дослідження зміни становища жінок Асоціацією «ЮрФем» внаслідок дій пандемії COVID-19 показали посилення гендерної нерівності всіх інститутів, у тому числі інституту інвестування². Так, перехід на дистанційну роботу збільшив навантаження на жінок-працівниць за

¹ Професійні жіночі асоціації та підтримка жіночого підприємництва. 23 березня 2020. URL: <https://genderindetail.org.ua/community/organizations/profesiyni-zhinochi-asotsiatsii-ta-pidtrimka-zhinochogo-pidpriemnitstva-1341361.html>

² Прибирати, готовувати, доглядати, працювати, і... не збожеволіти! Як пандемія вплинула на жінок? 8 березня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-pandemiya-vplynula-na-zhinok/31137449.html>

одночасного зниження їхніх доходів. Жінки частіше втрачали роботу, були змушені закривати власний бізнес тощо¹.

Екстрактивні прояви інституту інвестування є не лише гендерними. Залучення інших вразливих груп до економічної діяльності також демонструє екстрактивні прояви. Так, при інвестуванні у робочі місця для людей з інвалідністю інвестор зазнає додаткового тиску держави, що часто вимагає від роботодавця не тільки облаштування робочого місця, а й пошуку самого робітника. Таким чином, свої обов'язки із працевлаштування осіб з інвалідністю держава перекладає на плечі самого роботодавця. Крім того, оскільки високотехнологічні сектори є малорозвиненими через сировинний характер економіки України, можливостей залучення інвалідів, які існують у розвинених країнах, у нас немає.

Також відсутня навчальна база для отримання відповідних кваліфікацій, що сприяють інноваційному розвитку. І тут ідеється не лише про осіб з інвалідністю. Відсутність можливостей отримати нові, затребувані навички з інноваційних видів діяльності становлять проблему і для людей віком 40+. Проблема *ейджизму* в Україні досліджена набагато гірше за гендерну. З одного боку, держава надає особам, які мають достатній трудовий стаж, можливість дострокового виходу на пенсію, з іншого – викреслюють з економічної діяльності досить суттєвий прошарок людей, які мають навички роботи у різних галузях. Низький рівень пенсійного забезпечення також стимулює продовжувати трудову діяльність, проте люди мають значно менше можливостей. Так на сайтах із працевлаштування, де українські роботодавці розміщують свої запити, зазначення про вікові обмеження зустрічається дуже часто. Натомість у закордонних вакансіях (особливо тих, де потребуються робітничі навички та некваліфікована праця без досвіду роботи) таких вимог не висувається. Крім того, мінімальна оплата праці некваліфікованого робітника у країнах ЦСЄ коливається у межах 3,5–4,5 євро за годину, що при 180 годинах на місяць становить близько 700 євро – це значно вище за оплату аналогічної праці в

¹ Вплив КОВІД-19 на права жінок в Україні. Звіт ЮрФем. 2021. URL: <http://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/ВПЛИВ-КОВІД-19-НА-ПРАВА-ЖІНОК-В-УКРАЇНІ..pdf>

Україні. Як результат – збільшується відплів робочої сили, зменшуються податкові відрахування тощо.

Іншою вразливою групою, на яку інститут інвестування впливає безпосередньо, є *молоді люди, які щойно закінчили навчальний заклад та не мають досвіду роботи*. Відсутність наявних вакансій стажерів у різних галузях спонукає потенційних робітників шукати своє місце у країнах Європи. При цьому низка країн ЄС наразі суттєво спрошує надання посвідок на постійне проживання, працевлаштування та навчання, сприяючи припливу іммігрантів з України. В Україні роботодавці за помірну оплату хочуть мати високопрофесійний молодий персонал із достатнім досвідом роботи, при цьому не вкладаючи коштів у його навчання. Паростками інклузивності є впровадження стратегії дуальної освіти, проте існуючі проекти спрямовані насамперед на розвиток робітничих професій. Водночас випускники ВНЗ (бакалаври, магістри) під час свого навчання зазвичай не мають бази для постійної співпраці з роботодавцями, а останні не залучають студентів під час їхнього навчання до комерційних проектів. Винятком є медична сфера, де майбутні лікарі проходять практику та стажування на базі клінік або інститутів НАМНУ.

Основні напрями посилення включеності вразливих груп

Розглянуті вище інклузивні та екстрактивні риси інституту інвестування та їх зв'язок із вразливими групами виявили багато спільніх проблем, і вирішення їх державою має бути комплексним.

Проблема 1. Заохочення бізнесу. У випадку працевлаштування інвалідів, попри державну підтримку вразливих груп, що закріплена в низці законодавчих актів, реально реалізація прав на працевлаштування осіб із обмеженими можливостями наражається на низку перешкод. Для малого та середнього бізнесу це відсутність достатнього державного заохочення при працевлаштуванні таких працівників. Для самих працівників – обмежене коло професій для працевлаштування.

Проблема 2. Освіта. Ця проблема існує як на державному рівні, так і на рівні самих компаній. Попри те, що держава пропонує певним категоріям громадян перенавчання або здобування освіти (як-от вища освіта для ветеранів), така програма містить низку недоліків та екстрактивних рис:

- отримання вищої освіти не передбачає здобування другої вищої освіти за умови, що першу особа здобула до того, як стала учасником бойових дій (навіть якщо здобула її не за державним замовленням, а власним коштом);
- отримання вищої освіти не передбачає здобуття вищої освіти без відриву від виробничої діяльності (заочна або дистанційна форма);
- відсутність скорочених програм навчання за умови наявності у здобувача вищої освіти (рівня бакалавра, спеціаліста або магістра);
- вузьке коло спеціальностей, які пропонуються (переважно торгово-економічного спрямування), в той час як потреби держави в інженерно-технічних та природничих спеціальностях не задоволені;
- недостатнє поширення дуальної освіти, що передбачає державно-приватне партнерство, для вразливих груп із їхнім подальшим (або паралельним) працевлаштуванням.

Зі сторони бізнесу проблема освіти полягає у небажанні компаній спрямовувати частину інвестицій у «вирощування» власних кадрів. Такий підхід унеможливлює отримання випускниками ВНЗ досвіду роботи та стимулює їх до пошуку роботи не за спеціальністю. Отже, для посилення інклузії вразливих груп потрібне комплексне рішення, що поєднує як державну підтримку (заохочення бізнесу та створення умов для отримання освіти або опанування нових навичок), так і приватні ініціативи (особливо для великих компаній) із підготовки власних кадрів.

6.3. Вплив російської агресії на інвестиційну діяльність окремих регіонів України

Після 24.02.2022 р. частина регіонів України опинилася під частковою окупацією, що тривала півтора-два місяці. До цих регіонів відносяться чотири області: Київська, Сумська, Чернігівська, Харківська та м. Київ. Інтенсивність бойових дій у різних районах цих областей суттєво відрізнялась, хоча всі вони тією чи іншою мірою постраждали внаслідок повномасштабного російського наступу. Так, після звільнення у Київській області найбільш постраждалими

були Бучанський та Вишгородський райони, що перебували під окупацією упродовж тривалого часу (лютий – березень 2022 року). Територія Броварського району була частково окупованою, а Білоцерківський, Бориспільській райони та м. Київ більше потерпали від нанесення ракетних ударів. Тому при оцінці можливих втрат автори включають до розгляду всі райони регіонів (згідно з територіальним устроєм 2020 р., рис. 6.2), оскільки навіть ті райони, що не були окуповані впродовж лютого–квітня 2022 р., перебували під постійними артилерійськими та ракетними ударами та бомбардуванням зі значним руйнуванням всієї інфраструктури, а Харківська та, частково, Сумська і Чернігівська області і надалі продовжують перебувати під постійними ракетно-артилерійськими обстрілами та зазнають бомбардувань авіацією.

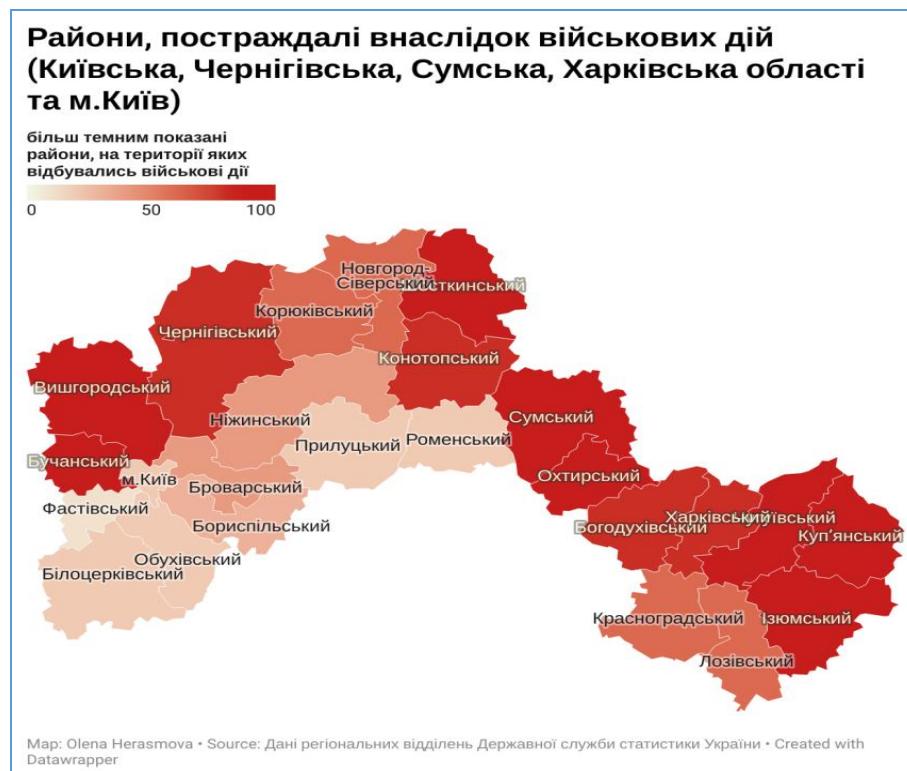

Рис. 6.2. Райони Полісько – Сіверсько - Слобожанського напрямку, що постраждали під час повномасштабної воєнної агресії РФ

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Станом на 1 січня 2021 р. у трьох регіонах (Чернігівській, Сумській та Харківській областях діяло понад 37 тис. підприємств та понад 210 тис. ФОП, більшість з яких тимчасово була змушені припинити свою

діяльність унаслідок повномасштабної російської агресії. В Києві діяли понад 300 тис. суб'єктів господарювання (блізько 100 тис. підприємств та 200 тис. ФОП), у Київській області – 20320 підприємств та близько 80 тис. ФОП (рис. 6.3).

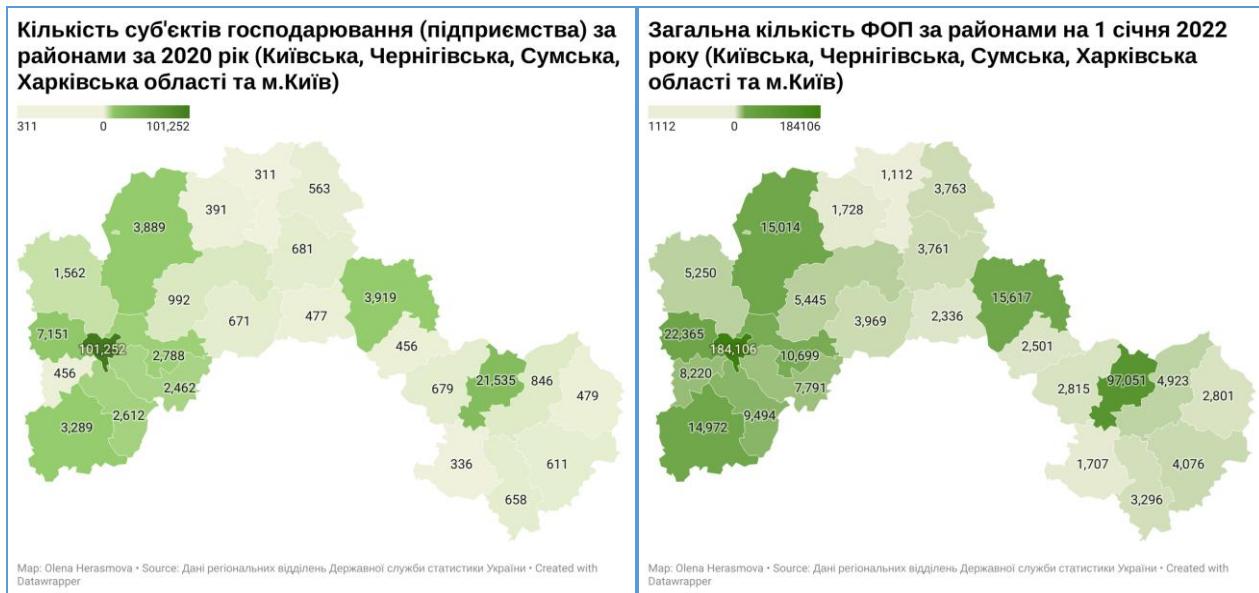

Рис. 6.3. Загальна кількість суб'єктів господарювання у 2020 р.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Сумарно підприємства трьох областей (Чернігівської, Сумської та Харківської) реалізували за 2020 р. товарів та послуг на суму понад 670 млрд грн, Київської області – 579 млрд грн, Києва – 4166 млрд грн без урахування банків та бюджетних установ. Концентрація обсягу реалізації товарів та послуг в областях є різною. Харківська область концентрує більшість коштів у Харківському районі (агломерація м. Харків). Чернігівська область у цьому сенсі є найбільш децентралізованою. Можливо, це пояснюється близкістю до Київської агломерації, коли значна частина підприємств Чернігівської області пов'язана ланцюжками постачання зі столичним регіоном. Також цьому сприяє значна частка аграрного сектора в області. Подібна, але менш виражена тенденція спостерігається і в Сумській області. Найбільша концентрація підприємств (не рахуючи Києва), в Київській області, де обсяг реалізації підприємств Бучанського району зіставний із Харківським, а Білоцерківський – із Сумським та Чернігівським (сумарно) (рис. 6.4).

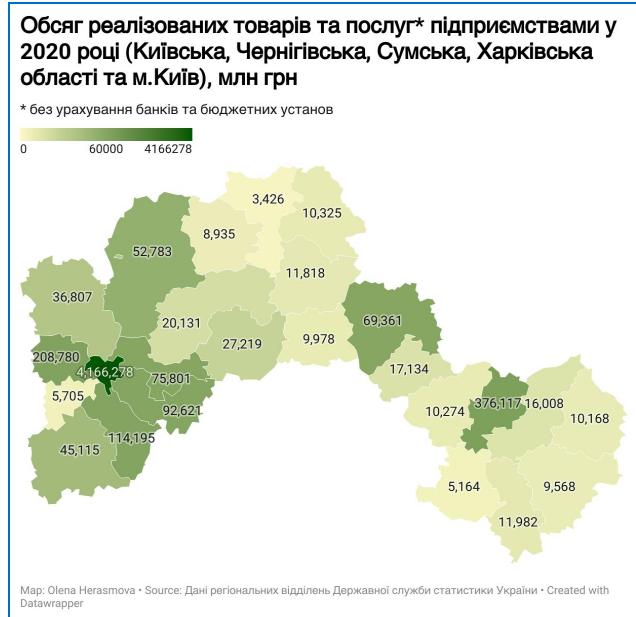

Рис. 6.4. Реалізація товарів та послуг за районуванням 2020 р.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

При цьому загальна кількість зайнятих працівників (включно з ФОП) Сумської, Харківської та Чернігівської областей становила понад 630 тис. осіб, а витрати на оплату праці на підприємствах – 66 млрд грн. Для Києва та області загальна кількість зайнятих становила 2045 та 466 тис. осіб відповідно, а витрати на оплату праці – 290 та 46 млрд грн (рис. 6.5).

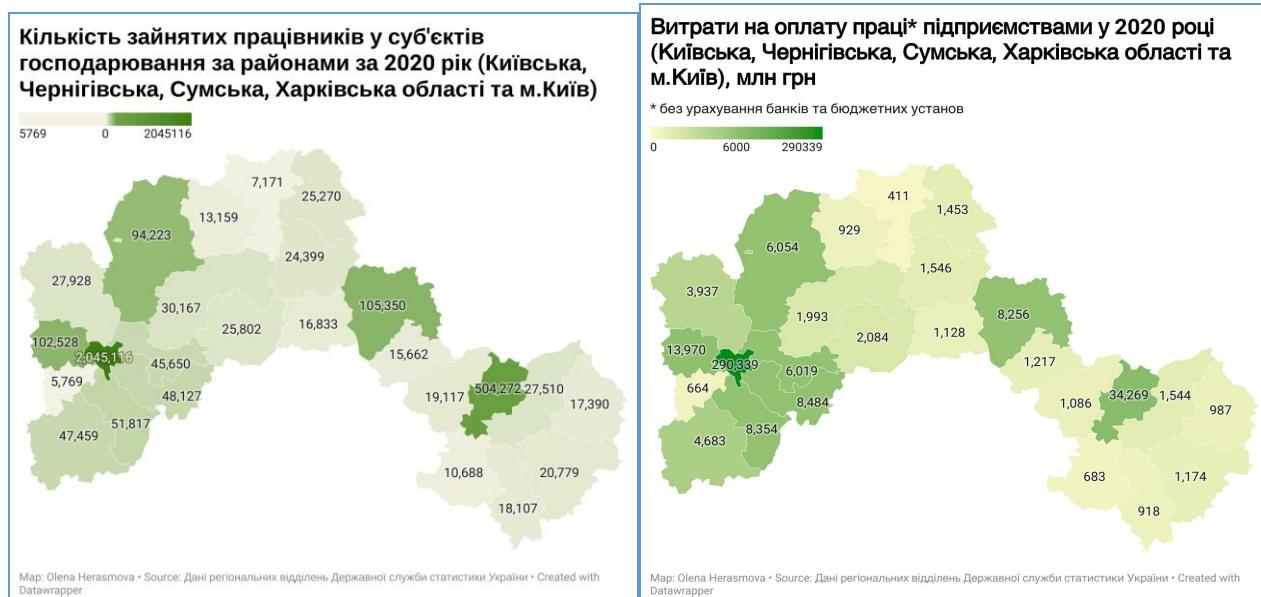

Рис. 6.5. Показники зайнятості та фонду ОП у 2020 р.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Структура зайнятості Чернігівської, Сумської та Харківської областей

Структура зайнятості в Харківській області на підприємствах та серед фізичних осіб – підприємців суттєво різнича (рис. 6.6).

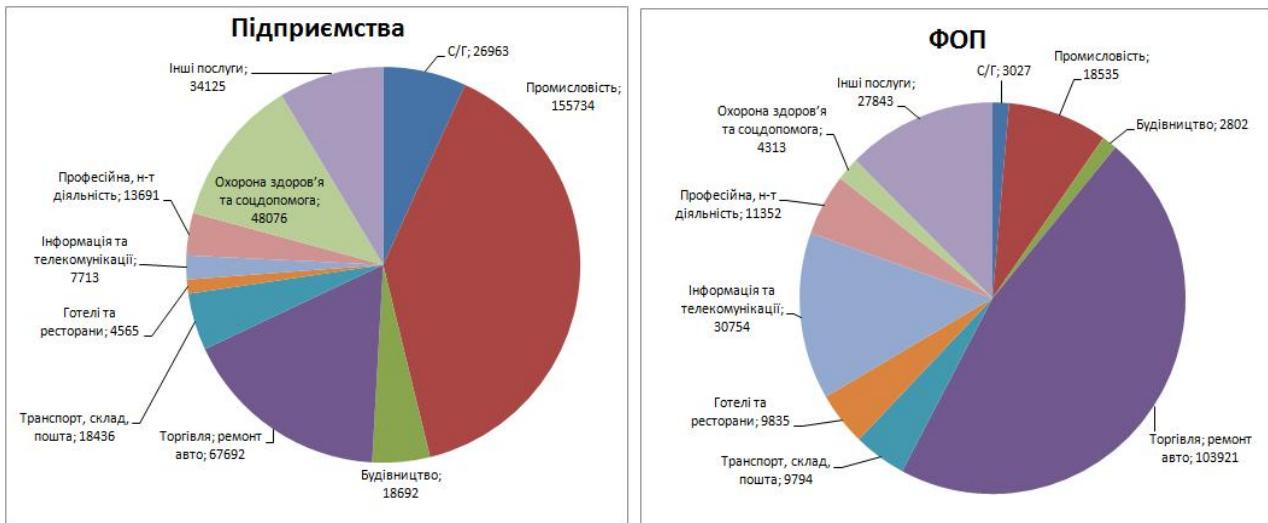

Рис. 6.6. Структура зайнятості працівників Харківської області за видами економічної діяльності у 2020 р. (без урахування банків та бюджетних установ)

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Основна частина зайнятих на підприємствах у Харківській області припадала на сектор промисловості, у той час як серед ФОП – на торговлю та ремонт автотранспортних закладів. З одного боку, підприємствам торгівлі відновити свою діяльність простіше (особливо це стосується роздрібної торгівлі), ніж промисловим підприємствам, з іншого боку, діяльність закладів торгівлі безпосередньо пов'язана з попитом на продукцію та купівельною спроможністю населення, яке постраждало внаслідок агресії. Попит також пов'язаний із кількістю наявного в регіоні населення та змін у його віковій структурі.

Структура зайнятості на підприємствах Сумської та Чернігівської областей характеризується значно більшою часткою працівників, які зайняті в сільському господарстві, та меншою часткою працівників, зайнятих у сфері торгівлі та промисловості, порівняно з Харківською областю (рис. 6.7–6.8). Серед фізичних осіб-підприємців у цих областях частка зайнятих у галузі торгівлі навпаки є вищою. У Харківській області значна частина ФОП була зайнята у сфері

інформації та телекомунікацій, наданні послуг у сфері науково-технічної діяльності.

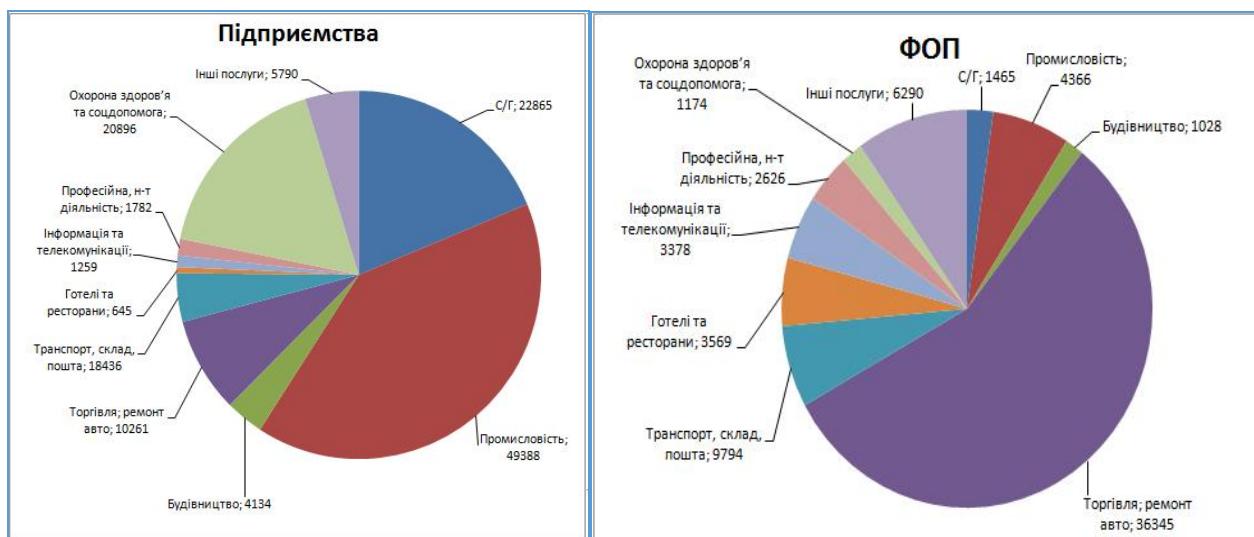

Рис. 6.7. Структура зайнятості працівників Сумської області за видами економічної діяльності у 2020 р. (без урахування банків та бюджетних установ)

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

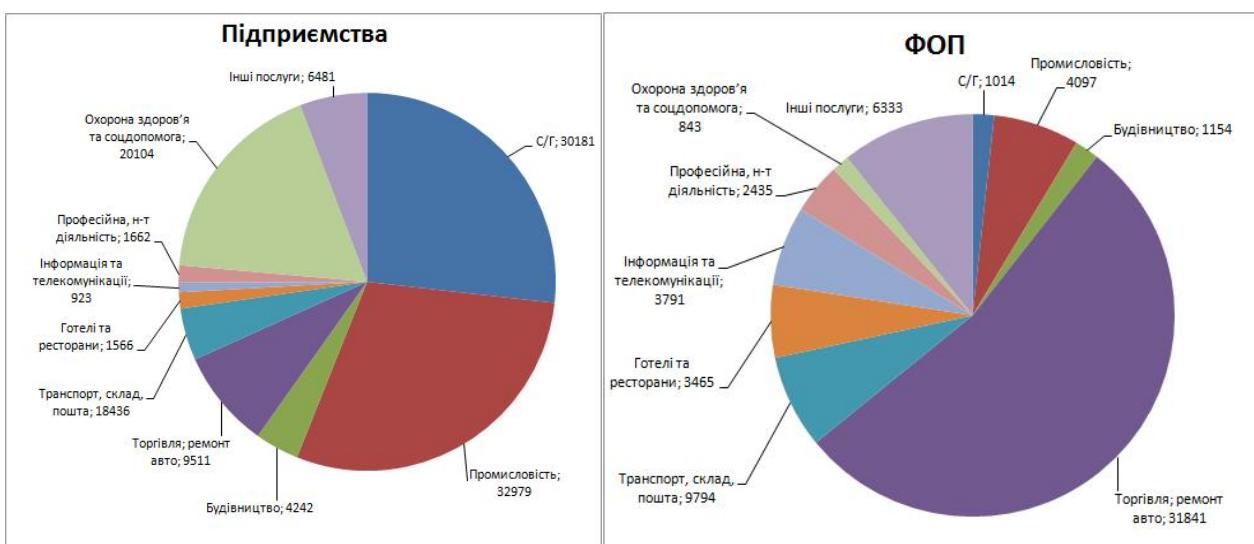

Рис. 6.8. Структура зайнятості працівників Чернігівської області за видами економічної діяльності у 2020 р. (без урахування банків та бюджетних установ).

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Такі відмінності у структурі зайнятості трьох областей у межах одного регіону зумовлюватимуть необхідність різних підходів до відновлення, враховуючи особливості тієї чи іншої області або навіть району.

Для всіх трьох областей першочерговим у відновленні економіки є запуск харчових виробництв для забезпечення потреб місцевого населення. Другим пріоритетним напрямом є підтримка діяльності підприємств, що забезпечують будівельну галузь економіки. В першу чергу це стосується виробництва металопластикових вікон, дверей, будівельних конструкцій та матеріалів, виробництва та обробки листового скла. Для Чернігівської та Сумської областей надзвичайно важливим є також сектор сільського господарства. Відповідно потрібно налагоджувати випуск сільськогосподарської техніки, промислові потужності для якої у разі відсутності суттєвих руйнувань основних фондів можливо досить швидко відновити в Харківській області, що мала для цього відповідний виробничий та науково-технічний потенціал.

Основною проблемою повоєнного відновлення Харківської області, що вже проглядається сьогодні, є знищення потужного науково-технічного кластера, що складався з університетів, наукових установ та промислових підприємств машинобудування. Так, більшість вищих навчальних закладів Харкова на сьогодні зруйнована, а викладачі та студенти переміщені в інші, більш безпечні регіони України та за її межі. У випадку неможливості продовження навчання цей науковий потенціал Харківщини поступово переміщуватиметься в інші міста та за кордон. Від здатності відновити роботу цього кластера надалі визначатиметься структура економіки Харківської області, кількість наявного населення та вплив на розвиток всієї економіки України.

Загальна кількість зайнятих по м. Київ (підприємства та ФОП) у 2020 р. становила 2045116 осіб без урахування діяльності банків та бюджетних установ (рис. 6.9). Враховуючи, що постійне населення м. Київ становить близько 2910 тис. осіб, з яких близько 450 тис. – особи, старші за 65 років, та 570 тис. – до 17 років, то значну частину працівників м. Київа становлять мешканці інших регіонів, переважно із Київської області.

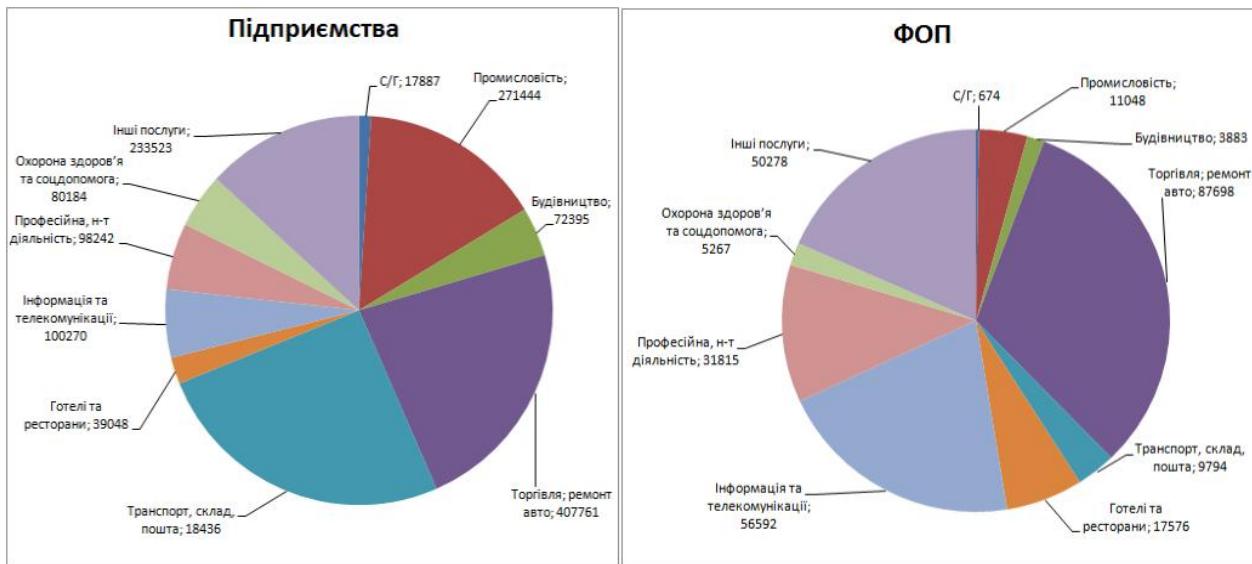

Рис. 6.9. Структура зайнятості працівників м. Київ за видами економічної діяльності у 2020 р. (без урахування банків та бюджетних установ)

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Окупація частини Київської області спричинила не лише брак постачання товарів та послуг через руйнування логістичних та виробничих ланцюжків постачання, а й суттєво вплинула на ринок праці у столичному регіоні, коли Київ зіткнувся з браком робочої сили на підприємствах різних видів діяльності (особливо сектора торгівлі та транспорту і складського обслуговування у великих логістичних центрах). Багато працівників критичної інфраструктури міста були змушені тимчасово проживати на своїх робочих місцях через відсутність громадського транспорту та приміського сполучення. Подібний обвал ринку праці в Україні відбувався навесні 2020 р. через запровадження жорсткого локдауну, проте він не супроводжувався руйнуванням інфраструктури та виробничих потужностей.

Уже сьогодні можна констатувати, що на ринку праці м. Київ відбулися суттєві зміни, через які повернення до довоєнної структури ринку неможливе. Так, низка видів діяльності буде незатребуваною упродовж досить тривалого періоду часу. Насамперед це стосується надання певних послуг. До 24.02.2022 у Києві було зареєстровано таку кількість юридичних осіб за видами економічної діяльності: діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування – 496; діяльність ресторанів та постачання готових страв та напоїв – 5381;

рекламні агенції – 4938; посередництво в розміщенні реклами в ЗМІ – 543; діяльність турагенств, туроператорів та послуг з бронювання – 3390; організація азартних ігор – 128; функціонування спортивних споруд, спортивних клубів та фітнес-центрів – 699; організація відпочинку та розваг – 584. Це становить щонайменше 5% від усіх зареєстрованих юридичних осіб м. Києва. Також функціонувала велика кількість громадських організацій, що існували за рахунок закордонних грантів (вивчення суспільної думки, дослідження кон'юнктури ринку, проведення економічних та політичних форумів, круглих столів тощо). Очевидно, що фінансування частини з них також буде заморожено на невизначений термін.

Брак робочої сили у більшості видів діяльності відчуватиметься також внаслідок мобілізації значної частини мешканців Києва до лав ЗСУ та ТрО та участь великої частки осіб працездатного віку чоловічої статі у волонтерській діяльності. Враховуючи, що значну частину керівників юридичних осіб становлять чоловіки, то це матиме значення не лише для ринку зайнятості, а й для самої діяльності малих та мікропідприємств. На ринок праці Київа суттєво вплинула міграція населення в західні області України та за її межі. Частина з них починає поверматися до столиці, проте наслідки такої міграції, її незворотність або відновлення можна буде оцінити лише по закінченні ведення бойових дій. Станом на 16 квітня 2022 р. (з 24.02.2022) з України вимушено виїхали майже 4870 тис. громадян України. А всього домівки були змушені залишити щонайменше 11,7 млн українців¹.

Загальна кількість зайнятих по Київській області (підприємства та ФОП) у 2020 р. становила 329278 осіб без урахування діяльності банків та бюджетних установ (рис. 6.10).

¹ Управління верховного комісара ООН у справах біженців. URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.61143851.623766591.1648390302-1546473533.1648390302

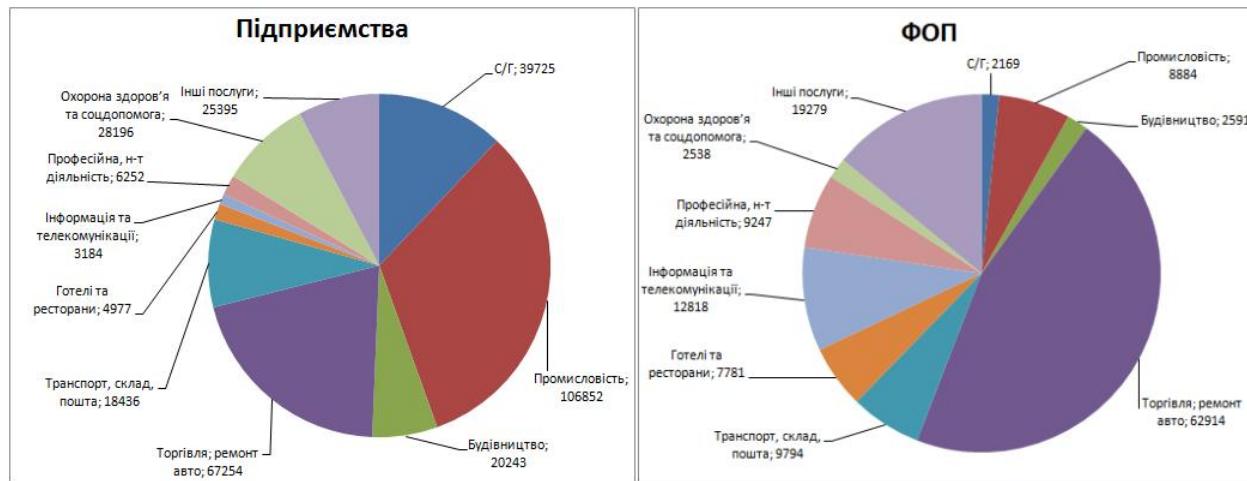

Рис. 6.10. Структура зайнятості працівників Київської області за видами економічної діяльності у 2020 р. (без урахування банків та бюджетних установ).

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Сама структура зайнятості за ВЕД у Київській області є подібною до регіонів, що розглядалися вище. Серед підприємців, які надають послуги та опинились на межі різкого скорочення або повної ліквідації, у Київській області майже 1900 юридичних осіб, у т.ч. за видами економічної діяльності: діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування – 123 юр. осіб; діяльність ресторанів та постачання готових страв та напоїв – 824; рекламні агенції – 464; посередництво в розміщенні реклами в ЗМІ – 37; діяльність турагенств, туроператорів та послуг з бронювання – 207; організування азартних ігор – 8; функціонування спортивних споруд, спортивних клубів та фітнес-центрів – 140; організація відпочинку та розваг – 79.

Окремо слід зазначити наслідки воєнних дій та часткової окупації Київської, Чернігівської, Сумської та Харківської областей для сільського господарства. Хоча Київська область традиційно не має чіткої сільськогосподарської спеціалізації, втім лише в Києві та Київській області було зареєстровано понад 300 юридичних осіб зі спеціалізацією вирощування овочевих культур, 4115 юридичних осіб – із вирощування зернових, 168 із вирощування ягід, та 180 – із відтворення рослин (для порівняння: Харківська область – 19, Чернігівська – 8, Сумська – 3), 576 фірм, що спеціалізуються на змішаному сільському господарстві, 72 – на післяурожайній діяльності (в трьох інших областях – 12), 12 – на вирощуванні насіння та інші види діяльності.

стях їх лише 15). Крім того, в цих п'яти регіонах було понад 270 фірм, що займались вирощуванням ВРХ, 200 – розведенням свиней, 230 – розведенням свійської птиці. Крім руйнувань виробничих приміщень, знищення техніки, пограбування складів в багатьох ОТГ на сьогодні будь-які сільськогосподарські роботи на полях припинено через значне замінування територій.

Національний банк України на початку квітня звернувся до Кабінету міністрів з пропозиціями щодо збільшення кредитування агробізнесу: розширення програми портфельних гарантій на великі сільгоспідприємства та збільшення терміну кредитування аграріїв на посівну з півроку до року¹, виділив додаткові кошти для підтримки сільськогосподарських товаровиробників за програмою «Доступні кредити 5–7–9», у рамках якої уряд компенсує відсоткову ставку, та спростив реєстрацію сільгосптехніки². Проте частіше цією допомогою користуються регіони, що найменше постраждали від російської агресії (Кіровоградська, Вінницька та Дніпропетровська області є лідерами в отриманні кредитів)³. Загалом по Україні саме сільське господарство є лідером з кредитування, на другому місці – оптова та роздрібна торгівля та ремонт транспортних засобів, в той час як переробна промисловість залучила кредитних коштів вдвічі менше⁴.

Вивільнення значної частини робочої сили через припинення економічної діяльності автоматично не зумовить її переспрямування в інші сектори, адже в першу чергу будуть затребувані робітничі спеціальності на будівництві, що потребують не компетенції «білих комірців», а фізичної сили для розбирання завалів, будівництва доріг, мостів, відновлення будинків тощо.

¹ Нацбанк пропонує уряду варіанти розширення кредитування бізнесу. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/824943.html>

² Кабмін виділив додатково 2,3 млрд грн на пільгові кредити аграріям та спростив реєстрацію сільгосптехніки. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/823716.html>; Банки видали аграріям на посівну 6,7 млрд. гривень кредитів. URL: <https://proagro.com.ua/news/ukr/banky-vydaly-agrariyam-na-posivnu-67-mlrd-griven-kredytiv.html>

³ Банки видали українським аграріям кредитів майже на 9 млрд грн / Мінагрополітика. URL: <https://ukragroconsult.com/news/banky-vydaly-ukrayinskym-agrariyam-kredytiv-majzhe-na-9-mlrd-grn-minagropolyky/>

⁴ Портфельні держгарантії: агросектор – лідер за обсягами кредитування. URL: <https://agroportal.ua/news/finansy/agrosektor-lider-za-obsyagami-kredituvannya-na-portfelniy-osnovi>

Після 24 лютого під ударами опинилося до 30% усієї інфраструктури в Україні з різним ступенем пошкодження та різним рівнем руйнування. Так, було зруйновано чи пошкоджено понад 300 мостів, потребує відновлення понад 8 тис. км доріг державного та регіонального значення. Крім того, були підірвані десятки залізничних мостів. За попередніми оцінками збитки сягнули 100 млрд дол. США. Найменший термін відновлення пошкодженої інфраструктури за умови відсутності нових руйнувань – два роки.¹

Тільки на Сумщині станом на 17 квітня 2022 р., за попередніми даними, за час повномасштабної війни зруйновано або пошкоджено близько 976 об'єктів (дані постійно оновлюються²), в тому числі: житлового фонду – 638 будинків; об'єктів життєзабезпечення – 23; промислових підприємств – 21; адміністративних будівель – 23; закладів охорони здоров'я – 18; закладів освіти – 24; закладів культури та спорту – 5. Окрім цього, на території області зруйновано або пошкоджено 364,6 км автомобільних доріг загального користування місцевого значення та зруйновано два мости. На автомобільних дорогах державного значення зруйновано п'ять мостів. Найбільші пошкодження зафіксовано на територіях Охтирської, Тростянецької, Лебединської, Боромлянської, В. Писарівської та Сумської територіальних громад. За інформацією очільника Сумської ОДА, за приблизними розрахунками на відновлення критичної інфраструктури, транспортної мережі, будівель та інших об'єктів, незалежно від форми власності, необхідно понад 20 млрд грн.

На Чернігівщині у результаті бойових дій пошкоджено понад 600 км доріг та 20 мостів у межах області. Наразі для відновлення проїзду біля зруйнованих споруд організовуються тимчасові об'їзди³.

На Київщині в Ірпені було зруйновано понад двох третин житлового фонду, знищено всі мости, залізничне сполучення¹. У Бородя-

¹ Інтерв'ю міністра Інфраструктури О. Курбакова. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-russian-invasion-damaged-up-30-ukraines-infrastructure-says-minister-2022-04-18/>

² За даними очільника Сумської ОВА Дмитра Живицького. URL: <https://t.me/Zhyvytskyy/1643>

³ У Зеленського розповіли про відновлення звільнених від окупації територій. URL: <https://rubryka.com/2022/04/22/u-zelenskogo-rozpovaly-pro-vidnovlennya-zvilnenyh-vidokupatsiyi-teritorij/>

нці практично зруйновані багатоповерхівки.² І хоча місцеві громади швидко розбудовують тимчасові переправи на місці зруйнованих мостів або за допомогою мерії Києва під'єднують водогін Ірпеня до київської системи водопостачання, найбільші інвестиції в інфраструктуру знищених регіонів ще попереду і власних коштів на її повноцінного відновлення Україна не має.

Відсікання України від морських шляхів сполучення, блокада країни в Чорному та Азовському морях спричинила логістичний колапс щодо забезпечення транспортування експортної продукції. І без того навантажена залізнична система повинна в терміновому порядку вирішувати питання експорту основних товарів за кордон.³. Постає питання будівництва нових комплексів для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, яких виявилося критично мало у випадку блокування шляхів експорту. При цьому будівництво нових елеваторів зосереджено в першу чергу в західних областях України⁴.

Інтенсивність відновлення залежатиме від можливостей держави та бажання приватних інвесторів витрачати кошти в умовах постійної воєнної загрози. Зрозуміло, що регіони, які постійно перебувають у зоні ураження ракетами, не зможуть розраховувати на значні інвестиційні проекти. Відновлення інфраструктури та доступу до неї всіх суб'єктів господарювання стає базовою умовою повернення інвесторів. Другим фактором, що стримуватиме інвестиції, є дисбаланси на ринку праці, коли інвестор не матиме впевненості, щодо наявності кваліфікованої робочої сили. Третім фактором стає порушення виробничих ланцюжків, на відновлення яких потрібний час. Четвертим фактором стає зменшення купівельної спроможності населення і, відтак, скорочення ємності споживчого ринку. П'ятим фактором, що в

¹ У Ірпені знищено та пошкоджено 71% будівель, – мер Маркушин. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/65012/>

² Бородянка на Київщині: що наростили російські окупанти. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/64215/>

³ Аскет Шиппінг евакуюється на захід України. URL: <https://agroportal.ua/news/novosti-kompanii/asket-shipping-evakuuyetsya-na-zahid-ukrajini>

⁴ На Львівщині й Вінниччині ведеться будівництво нових елеваторів. URL: <https://proagro.com.ua/news/ukr/na-lvivshchyni-i-vinnychchyni-triyvaye-budivnycztvo-novyh-elevatoriv.html>

середньостроковій перспективі впливатиме на відновлення інвестицій, є розвиток людського капіталу.

Через повномасштабну російську агресію відбулися зміни в гуманітарній сфері – в освітньому процесі, що передбачало уведення дистанційного навчання у школах¹ та університетах (дворічний досвід пандемії тут став у нагоді), переміщення студентів на західні регіони і можливість перереєстрації у ВНЗ цих регіонів відповідно до своєї спеціальності, виїзд за кордон для продовження навчання у безпечному місці. Урядом запроваджено зміни до випускних та вступних іспитів, механізму складання ЗНО для полегшення набуття базової та повної середньої освіти та проведення вступної кампанії в умовах воєнного стану. На сьогодні нагальним є питання повернення університетів до своєї довоєнної локації, особливо якщо матеріально-технічна база є зруйнованою.

В умовах переходу економіки країни на воєнні рейки на ринку праці відбулися суттєві зміни. При вивільненні значної кількості працездатних осіб одних професій виникла нестача робітників інших спеціальностей. Аналіз поточної ситуації ускладнюється відсутністю систематизації щодо статистики переміщених осіб та діяльності переміщених суб'єктів господарювання. З браком робочої сили більшості видів діяльності також пов'язана мобілізація значної частини мешканців регіонів до лав ЗСУ та ТрО та участь великої частки осіб працездатного віку чоловічої статі у волонтерській діяльності. Враховуючи, що значну частину керівників юридичних осіб становлять чоловіки, це матиме негативне значення не лише для ринку зайнятості, а й для самої діяльності малих та мікропідприємств, які у цій ситуації можуть очолити жінки.

Разом із тим у західних регіонах України внаслідок переміщення з територій, на яких ведуться бойові дії, спостерігається надлишок робочої сили. Проте невизначеність безпекової ситуації, неупорядкованість стосовно розміщення біженців, а також те, що не всі вони реєструються як внутрішньо переміщені особи (ВПО), не дає можливо-

¹ Понад 12 тис. шкіл працюють дистанційно, 133 – за змішаною формою, 24 – розпочали очне навчання, – ОПУ. URL: <https://ukranews.com/ua/news/852921-ponad-12-tys-shkil-pratsyyut-dystantsijno-133-za-zmishanoyu-formoyu-24-rozpochaly-ochne-navchannya>

сті ефективно їх використовувати в економіці та несе великі ризики щодо втрати людського потенціалу. В середньостроковій перспективі це може призвести до подальшої міграції внутрішньо переміщених осіб за кордон. Так, завдяки тимчасовій міграції до країн ЄС тільки в Польщі кількість українських дітей, які почали відвідувати місцеві школи, збільшилася втричі – з 100 до 300 тис.¹. В умовах триваючої воєнної агресії РФ частина переселенців спробує асимілюватись у країнах перебування, особливо якщо їхнє власне житло зруйноване або вони втратили роботу². Тим більше, що через постійний брак робочої сили європейські чиновники розглядають українських біженців як позитив для Європи в середньостроковій перспективі, попри значні витрати країн задля гуманітарної допомоги тимчасовим переселенцям³. Так було ухвалено закон, згідно з яким біженцям з України передбачається надання ідентифікаційного коду (PESEL), їхнє перебування у Польщі визнається легальним упродовж 18 місяців. Через дев'ять місяців біженці зможуть подавати документи на отримання дозволу на тимчасове перебування в Польщі упродовж трьох років. Відповідно до цього закону українці зможуть легально працевлаштуватися, отримати доступ до безкоштовної медицини. Українські учні та студенти матимуть змогу продовжити навчання у школах та університетах⁴. Крім того, в польських університетах почали створюватись поліпшенні умови для навчання абітурієнтів, які вступають на перший курс. Так Варшавський університет Collegium Civitas для спеціальностей «менеджмент» та «міжнародні відносини» пропонує навчання упродовж першого року українською мовою із поступовим опануванням польської мови та переходом на навчання нею із другого курсу⁵. Більше того, університет готовий прийняти українських

¹ Міносвіти: Можна очікувати зменшення кількості українських дітей у польських школах. URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/2948703>

² Як велике переселення українців вплине на економіку. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/25/686191/>

³ Інтер'ю з високопосадовцем Міжнародного валютного фонду Альфредом Кеммером. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6542143.html>

⁴ У Польщі набув чинності спецзакон про підтримку біженців з України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3428048-u-polzi-nabuv-cinnosti-speczakon-pro-pidtrimku-bizenciv-z-ukraini.html>

⁵ Польський виш запроваджує навчання українською для біженців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3472506-polskij-vis-zaprovadzue-navcanna-ukrainskou->

викладачів, які б могли фахово викладати навчальні програми з міжнародних відносин та менеджменту. Такий підхід полегшить процес облаштування частини переселенців з дітьми-підлітками в умовах триваючої воєнної агресії РФ у країнах перебування¹.

Подібна ситуація склалася в Німеччині, де до німецьких навчальних закладів пішло вчитися понад 90 тис. українських дітей². Також Німеччина посилює рівень соціального захисту тимчасових переселенців з України (яких у Німеччині нараховується понад 400 тис.), збільшуючи соціальні виплати по безробіттю до рівня місцевих та сприяючи в пошуку роботи³. Польща – задля підвищення привабливості роботи та залучення трудових мігрантів іще у 2021 р. прийняла рішення про підвищення з 1 січня 2022 року мінімальної заробітної плати на рівні 3000 злотих брутто (приблизно 21 тис. грн)⁴. Крім того, для вирівнювання доходів уводиться норматив, що мінімальна заробітна плата повинна становити не менше, ніж 50% від середньої по країні. Зацікавленість у робочій силі з України проявляється в тому, що для оцінки перспектив переселенців Посольство України в Польщі за пропозицією польських урядовців проводить широкомасштабне опитування українських мігрантів⁵. Таке анонімне опитування допомагає польському уряду зрозуміти потреби переселенців та мати змогу планувати власні дії з допомоги та залучення трудових ресурсів до власної економіки. Серед інших питань, які цікавлять урядовців: рівень освіти; плани на перебування (тимчасове, із зазначенням часового лагу, постійне, переїзд до іншої країни, повернення

dla-bizenciv.html

¹ Як велике переселення українців вплине на економіку. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/25/686191/>

² До Німеччини виїхали понад 400 тисяч українців. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/worldabus/4474625-do-nimechchyny-vyikhaly-ponad-400-tysiach-ukraintsiv>

³ Українським біженцям у Німеччині підвищать соціальну допомогу. URL: <https://www.dw.com/uk/ukrainskym-bizhentsiam-u-nimechchyni-pidvyshchat-sotsialnu-dopomohu/a-61624481>

⁴ В Польщі затвердили мінімальний розмір зарплати на 2022 рік. URL: <https://inpoland.net.pl/novosti/glawnoe/v-polshhi-zatverdili-minimalnij-rozmir-zarplati-na-2022-rik/>

⁵ Посольство України в Польщі проводить опитування українців, які втекли від війни. URL: https://inpoland.net.pl/novosti/obshhestvo/posolstvo-ukra%d1%97ni-v-polshhi-provodit-optuvannya-sered-ukra%d1%97nciv-yaki-vtekli-vid-vijjni/#google_vignette

додому по закінченні війни, подання документів на ПМП); плани з працевлаштування (готовність працювати не за фахом, готовність переїзду в інші райони за наявності роботи); тип проживання (надання житла, проживання у знайомих чи родичів, піднайм тощо); наявність дітей шкільного віку чи студентів; рівень фінансового забезпечення. Відповідно до результатів анкетування урядовці змогу повинні вибудувати власну стратегію щодо біженців з України, які готові повернутися за найменшої можливості на Батьківщину, і створити для них умови не гірші, ніж за кордоном.

В Україні було проведено низку опитувань підприємців для моніторингу спроможностей підприємців. Так, у дослідженні Gradus Research оцінювався стан бізнесу, його галузева трансформація, найбільш популярні види бізнесу, що продовжували працювати. Проте опитування є досить невеликим (355 осіб), та незрозуміло, яка частина опитуваних є внутрішньо переміщеними особами. Також опитування не проводилося за галузями¹. Центр економічної стратегії в оперативній оцінці економіки України під час війни також не досліджував галузевий аспект внутрішньо переміщених осіб із числа підприємців та галузеві зміни на ринку праці. Щотижневі звіти про внутрішньо переміщених осіб, що проводяться під егідою Міжнародної організації з міграції ООН, також більшу увагу приділяють гуманітарним питанням².

В Україні, попри 7 мільйонів внутрішньо переміщених осіб, анкетування щодо питань працевлаштування, зміни професії, виду підприємницької діяльності у галузевому розрізі не проводилось, відтак на сьогоднішній день картина реальних змін у структурі економіки та ринку зайнятості відсутня. Ситуація погіршується відсутністю статистичних щомісячних даних щодо діяльності суб'єктів господарювання, міграції, ринку праці тощо. Повноцінне відновлення графіків оприлюднення звітів Державної служби статистики України та її ре-

¹ Як український бізнес працює під час війни. Головні факти з дослідження Gradus Research. URL: <https://forbes.ua/news/v-ukraini-35-biznesu-prizupinili-diyalnist-cherez-viynu-1-ne-planuyut-vidnovlennya-opituvannya-gradus-23032022-4950>

² Звіт про внутрішнє переміщення в Україні – загальне опитування населення. Раунд 3 (17 квітня 2022 року). URL: <https://displacement.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-3-17>

гіональних відділень можливе лише після повного закінчення війни. Проте планування відновлення економіки України у воєнний час та розбудова стратегії повоєнного відновлення вимагають розуміння тих структурних зрушень, що відбулися внаслідок повномасштабної воєнної агресії РФ.

На прикладі північно-східних регіонів на сьогоднішній день уже спостерігаються: зміни у структурі потреб на ринку праці; структурні зміни у пропорціях видів економічної діяльності; зміни в освітньому процесі (запровадження комплексного іспиту замість складання ЗНО та зміна формату вступних іспитів); зміни в гендерній структурі зайнятості; зміни в структурі розподілу бюджетних витрат (перетікання коштів до ОПК, із поступовим розвитком підприємств ОПК як одного з головних драйверів економічного зростання). Проведення загальноукраїнського опитування на добровільній та анонімній основі в першу чергу для внутрішньо переміщених осіб дало б змогу виявити прогалини ринку праці та окреслити напрями його відновлення. Таке опитування можна пропонувати в центрах надання послуг ВПО, на урядових порталах, у центрах працевлаштування, при розгляді питання допомоги малому бізнесу тощо. Обов'язкова анонімність опитування необхідна для отримання достовірного результату і відвертих відповідей на запитання.

Так, у результаті такого опитування можна оцінити: особливості змін на ринку праці окремих регіонів; які види діяльності найбільш постраждали від агресії; які групи населення виявились найбільш вразливими; які професії на сьогодні є незатребуваними; який людський ресурс наявний; яка кількість громадян працездатного віку готова до перекваліфікації внаслідок втрати роботи та переїзду в інші місця; яка кількість громадян планує / не планує повернутись до своїх домівок. Зразок такого опитування для внутрішньо переміщених осіб із числа найманых працівників та незайнятих наведено у Додатку Ж. Аналогічне опитування доцільно провести серед представників бізнесу для оцінки зміни структури ВЕД та планів щодо майбутніх інвестицій (Додаток І).

ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

7.1. Методика розрахунку рівня інклузії економічних інститутів

Щоб кількісно оцінювати рівень інклузії щодо економічних інститутів, доцільно розробити методику, що дає змогу відслідковувати його зміни протягом певного часу. Автори цього підрозділу пропонують підхід за оцінкою державної політики, що проводиться урядом як для поліпшення функціонування окремих інститутів, так і для покращення включення в економічні процеси вразливих груп на основі аналізу масиву законодавчих актів, які ухвалюються за певний період часу.

У межах зазначеного підходу за експертними оцінками обираються законодавчі акти, найбільш важливі з точки зору чи функціонування окремих інститутів, чи заохочення та захисту економічної діяльності для вразливих груп. При цьому акцент робиться саме на підвищенні економічної активності вразливих груп, вилучаючи законодавчі ж акти, що стосуються надання соціальної допомоги, пенсій або інших виплат, безпосередньо не пов'язаних з економічною діяльністю реципієнтів.

У формалізованому вигляді для кожного обраного економічного інституту аналізується масив нормативних актів (n), що впливають на інститут інвестування та/або покращення/погіршення включеності вразливих груп (m) з урахуванням впливу цих нормативних актів.

Коефіцієнти включеності для кожного нормативного акту та вразливої групи набувають значень $k_{ij}(-1; 0; 1)$ – стан вразливої групи погіршується/залишається без змін/покращується.

Субіндекс інклюзивності для кожного нормативного акту розраховується як зважене для вразливих груп, на які впливає нормативний акт, нормоване до діапазону (-1; 1). Аналогічно індекс включеності вразливої групи розраховується як зважене для всіх нормативних актів, що впливають на вразливу групу, нормоване до діапазону (-1; 1).

Загальний індекс інклюзивності всіх економічних інститутів розраховується як середнє арифметичне індексів інклюзивності (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Індекси інклюзивності для економічного інституту

Нормативні акти	Вразливі групи				Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
	1	2	..	M	
1	k_{11}	k_{12}	..	k_{1m}	$\frac{\sum_{j=1}^m k_{1j}}{m}$
..
N	k_{n1}	k_{n2}	..	k_{nm}	$\frac{\sum_{j=1}^m k_{nj}}{m}$
Загальна включеність групи	$\frac{\sum_{i=1}^n k_{i1}}{n}$	$\frac{\sum_{i=1}^n k_{i2}}{n}$..	$\frac{\sum_{i=1}^n k_{im}}{n}$	
Загальний індекс інклюзивності для інституту				$V = \text{sum}(V_i)/n$	

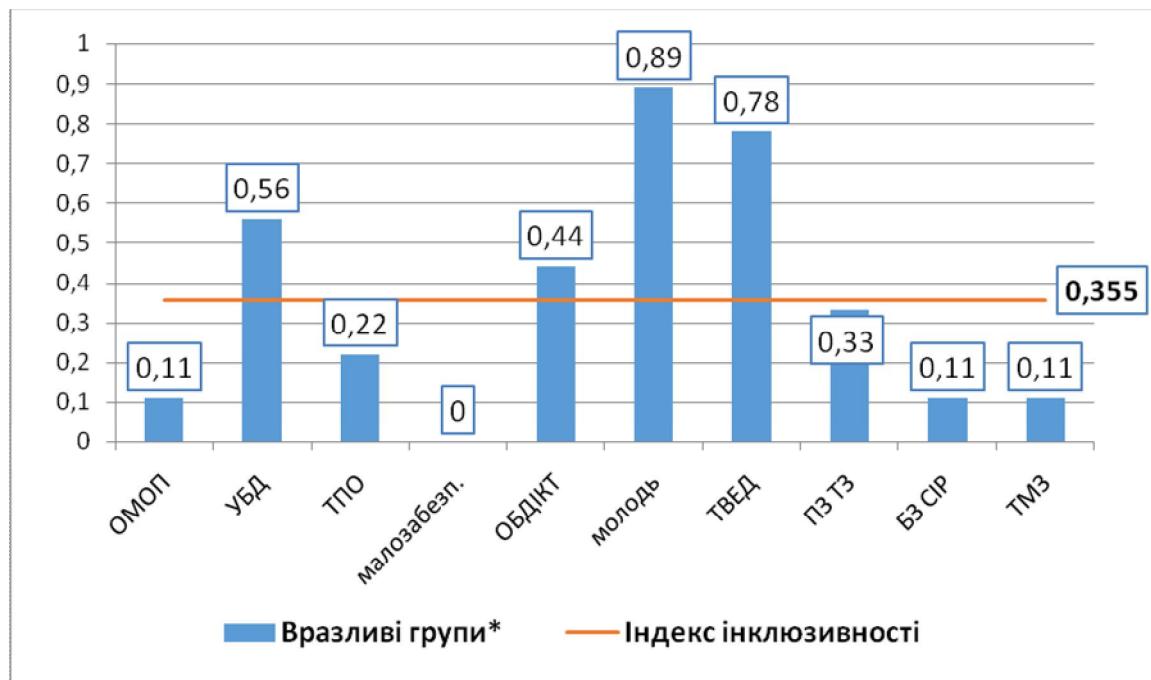
Джерело: складено авторами

Індекси інклюзивності інституту «Підприємництво»

Для оцінки індексу інклюзивності інституту «Підприємництво» та індексів включеності до нього вразливих груп було відібрано дев'ять нормативних актів, спрямованих на розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні. Було розглянуто 10 вразливих груп, на які інститут потенційно впливає (табл. 7.1. додатку К).

В результаті аналізу було з'ясовано: найменшим індекс включеності є для трьох вразливих груп населення – людей з обмеженими можливостями, груп населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації і для трудових мігрантів, які працюють за кордоном, оскільки кожна із цих груп згадується лише в одному із обраних нормативних актів. Найвище значення

індексу включеності – для молоді та осіб, які тимчасово виключені з економічного процесу, і дещо нижче значення – для учасників бойових дій, для яких передбачена найбільша кількість правових норм, що мають сприяти їхньому залученню до підприємництва. Однак ці норми свідчать лише про наявність формальних ознак інклузивності, оскільки можуть бути не реалізовані на практиці (рис. 7.1).

* ОМОП – особи з обмеженими можливостями та особливими потребами; УБД – учасники бойових дій; ТПО – тимчасово переміщені особи; ОБДКТ – особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними; ТВЕД – особи, які тимчасово виключені з економічної діяльності (наприклад, жінки, які вдома доглядають дітей); ПЗ ТЗ – робітники професій, які зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; БЗ СІР – працівники, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів; ТМЗ – трудові мігранти, які працюють за кордоном.

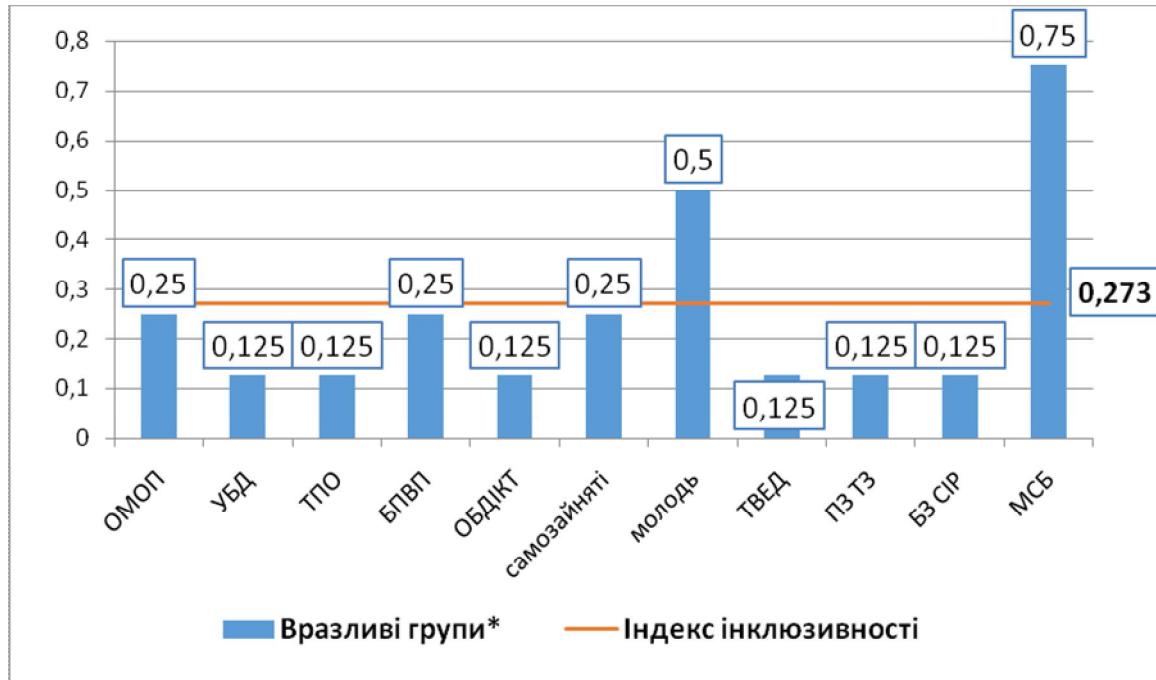
Рис. 7.1. Індекси включеності вразливих груп та загальний індекс інклузивності для інституту «Підприємництво»

Джерело: складено авторами

Індекси інклузивності інституту «Інновації»

Для оцінки індексу інклузивності інституту та індексів включеності вразливих груп було відібрано вісім нормативних актів, які були ухвалені для заохочення та розвитку інноваційної діяльності в Україні, підвищення її науково-технічного потенціалу. Було розглянуто 11 вразливих груп, на які інститут «Інновації» потенційно впливає (табл. 7.2. додатку К).

Аналіз законодавчого середовища показав, що інститут «Інновації» безпосередньо впливає лише на представників МСБ (коєфіцієнт включеності групи 0,75) та молодь (0,5) (у т.ч. студентів ВНЗ). На інші групи вплив значно нижчий та опосередкований (рис. 7.2).

* ОМОП – особи з обмеженими можливостями та особливими потребами; УБД – учасники бойових дій; ТПО – тимчасово переміщені особи; БПВП – безробітні працівники застраваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії; ОБДІКТ – особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними; ТВЕД – особи, які тимчасово виключені з економічної діяльності (наприклад, жінки, які вдома доглядають дітей); ПЗ ТЗ – робітники професій, які зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; БЗ СІР – працівники, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів; МСБ – представники малого та середнього бізнесу.

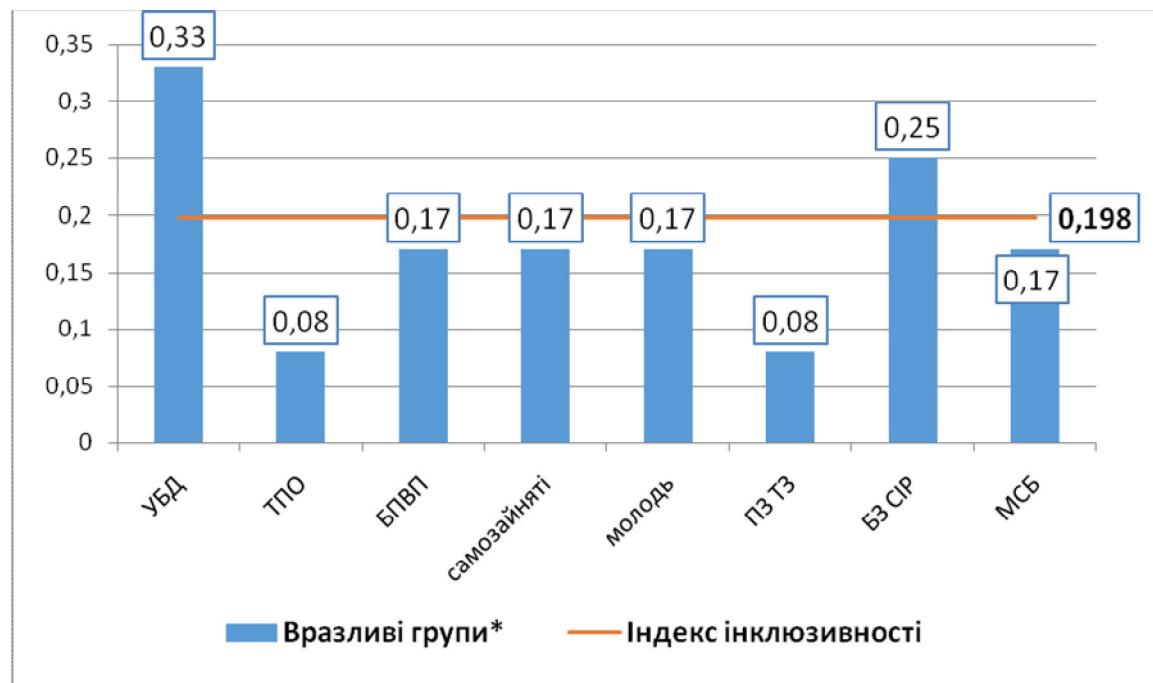
Рис. 7.2. Індекси включеності вразливих груп та загальний індекс інклюзивності для інституту «Інновації»

Джерело: складено авторами

Індекси інклюзивності інституту «Інвестування»

Для оцінки індексу інклузії інституту та індексів включеності вразливих груп було відібрано 12 нормативних актів, які були ухвалені задля підвищення інвестиційної привабливості та залучення інвесторів в економіку України. Було розглянуто вісім вразливих груп, на які потенційно впливає інститут «Інвестування» (табл. 7.3. додатку К).

В результаті аналізу було з'ясовано, що найменшим – 0,08 – індекс включеності є для вразливої групи тимчасово переміщених осіб та спеціалістів, які втрачають роботу внаслідок технологічних змін, найбільшим – 0,33 – для учасників бойових дій, що свідчить про достатньо розвинену законодавчу базу стосовно підтримки цієї групи. Хоча загалом включеність цієї групи також перебуває на низькому рівні, оскільки потенційно позитивний вплив може мати лише третина законодавчих актів (рис. 7.3).

* УБД – учасники бойових дій; ТПО – тимчасово переміщені особи; БПВП – безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії; ПЗ ТЗ – робітники професій, які зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; БЗ СР – працівники, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів; МСБ – представники малого та середнього бізнесу.

Рис. 7.3. Індекси включеності вразливих груп та загальний індекс інклузивності для інституту «Інвестування»

Джерело: складено авторами

Індекси інклузивності інституту «Регіональний розвиток»

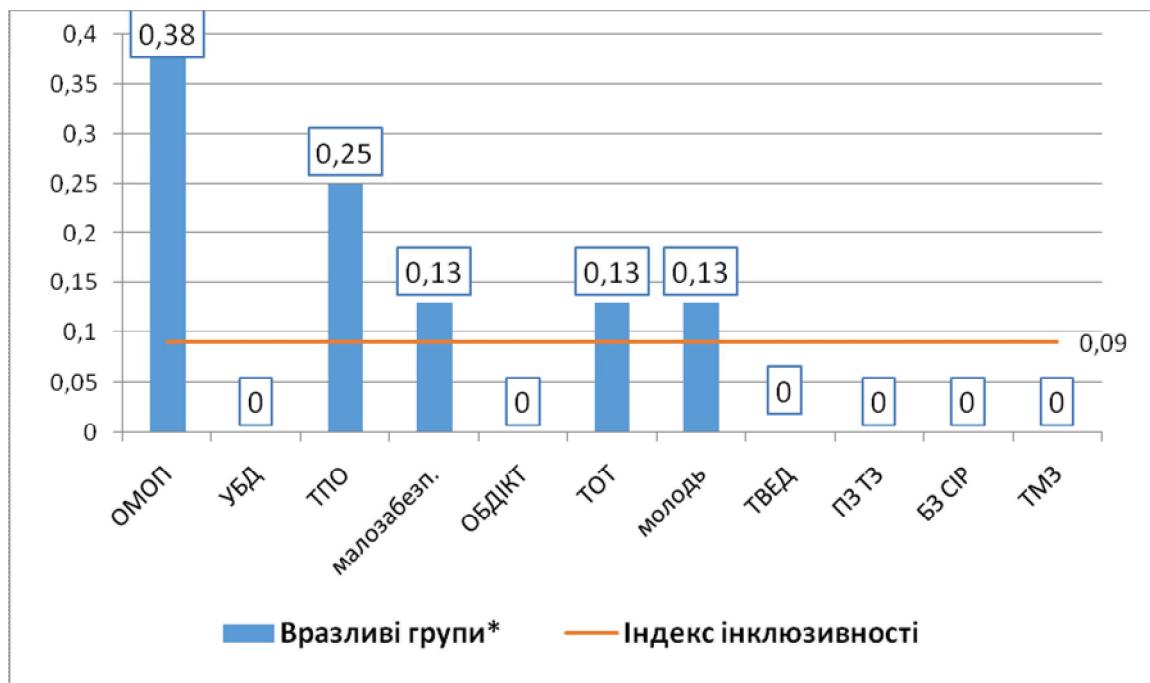
Для оцінки індексу інклузивності інституту та індексів включеності вразливих груп було відібрано вісім нормативних актів, які були ухвалені для покращення державної регіональної політики та розвитку регіонів України. Було розглянуто 11 вразливих груп, на які потенційно впливає інститут «Регіональний розвиток» (табл. 7.4. додатку К).

Необхідно зазначити, що загалом регіональна політика побудована з урахуванням необхідності формування інклюзивних рис інститутів регіонального розвитку, оскільки вона спрямована на створення умов розвитку кожного регіону за рахунок ефективного використання їх потенціалу, переваг, ресурсів та можливостей задля розвитку та підвищення якості життя людини, що є формальним підтвердженням цього процесу. А її інституційна спроможність посилюється шляхом становлення агенцій регіонального розвитку як реальних суб'єктів регіональної політики.

Однак зростання кількості згадувань про вразливі групи населення у документах регіональної спрямованості не слугує достовірним підтвердженням зростання інклюзивності інститутів регіонального розвитку (навіть за декларативними ознаками), оскільки це є лише характеристикою окремого аспекту інклюзивності інститутів регіонального розвитку. Водночас якість регіональної політики з точки зору забезпечення інклюзивності регіонального розвитку зростає за рахунок її націленості на включення зазначених у табл. 7.4. додатку К соціальних груп населення в економічні процеси.

В результаті аналізу було з'ясовано, що найбільший індекс включеності має група «Люди з обмеженими можливостями», що свідчить про значну розробленість та практичну впровадженість питань стосовно інклюзії цієї групи населення, зокрема й через механізми регіонального розвитку (0,38). Найменший індекс включеності мають такі вразливі групи населення, як «Малозабезпечені громадяни», «Громадяни, які проживають на тимчасово окупованих територіях» та «Молодь, яка не має трудового досвіду» (по 0,13). Це свідчить про наявність спеціалізованого законодавства за цими групами, а інститут регіонального розвитку лише підтверджує можливість вирішення цих питань через механізми державної регіональної політику. Разом із тим унаслідок відсутності політики щодо окремих вразливих груп (переважно це стосується професій, що можуть зникати, або діяльності в соціально інертних регіонах), на їх включеність до економічних процесів інститут регіонального розвитку не впливає (нульові значення індексу включеності). Завдяки цьому загальний

індекс інклюзивності інституту є найнижчим серед усіх розглянутих (рис. 7.4).

* ОМОП – люди з обмеженими можливостями та особливими потребами; УБД – учасники бойових дій; ТПО – тимчасово переміщені особи; ОБДКТ – особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними; ТОТ – громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України; ТВЕД – особи, які тимчасово виключені з економічної діяльності (наприклад, жінки, які доглядають вдома дітей); ПЗ ТЗ – робітники професій, які зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; БЗ СІР – працівники, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно-інертних регіонів; ТМЗ – трудові мігранти, які працюють за кордоном.

Рис. 7.4. Індекси включеності вразливих груп та загальний індекс інклюзивності для інституту «Регіональний розвиток»

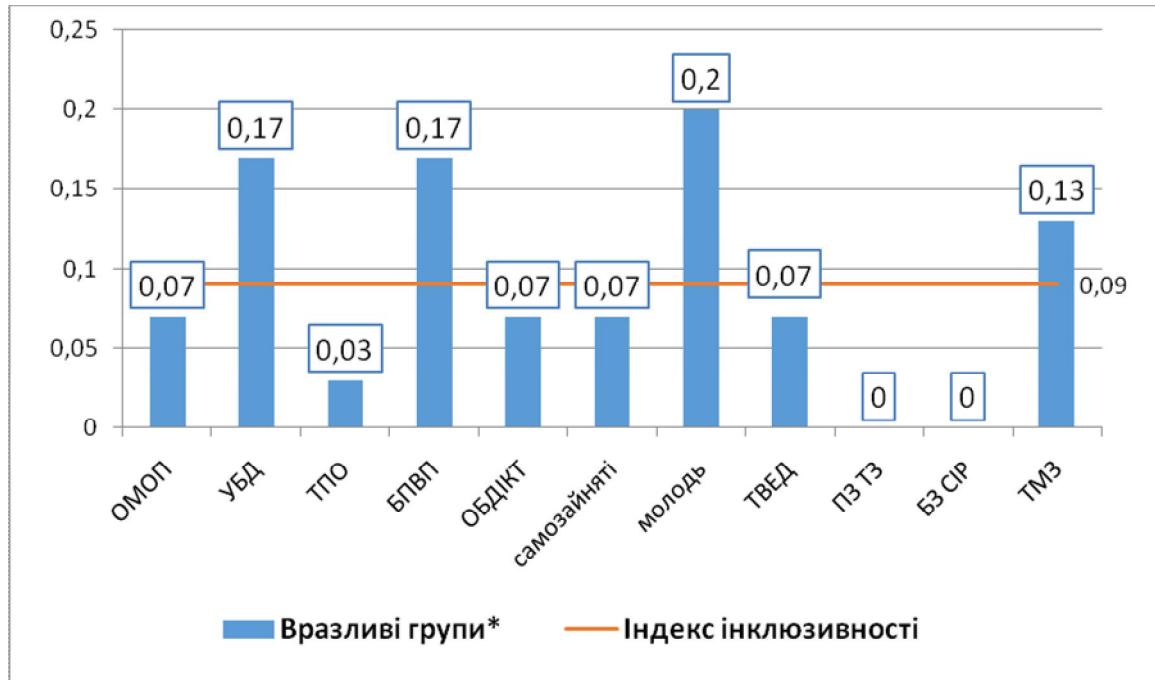
Джерело: складено авторами

Індекси інклюзивності інституту «Сектор домашніх господарств»

Для оцінки індексу інклюзії цього інституту та індексів включеності вразливих груп було відібрано 29 найбільш нормативних актів, які впливають на сектор домашніх господарств, та розглянуто 11 вразливих груп населення з точки зору наявності у зазначених актах юридичних норм, що сприяють економічній інклюзії цих груп (табл. 7.5. додатку К).

У результаті аналізу було з’ясовано, що найменшим індексом включеності є для трьох вразливих груп населення – тимчасово пере-

міщених осіб (0,03), робітників професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін (0,0) та груп населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації (0,0) (рис. 7.5).

* ОМОП – люди з обмеженими можливостями та особливими потребами; УБД – учасники бойових дій; ТПО – тимчасово переміщені особи; БПВП – безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії; ОБДІКТ – особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними; ТВЕД – особи, які тимчасово виключені з економічної діяльності (наприклад, жінки, які доглядають вдома дітей); ПЗ ТЗ – робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому; БЗ СІР – працівники, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів; ТМЗ – трудові мігранти, які працюють за кордоном.

Рис. 7.5. Індекси включеності вразливих груп та загальний індекс інклюзивності для інституту «Сектор домашніх господарств»

Джерело: складено авторами

Найвище значення індексу включеності – для молоді (0,20), учасників бойових дій (0,17), безробітних працівників затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії (0,17) і дещо нижчі – для трудових мігрантів, які працюють за кордоном (0,13).

Низький показник індексу інклузивності інституту «Сектор домашніх господарств» (0,09) означає, що сам по собі він мало впливає на залучення вразливих груп та їхнє стимулювання до економічної діяльності і потребує додаткових заходів для підвищення інклузії вразливих груп (рис. 7.6).

Рис. 7.6. Індекси інклузивності економічних інститутів

Джерело: складено авторами

Такий самий висновок можна зробити і щодо інституту регіонального розвитку (індекс інклузивності 0,09), оскільки сам по собі він мало впливає на залучення вразливих груп та стимулювання їх до економічної діяльності й потребує стимулювання розвитку інститутів інвестування, підприємництва та інновацій і додаткових заходів для підвищення інклузії вразливих груп.

Порівняно з іншими інститутами інститут «Підприємництво» має найвищий індекс інклузивності (0,355), оскільки сам по собі націлений на покращення діяльності окремих вразливих груп (МСБ, УБД, молодь та тимчасово виключені з економічної діяльності), оскільки спонукає ці категорії до ведення підприємницької діяльності. Для інших вразливих груп він потребує додаткових заходів задля підвищення їх включеності. Такі висновки є справедливими і для інституту «Інновації», що більшою мірою також націлений на представників МСБ (індекс інклузивності 0,273). Порівняно з цими двома інститутами інститут «Інвестування» має більш низький рівень інклузії

(індекс інклюзивності 0,198). Це означає, що сам по собі він мало впливає на залучення вразливих груп та їхнє стимулювання до економічної діяльності та потребує додаткових заходів задля підвищення інклюзії вразливих груп.

Загалом аналіз нормативних актів продемонстрував, що законодавство для МСБ, УБД та людей з особливими потребами є достатньо розробленим. Практично підтримки вразливих груп людей, які мають професії, що можуть зникнути внаслідок структурних трансформацій або розвитку ІКТ, та тимчасово незайнятих осіб немає. Відсутність державної підтримки стратегії безперервного навчання протягом життя («lifelong learning») з метою покращення знань, навичок і компетенцій для особистої, громадянської, соціальної або трудової перспективи, що широко впроваджена у розвинених країнах, не сприяє інклюзивності негативно впливає на інклюзивність економічних інститутів.

7.2. Структурна політика і реформи під час воєнного стану

Розроблення концепції стратегії повоєнного відновлення відбувається за воєнного стану, що викликаний широкомасштабною агресією РФ проти України. За таких умов – перш ніж давати рекомендації щодо моделі повоєнного відновлення – доцільно оцінити викиди та ризики, з якими Україна може зіткнутися в майбутньому, після закінчення воєнних дій та виходу на підписання мирних угод.

Такий аналіз повинен включати: оцінку геополітичної ситуації, що може скластися в майбутньому; терміни дії воєнних операцій до настання мирних угод; розмір територій, які підконтрольні Україні; наявні ресурси на момент підписання угод; наявний рівень безпеки; доступ до зовнішніх ресурсів; оцінку втрат. Цей аналіз неможливий без складання сценаріїв подальшого розвитку театру воєнних дій. Імовірність того чи іншого сценарію залежатиме насамперед від спроможностей ЗСУ чинити опір агресії та можливостей відвоювання тимчасово окупованих територій, можливостей безперебійного постачання військової допомоги союзників України, безпечної роботи логістичних центрів країн ЦСЄ, здатності налагодити економічні

процеси у західних областях України внаслідок переміщення туди робочої сили та релокації підприємств.

Для вибору стратегії повоєнного відновлення не менш важливою є оцінка тривалості воєнних дій. Терміни можуть бути короткостроковими (3–6 місяців), середньостроковими (від шести місяців до року) та довгостроковими (активна воєнна фаза понад рік). Також важливо, на якій частині території активні воєнні дії продовжуватимуться. Напрацювання таких сценаріїв в умовах воєнного стану допоможе скласти поточні плани з евакуації населення та релокації необхідних підприємств у відносно безпечні регіони в умовах довготривалого протистояння, оцінити можливості агропромислового комплексу у проведенні посівної кампанії та збирання врожаю. Від термінів дії воєнних операцій на значних територіях залежить і наявний людський ресурс, кількість біженців поза межами країни, рівень безробіття тощо. Довготривалий період воєнного стану змушує переводити економіку на воєнні рейки із подальшою адаптацією бізнесу під військові потреби. Терміни такого переходу коливаються в межах до двох місяців (що можна було спостерігати на прикладі Києва та Харкова).

Відкритим залишається питання безпеки після підписання будь-яких мирних угод. Наскільки території, підконтрольні Україні, можуть почуватися в безпеці щодо нанесення нових ракетно-бомбових ударів із зони, недосяжної для власних систем захисту. Крім того, значна частина територій довгий час буде непридатною для ведення господарської діяльності. За оцінками КМУ станом на початок квітня 2022 р. близько 100 тис. кв. км території України заміновано. Це насамперед ускладнює сільськогосподарську діяльність, оскільки розмінування компактних промислових територій можна провести в більш короткі терміни.

Для розроблення концепції стратегії повоєнного розвитку потрібно розуміти, якими зовнішніми ресурсами Україна може скористатись в майбутньому. Серед можливих сценарійних варіантів зовнішньої допомоги гіпотетично можна виділити такі:

– Україна матиме необмежений ресурс для відновлення, на який підуть кошти донорів та репарації від країни-агресора;

- Україна матиме обмежений фінансовий ресурс допомоги країн-донорів без репарацій від країни-агресора;
- Україні буде запропоновано «План Маршала», що включатиме постачання технологій та обладнання для відбудови економіки за пріоритетними (визначеними Україною) галузями;
- Україні буде запропоновано «План Маршала» за пріоритетними для інвесторів галузями;
- Україні буде запропоновано «План Маршала» за типом повоєнного відновлення країн Західної Європи після WWII, значну частину якого становили гуманітарні товари, та значно меншу – обладнання та технології.

Оцінка структурних змін на регіональному рівні має включати регіони, на території яких безпосередньо відбувалися воєнні дії. Станом на початок квітня це м. Київ та Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська та Миколаївська області. Решта регіонів, де фіксується руйнування інфраструктурних об'єктів, масову евакуацію громадян та релокацію підприємств на своїй території не проводила.

Структурні зміни, що відбуваються через російську агресію, можуть мати тимчасовий (до закінчення бойових дій) та постійний (унаслідок незворотних зрушень в економіці) характер.

Ключовою у економічному відновленні регіонів стане наявність таких факторів: людські ресурси, які залишаються доступними в регіоні; промислові потужності, що можна швидко відновити; попит на товари та послуги; наявність вцілілих ланцюжків постачання.

Важливим також є відновлення зруйнованої інфраструктури, проте досвід 2020–2021 рр. показує, що фінансування лише будівництва гарних доріг є умовою необхідною, проте абсолютно недостатньою для економічного розвитку та безпеки держави. Також потрібна реальна оцінка житлового фонду, який потребуватиме відновлення. При цьому особливу увагу слід приділити постраждалим аграрним регіонам. Досвід інших країн показує, що, наприклад, в результаті воєнних дій на території Хорватії найбільше постраждали аграрні регіони. Найбільших людських та матеріальних втрат зазнали саме селяни. І тоді як постраждалі промислові регіони відновилися досить

швидко, у сільських регіонах, не оброблялися землі, були знищенні худоба та техніка, розграбовані або розбиті помешкання, території за-знали екологічного забруднення, інфраструктури сіл була зруйнована. У повоєнні роки залишались занедбаними близько чверті всіх сіл Хорватії. Особливу проблему створили заміновані сільськогосподарські угіддя, на розмінування яких пішло десятиліття. Майже 90% загальної площини Хорватії потребували відновлення.¹ Крім того, в аграрних регіонах задіяні в сільському господарстві населення менш мобільне, тому не має можливості винаймати тимчасове житло, як це зазвичай відбувається в промислових урбаністичних регіонах із надлишком такого житла.

Враховуючи надважливість аграрного сектора для економіки України, потрібно створити всі умови для того, щоб люди, які в сільських районах втратили житло та засоби праці, не полішали власні домівки у пошуках роботи в інших секторах економіки України або інших країнах, а мали змогу продовжувати власну діяльність. Для цього держава, крім відновлення домівок аграріїв, має взяти на себе зобов'язання забезпечити їх усією необхідною технікою та добриками. Можливим у такому випадку видається формування державного замовлення із вирощування певних видів культур з урахуванням агротехнічних особливостей регіону.

Уже станом на 18.04.2022, за оцінками Управління ООН з координації гуманітарних питань, понад 30% сільськогосподарських угідь не використовуватимуться для посіву зернових через російську війну проти України². Тому необхідно створити максимально сприятливі умови для бізнесу, аби ті посівні площи, які сьогодні є безпечними для ведення сільського господарства, були використані з найбільшою ефективністю. Добре функціонуючий аграрний сектор є драйвером зростання інших видів діяльності, починаючи від сервісів обслугову-

¹ Milinković B. Review of Village and Agriculture Research in Croatia in the Period of Transition, 1990–1999', *Sociologija i prostor*. 2000. № 147–148. Р. 169–244. URL: <https://hrcak.srce.hr/119984> (дата звернення – 05 квітня 2022).

² Офіційна сторінка ОЧА Ukraine в Твіттері. URL: https://twitter.com/OCHA_Ukraine/status/1516048786933653510?ref_src=twsrct5Efw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1516048786933653510%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_c10&ref_url=https%3A%2F%2Fproagro.com.ua%2Fnews%2Fukrainskyh-poliv-nepryatni-dlya-posivu-cherez-vijnu-on.html

вання сільськогосподарської техніки та закінчуєчи розвитком сільськогосподарського машинобудування, хімічної промисловості та таких високотехнологічних секторів, як виробництво фармацевтичних препаратів та біотехнологій.

Зміна наявних людських ресурсів може включати показники міграції, кількості загиблих або осіб, які зникли безвісті. Також для оцінки варто скористатися показниками діяльності підприємств, наприклад, частка закритих підприємств та ФОП може свідчити про реальний залишковий потенціал регіону.

Основні чинники нової відбудови економіки України

Визначальними чинниками відбудови економіки мають стати:

- надання прямої матеріальної допомоги для відбудови держави;
- проведення реформ і спрямування зусиль на економічні перетворення;
- розвиток приватного сектора;
- сприяння національній економіці;
- підтримка українського виробника;
- створення сприятливих умов компаніям, які виробляють свою продукцію на території України.

Джерелом фінансування відбудови України можуть стати «заморожені» іноземні резерви Росії. Проте загальна сума втрат України вже перевищує «заморожені» 350 млрд дол. США. Крім того, близько 250 млрд дол. США російських резервів навряд чи стануть «доступними», оскільки з них 125 млрд дол. США становить золото, ще 60 млрд дол. США перебувають у Китаї, а 30 млрд – у міжнародних інституціях. Таким чином, виникає необхідність у прямих іноземних інвестиціях на тривалий час.

Розробленню плану відновлення України має сприяти:

- розширений аналіз видів діяльності, що важливі для забезпечення життєдіяльності населення, відновлення постачання комунальних послуг, відновлення виробничої діяльності, оцінювання впливу наслідків війни на економічну діяльність України;
- визначення впливу на критичний неконкурентний імпорт з урахуванням обмежень світової пропозиції товарів та послуг унаслідок війни.

док санкцій проти зовнішньоекономічних зв'язків РФ, визначення потреб в імпортних товарах з урахуванням потреб забезпечення життєдіяльності та відбудови економіки країни, визначення зміни структури експорту товарів та послуг в умовах втрати виробничої інфраструктури та міграції працівників;

– визначення пріоритетних видів діяльності для першочергового та післявоєнного відновлення, для підвищення міжнародної конкурентоспроможності України.

Зважаючи на необхідність поглибленаого регіонального аналізу наслідків воєнних дій, необхідно проаналізувати наявну інформацію, зокрема, щодо виробництва валової доданої вартості за регіонами, а також доходів і витрат населення за регіонами. Також важливо дослідити питання міжрегіональної торгівлі, принаймні участі регіонів України у зовнішній торгівлі. Перспективним питанням є також дезагрегація інформації з обласного регіонального рівня, який приблизно відповідає 2-му рівню класифікації NUTS Європейського Союзу до 3-го рівня, задля чого необхідна інформація обстеження зайнятості та робочої сили, що на цьому рівні деталізації наразі відсутня.

З точки зору планування відновлення важливою є оцінка міжрегіональних зв'язків.

Також необхідно враховувати питання оцінки міграції населення та працездатного населення через воєнні дії, деталізувавши їх за регіонами, – зокрема, внутрішньо переміщених осіб, зовнішньої міграції, зміни структури доходів та витрат населення. Під час післявоєнного відновлення економіки домогосподарств необхідно відслідковувати чисельність та напрямки руху біженців, які повертаються. Потрібно аналізувати втрати фінансових і нефінансових активів та предметів тривалого користування, особливо будинків і автомобілів.

Важливого значення набуває аналіз фінансових потоків та фінансових активів і пасивів. У цьому контексті необхідно враховувати фінансові втрати, фінансову допомогу від інших країн світу, визначати фінансові вимоги до країн, що брали участь у агресії (РФ, Білорусі), а також невизнаних територій (ДНР, ЛНР, Південної Осетії).

Передумовою розроблення планів відновлення економіки є визначення ролі та місця України в повоєнному світі.

У цьому контексті наразі можна зазначити, що, за будь-кого варіанту завершення війни (повне або часткове звільнення окупованих територій, розпад РФ і утворення на її території зони нестабільності), РФ і надалі, упродовж багатьох років, становитиме для України загрозу. Отже, в економіці України важливе місце посідатимуть втрати на оборону, виробництво і закупівлю зброї та боєприпасів, підготовку особового складу Збройних сил та населення, будівництво оборонних споруд та військової інфраструктури¹.

Забезпечити фінансування цих витрат можливо лише за умови зростання економіки України, що потребує суттєвого збільшення частки валового нагромадження капіталу, якого можна досягнути за рахунок збільшення закордонних інвестицій та скорочення частки споживчих витрат порівняно з довоєнним періодом.

Сприяти зростанню вітчизняної економіки може цілеспрямоване вбудовування української економіки у світові торговельно-економічні зв'язки з урахуванням ініційованих війною змін.

Відновленню економіки України можуть завадити глобальні економічна, енергетична та продовольча кризи, спровоковані діями РФ, що суттєво уповільнить процеси відбудови.

Плани реконструкції економіки країни мають враховувати не механічне просте відновлення раніше існуючих основних засобів, а спиратися на перспективи глобальної спеціалізації країни у майбутньому в умовах втрати ринків країн СНД, проте з урахуванням нових майбутніх потреб України та світу, а також змін, які вносить четверта промислова революція. Отже, потрібно визначити основні напрями структурних змін в економіці, пріоритети розвитку окремих галузей та етапи їх розвитку в умовах обмежених ресурсів. Таким чином, необхідно сформувати таку програму реконструкції та розвитку, результат якої стане найкращим із можливих варіантів структури економіки.

Програма реконструкції та розвитку має передбачати інституціоналізацію змін, що відбуваються в українському суспільстві, з ме-

¹ Шавалюк Л. Що потрібно врахувати в новому плані Маршалла для України. URL: <https://ukrainianpost.com/business/321-what-a-new-marshall-plan-for-ukraine-needs-to-take-into-account>

тою запобігання можливій корупції та залучення до керівництва відбудовою професійних та кваліфікованих керівників. Трансформації повинні зазнати суди, правоохоронні органи, податкова адміністрація, митниця, антимонопольна та антикорупційна робота, державне управління та інші інституції, що досі перешкоджали ефективному розвитку України.

В умовах постійної загрози нової агресії з боку РФ нова економіка України має стати розосередженою щодо ресурсів, основні засоби та виробнича діяльність не повинні концентруватися в одному місці, наражаючись на ракетні атаки ворога, – зокрема, йдеться про великі підприємства, електростанції та нафтосховища. Натомість Україні потрібно використовувати мобільність людського капіталу, розвивати конкурентноспроможні малі та середні підприємства, відновлювану енергетику, розподілені логістичні системи, малі та максимальні автономні міста.

Основою нової економіки мають стати малі та середні підприємства, що виявили під час воєнних дій найбільшу стійкість. Натомість великі підприємства, наприклад, великі агрохолдинги із терitorіально зосередженим в одному місці матеріально-технічним забезпеченням, зіткнулися з серйозними проблемами, зокрема із втратою продукції внаслідок руйнувань, крадіжкою врежаю ворогом тощо. Тому держава має забезпечити комплексну підтримку малого та середнього бізнесу.

До структурної перебудови енергетики, спрямованої на досягнення кліматичної нейтральності, спонукає фактична втрата українськими трубопроводами основної функції із транспортування російської нафти та газу. Проте стратегічними документами ЄС, зокрема його Водневою стратегією, Україну визначено ключовим потенційним постачальником зеленого водню до Європи з-поза меж ЄС. Тож, відмовляючись від російських енергоносіїв, Україна має переналаштuvati свою газотранзитну систему на транспортування до ЄС зеленого водню. Для розвитку кліматично нейтральної енергетики в Україні це створює величезні можливості.

Пріоритетними для першочергового розвитку галузями є будівництво та виробництво будівельних матеріалів. Продукція українсь-

кої будівельної галузі до війни становила 25 млрд дол. США. Станом на червень 2022 р., за найконсервативнішими оцінками Київської школи економіки (KSE), задокументовані збитки української інфраструктури від війни наближаються до 100 млрд дол. США. Це означає, що на її відновлення знадобиться щонайменше чотири роки, навіть якщо будівельна галузь повністю відновиться до довоєнного рівня. Крім того, слід орієнтуватися на спорудження будівель, більш стійких до ракетних обстрілів.

Зважаючи на незворотний курс України до інтеграції з країнами ЄС та тривалі санкційні обмеження щодо відносин з РФ в умовах нової геополітичної реальності, необхідна повна перебудова транспортної інфраструктури та логістики. Україні потрібно розвивати наземні транспортні коридори до ЄС не лише тому, що зараз для неї перекриті морські шляхи, а й тому, що інтеграція дасть країні змогу підвищити свій ВВП у кілька разів порівняно з довоєнними темпами та потребуватиме достатньо потужної транспортної системи. Зважаючи на можливість тривалої ізоляції РФ, слід передбачити можливість залучення до України торговельних потоків, у тому числі з Китаю та інших азіатських країн, до Європи, – за належної якості логістики та транспортної інфраструктури. Крім того, поки залишається загроза агресії з боку РФ, інфраструктурні проекти мають враховувати військову складову.

Мають бути вжиті заходи щодо розвитку людського капіталу у сфері освіти, зокрема включення до неї елементів військового навчання. Потребує розвитку навчання у сфері ІТ-технологій, які виявились найбільшу стійкість в умовах війни. Загалом освіта, насамперед вища, потребує якісної трансформації, подальшого наближення до європейських стандартів, стимулювання розвитку конкурентоспроможних університетів.

Ключовою передумовою існування України є розвиток військової промисловості, налагодження виробництва сучасних засобів озброєння, розміщення на своїй території виробництва військової техніки для європейських країн відповідно до стандартів НАТО.

Важливою передумовою подальшого розвитку України є інтеграція в європейські та американські виробничі ланцюги, зокрема

шляхом переміщення до нашої країни існуючих світових виробничих потужностей, та розвиток нових технологій за допомогою розвинених країн, яким не вистачає людських ресурсів для здійснення переходу до наступного етапу. Підтримати цей процес варто шляхом створення сприятливого бізнес-середовища.

За словами прем'єр-міністра України Дениса Шмигаль (The Economist, 27.04.2022), країна потребує перебудови старих державних інституцій. Пріоритетними для уряду напрямами стануть зміщення воєнної, енергетичної та продовольчої безпеки, відбудова енергетичного сектора, зокрема, атомних, гідро-, сонячних та вітрових електростанцій; трансформація вугільних регіонів, збільшення видобутку власного газу.

Крім того, для забезпечення потреб економічного аналізу та моніторингу соціально-економічних процесів в умовах війни потрібно внести зміни до Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» щодо відновлення подання юридичними та фізичними особами-підприємцями фінансової та статистичної звітності, принаймні на територіях, де бойові дії не ведуться.

Пропозиції щодо розвитку виробництва та релокації підприємств окремих видів діяльності

Наразі, в умовах продовження воєнних дій, для забезпечення виробничої діяльності потрібна релокація підприємств із зон, прилеглих до регіонів бойових дій. Проте це можливо лише для підприємств, що займаються певними видами діяльності. Розглянемо це питання детальніше:

– виробництво продукції сільського господарства, що зазвичай становить основну частину українського експорту, зазначає найменшого скорочення, бо навіть за умов війни буде засіяно 60–70% площ, навіть з урахуванням дефіциту добрив та відповідного падіння врожайності, – урожай із лишком перекриває внутрішнє споживання. Основною проблемою є відсутність морської логістики, а отже, необхідне переорієнтування на залізничну логістику. Крім того, завдало значних збитків захоплення окупаційними силами РФ запасів продукції та сільськогосподарської техніки: зокрема, на окупованій терито-

рії перебуває третина елеваторів із запасами зерна, а ворог здійснював спроби вивезти його морським транспортом до Сирії. Релокація сільськогосподарських підприємств неможлива з природних причин, проте можлива евакуація рухомих основних засобів та запасів із розширенням посівних площ та виробництва у районах, віддалених від бойових дій;

– відповідно певною мірою працюватиме й харчова промисловість, проте внутрішній попит звужується, існують логістичні проблеми із доставкою продукції на зовнішній ринок;

– більша частина виробництв і суміжних галузей металургійного комплексу, зокрема видобування мінеральних продуктів (руд), та логістична інфраструктура, потрапили у зони бойових дій, а найбільші сучасно обладнані підприємства комбінат «Азовсталь» та Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча повністю зруйновані, наслідком чого буде тривале скорочення виробництва цих видів діяльності навіть у повоєнний період. Поряд із цим можна очікувати істотного розширення внутрішнього попиту на металоконструкції в період повоєнного відновлення;

– на виробництво продукції машинобудування очікує найбільше скорочення через високу складність виробництва та порушення ланцюгів постачання комплектуючих та збуту продукції, зокрема експорту до країн СНД та РФ. Релокація цих виробництв практично неможлива;

– зазнала спаду напередодні війни хімічна промисловість, зокрема виробництво добрив, – через високі ціни на газ, які продовжують зростати. Релокація підприємств неможлива через складний технологічний цикл та проблеми з логістикою;

– деревооброблення та виробництво паперу має певний потенціал для зростання через простоту технологічного процесу та розміщення сировини в регіонах Західної України та Полісся;

– легка промисловість має перспективи для швидкої релокації виробництва і, внаслідок трудомісткості, може сприяти створенню робочих місць. Можливими заходами урядової підтримки могли би стати: – пошук виробничих приміщень для розміщення релокованих підприємств; – надання допомоги в облаштуванні виробничої інфра-

структурі та постачальнико-збутових ланцюгів, зокрема зняття обмежень для реалізації української продукції за кордоном;— пошук і будівництво житла (принаймні тимчасового) для розміщення тимчасово переміщених осіб.

З огляду на це галузями здатними під час воєнних дій розвиватися та задіяти робочу силу, могли бстати:

— виробництво металоконструкцій із вітчизняного металопрокату, автомобільних причепів, морських контейнерів, виробництво запасних частин тощо, що сприятиме інтеграції вітчизняного виробництва у технологічні ланцюги світового виробництва;

— виробництво у фермерських господарствах, яке б вирішило проблеми зайнятості та проживання біженців, сприяло би продовольчій безпеці;

- виробництво харчових продуктів на власній ресурсній базі;
- первинна деревообробка, виробництво меблів;
- легка промисловість;
- надання побутових послуг населенню.

Загалом потрібне стимулювання розвитку виробництв, які здатні створити велику кількість робочих місць. Створення таких можливостей для праці допоможе повернути з-за кордону значну кількість біженців.

При цьому щодо розвитку виробництва під час воєнного стану слід врахувати такі обмеження:

- з метою скорочення термінів розгортання виробництва та навчання працівників технологічний процес має бути простим ;
- задля запобігання можливості руйнувань внаслідок ракетних ударів з боку РФ розміри підприємств не повинні бути великими.

Можливі напрями удосконалення державної політики у сфері сприяння виробничій діяльності домашніх господарств та зростанню їхнього доходу в умовах воєнних дій

Щоб посприяти виробничій діяльності домашніх господарств в умовах воєнних дій, на наш погляд, можна запропонувати такі заходи державної політики, як:

- скорочення кількості дозволів, потрібних для відкриття та функціонування бізнесу;
- розроблення системи державного замовлення, спрямованої на розширення внутрішнього споживання;
- створення системи надання пільгових кредитів для оренди (купівлі або організації) малих підприємств;
- підтримка розвитку простих за технологією і малих за розміром підприємств, здатних задіяти робочу силу у сферах виробництва металоконструкцій із вітчизняного металопрокату, автомобільних причепів, морських контейнерів, виробництва запасних частин, фермерських господарств, виробництва харчових продуктів, деревообробки, виробництва меблів; легкої промисловості; побутових послуг, а також ІТ-індустрії;
- вивчення попиту на певну українську продукцію в країнах ЄС та сприяння доступу українських фізичних осіб – підприємців до дистрибутерських та/або рітейлових мереж країн ЄС;
- організація інформаційної та профільної підтримки з питань організації виробництв та систем збуту продукції;
- розміщення внутрішньо переміщених осіб у регіонах, де для них можливе створення відповідної кількості робочих місць та забезпечення тимчасовим житлом (розподілені модульні містечка);
- підтримка галузей та відновлення об'єктів комунальної інфраструктури, що безпосередньо забезпечують життєдіяльність громадян (сільське господарство, виробництво продуктів харчування, роздрібна торгівля, комунальні та енергетичні послуги).

З точки зору забезпечення достатніх для існування умов домашніх господарств під час воєнних дій можуть бути запропоновані такі заходи державної підтримки, як:

- збільшення розміру допомоги на проживання із нинішніх 2 000 грн, що становить 86% мінімального прожиткового рівня (з 01.01.2022 – 2393 грн) внутрішньо переміщеним особам, яких наразі налічується майже 5 млн;
- відновлення пошкодженого та будівництво нового житла з урахуванням вимог безпеки за сучасними європейськими стандартами.

ми насамперед у тих регіонах, які спроможні забезпечити відповідну кількість робочих місць;

– створення нових робочих місць, вирішення проблем безробіття.

Для ефективного здійснення цих заходів державної підтримки потрібно провести оцінку міграції населення в цілому та працездатного населення внаслідок воєнних дій з деталізацією за регіонами, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб, зовнішньої міграції, змін структури доходів і витрат населення.

7.3. Посилення взаємодії внутрішньо переміщених осіб та приймаючих громад

Посилення взаємодії ВПО та приймаючих громад потребує:

– *внесення змін/доповнення:*

до Законів України «Про місцеве самоврядування», «Про добровільне об’єднання територіальних громад», «Про співробітництво територіальних громад», а також до положень, які регламентують взаємодію ВПО та ТГ як суб’єктів суспільних відносин,

у методики формування спроможних територіальних громад,

до Податкового кодексу, Закону України «Про концесії» для забезпечення можливості використання інноваційного та підприємницького потенціалу ВПО в розвитку територіальних громад;

– *розробки та впровадження заходів підтримки на рівні держави:*

створення єдиної інформаційної бази даних ВПО та інтерактивної карти розміщення ВПО за районами та населеними пунктами (громадами), що включатиме узгоджені реальні та регулярно оновлювані дані про чисельність, міжрегіональні переміщення та соціально-економічні характеристики ВПО (рівень освіти, економічну активність, професійну структуру, готовність до навчання та участі у громадських роботах),

створення умов для розвитку соціального підприємництва,

активізації чинних програм забезпечення населення доступним житлом та іпотечного кредитування для забезпечення ВПО житлом,

розробки державної програми розселення ВПО із залученням фінансових ресурсів для розселення ВПО у депресивних районах,

забезпечення цільового виділення земельних ділянок для ВПО згідно з планами розвитку громад і територій для будівництва постійного житла з урахуванням потреб ВПО,

створення умов для самозабезпечення ВПО: розвиток методів та інструментів активізації громади; застосування проєктів у сфері соціальної згуртованості, бюджетів громад для підтримки інфраструктурних і культурних ініціатив, спрямованих на соціокультурний розвиток громад; інформування ВПО та громад про можливості участі ВПО у програмах розвитку громад, розвиток співпраці з представниками бізнесу і громадянського суспільства щодо всебічної підтримки інтеграції ВПО у територіальні громади, які їх приймають;

удосконалення якості управління в ОТГ:

підвищення компетенцій менеджерів громад:

підвищення рівня та якості вмінь, знань та навичок менеджменту в об'єднаних громадах з адміністрування ресурсів і тендерних процедур,

збільшення здатності менеджерів ОТГ до розробки конкурентних проєктів для розвитку громади, підтримки ініціатив, підготовки методичних рекомендацій та методичного супроводу реформи,

розвиток кооперації, а також центрів адміністративних послуг для зміцнення потенціалу громад (проведення навчань, тренінгів),

проведення комплексного навчання державних та посадових осіб задля ефективної імплементації нормативно-правових актів і постанов щодо ВПО,

підвищення компетенції місцевої влади щодо процесів менеджменту у сфері міжкультурного діалогу, особливо в багатонаціональних регіонах, з метою сприяння їхній інтеграції та кооперації шляхом проведення спеціальних навчальних проєктів, підтримки ініціатив культурного розмаїття;

вдосконалення координації та планування соціально-економічного розвитку ОТГ:

чітке визначення і планування наступних етапів реформи з урахуванням потреб ВПО при доступі до ресурсів громад, інформування про них членів громади, зокрема, про синхронізацію реформ децентралізації з реформами у сфері охорони здоров'я, захисту довкілля, зе-

мельною реформою, реформами освіти та медицини, врахування цих положень при формуванні Стратегії повоєнного відновлення України,

координація діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, територіальної громади та ВПО для забезпечення включення ВПО у процеси розвитку громади,

організація групи взаємодопомоги з представників ВПО та громади для вирішення проблем життєзабезпечення ВПО та розвитку громади,

підтримка навичок активної частини громади з числа ВПО щодо методів контролю за формуванням і витраченням бюджету громади, реалізацією проектів, розвитком місцевих ініціатив,

коригування регіональних та місцевих програм громадянського суспільства щодо запровадження соціального замовлення на всі види соціальних послуг,

мобілізація соціальних ресурсів ВПО для вирішення конкретних проблем громади,

створення інфраструктури розвитку, підвищення спроможності розробки конкурентних проектів, визначення джерела ресурсного забезпечення життєдіяльності громади (забезпечення права власності на ресурси, які перебувають на території самої громади),

формування бази даних соціальних ініціатив для включення ВПО у життєдіяльність громади,

створення готових кейсів із технологіями реалізації соціальних проектів, створення соціальних підприємств;

формування ідентичності:

запровадження розвитку проектів формування нової ідентичності громади і політики спільної пам'яті, використавши інструменти для створення нової ідентичності (спільні організації, футбольні команди тощо)

підвищення компетенції громади щодо менеджменту соціокультурних проектів,

створення нової ідентичності громад, що сприятиме підвищенню цілісності громади і, як наслідок, її ефективності та конкурентоспроможності.

Рекомендації мають знайти відображення у Плані реалізації Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселились із тимчасово окупованої територій, при формуванні державної цільової Програми повоєнного відновлення економіки України, а також сприяти реалізації законодавства України про територіальні громади.

7.4. Відновлення малого і середнього підприємництва в Україні

Заходи державної структурної політики з розвитку сектора МСП у повоєнний період мають передбачати:

– у короткостроковій перспективі – на етапі відновлення діяльності сектора МСП на звільнених територіях після закінчення воєнних дій:

1) фінансово-кредитну підтримку для найшивидшого налагодження повноцінної операційної діяльності – фізичного відновлення виробничих потужностей, повернення працівників, регенерацію ланцюжків постачання та логістики – через:

– забезпечення необхідних обсягів державного фінансування для продовження реалізації державних програм кредитування підприємців під пільгові відсотки та безвідсоткового кредитування і забезпечення регулярності виплат коштів (оновлені Програма «Доступні кредити 5–7–9%» та Програма портфельних державних гарантій);

– проведення роботи з міжнародними фінансовими організаціями (ЄБРР, ЄІБ) щодо розширення їх програм цільового кредитування МСБ під низькі відсотки;

– надання грантів за рахунок донорської допомоги підприємцям у регіонах, які найбільше постраждали від воєнних дій;

– залучення МСП до виробництва товарів першої необхідності, у тому числі з метою імпортозаміщення, через механізм державного замовлення;

– сприяння участі МСП у міжнародних програмах допомоги українським підприємцям;

2) розширення участі держави у реалізації місцевих цільових програм і проєктів підтримки підприємців для посилення фінансових можливостей і розширення спектра інструментів регіональних (місцевих) органів влади щодо сприяння розвитку МСП через:

– часткове субсидіювання місцевих програм підтримки підприємців за рахунок коштів державного бюджету та/або донорських фондів додатково до фінансування за рахунок місцевих бюджетів;

– сприяння у встановленні прямих контактів регіональних (місцевих) органів влади із зарубіжними національними і регіональними органами влади з метою їх залучення до відновлення економіки регіонів і міст України;

3) реалізацію системи економічного стимулювання МСП, які здійснюють інноваційну діяльність, співпрацюють з вітчизняними науковими установами і впроваджують їх розробки у виробництво, для розширення участі у прискореній модернізації вітчизняної економіки на новій технологічній основі. До такого стимулювання відносяться такі заходи:

– залучення грантових і кредитних коштів міжнародних донорів, а також інвестицій для реалізації проєктів з розвитку високотехнологічних малих і середніх підприємств передусім у пріоритетних видах промислової діяльності, енергетики, військово-промислового комплексу, сільського господарства;

– стимулювання інноваційної діяльності МСП і стартапів у таких видах діяльності, як ІТ, телекомуникації, виробництво електричного та електронного устаткування;

– створення спеціальних економічних зон і технологічних парків у першу чергу на територіях, які не зазнали воєнного впливу, а пізніше – і у звільнених регіонах;

– проведення роботи із зарубіжними організаціями і компаніями (передусім у країнах з великою кількістю біженців з України) щодо надання вітчизняним високотехнологічним малим і середнім підприємствам резидентства у зарубіжних СЕЗ і технопарках на пільгових умовах;

– у середньостроковій перспективі – на етапі зростання економічного внеску сектора МСП у розбудову країни:

1) створення сприятливого ділового клімату для нарощування обсягів випуску і реалізації продукції (товарів, послуг) у видах економічної діяльності, де значна їх частка припадає на сегмент МСБ, а саме:

- розроблення та практична реалізація нових національної та регіональних програм фінансової, матеріальної і технічної допомоги бізнесу;
- сприяння входженню МСП, насамперед тих, які виробляють продукцію з високою часткою доданої вартості та високотехнологічні товари (послуги), у глобальні ланцюжки доданої вартості;
- запровадження пільгових режимів оподаткування на тривалий період повоєнного відновлення;
- продовження спрощення регуляторних процедур видачі дозволів у різних видах діяльності та впровадження їх електронних форматів;
- надання допомоги у поверненні підприємств, переміщених за програмою релокації із зони ведення бойових дій, на території попереднього розміщення;

2) активізація підприємницького потенціалу громадян, виявлення нових можливостей їх професійного і кар'єрного зростання з метою формування « поля можливостей» для економічно активного населення, стимулювання його повернення в країну та запобігання новому відпливу в умовах післявоєнних труднощів. До формування такого « поля можливостей» можуть бути залучені малі і середні підприємства через:

- розроблення та реалізацію освітніх програм професійної підготовки та перепідготовки кадрів та програм освіти дорослих, що важливо для працівників, які постали перед необхідністю професійної переорієнтації внаслідок втрати попереднього місця роботи і неможливості його відновлення у повоєнний період;
- проведення тренінгів щодо актуальних проблем ведення підприємницької діяльності в умовах її трансформації у повоєнний період для власників МСП, ФОПів та громадян, які бажають розвинути свої підприємницькі здібності;
- участь у молодіжних програмах навчання підприємництву;

– розвиток соціального підприємництва з метою створення нових економічних позабюджетних можливостей підтримки вразливих верств населення і осіб, які опинились у важких життєвих обставинах унаслідок війни;

3) *створення умов для масштабної цифровізації МСП та їх входження у сучасну цифрову економіку* через:

– стимулювання створення МСП у видах діяльності, пов’язаних з розробкою програмного забезпечення, обслуговуванням комп’ютерної техніки і технологій, наданням ІТ-послуг тощо;

– зростання обсягів здійснення діяльності МСП та надання послуг з використанням цифрових, інтернет- і телекомунікаційних технологій;

– подолання низького технологічного рівня комп’ютерної техніки і технологій, які використовуються МСП та нерівномірності інтернет-покриття у країні;

– розбудову інфраструктури безготікових платежів, збільшення частки операцій з платіжними картами;

– значне розширення інформаційної і рекламної представленості МСП в Інтернет-просторі;

– підвищення рівня знань і навичок роботи з сучасними цифровими технологіями, особливо серед підприємців та працівників МСП старшого віку;

– у довгостроковій перспективі – на етапі набуття сектором МСП значимості як важливої складової забезпечення довгострокового стійкого та інклузивного розвитку країни:

1) *створення розвиненої системи суб’єктів інфраструктурної підтримки МСП* для сприяння підприємницькій діяльності на всіх етапах заснування та діяльності підприємства на національному і регіональному рівнях через:

– розроблення комплексного державного бачення екосистеми підтримки МСП, її складових, шляхів створення, джерел фінансування і втілення цього бачення у законодавчих актах;

– стимулювання розвитку регіональних колективних органів підприємців для забезпечення ефективного представництва їхніх інтересів у межах діалогу між центральними, місцевими органами вико-

навчої влади та підприємницьким середовищем і більш широкого за-
лучення до розроблення регіональних програм розвитку підприємни-
цтва з метою відображення в них актуальних потреб МСП;

– стимулювання створення різноманітних організацій і підпри-
ємств інфраструктури, спрямованих на підтримку інноваційно актив-
них МСП (бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, науково-технологічних
центрів, центрів трансферу технологій);

2) *розширення участі МСП у відбудові та реконструкції міст* як
центрів зосередження економічної діяльності у регіонах країни через:

– стимулювання розширення зв'язків підприємств МСБ з місце-
вими (регіональними) постачальниками сировини і матеріалів для
створення нових можливостей розвитку споріднених видів економіч-
ної діяльності у місцевих (регіональних) економіках;

– відродження і диверсифікація сфери послуг у населених пунк-
тах, передовсім у крупних містах, що вагомим позитивним чином
вплине на готовність їх населення до повернення у ці населені пункти
з інших регіонів країни та зарубіжних країн;

– залучення МСП до реалізації концепцій «розумного» міста та
«зеленого» міста, які мають стати основою для розбудови і модерні-
зації міст;

3) *створення умов для входження вітчизняних малих і середніх
підприємств до нормативно-правового і ринкового простору ЄС* у
процесі європейської інтеграції України через:

– імплементацію у національне законодавство європейських
правових норм регулювання діяльності МСП, зокрема, принципів ін-
ституційного забезпечення розвитку МСП у регіонах країни відпові-
дно до «Акта з питань малого бізнесу для Європи», прийнятого Євро-
пейською Комісією у червні 2008 р.;

– надання державної підтримки експортно орієнтованому сегме-
нту МСП щодо пошуку нових способів, клієнтів та ринків збути про-
дукції (товарів, послуг) у країнах ЄС та інших частинах світу;

– впровадження у національне законодавство з питань підприє-
мництва поняття і механізмів підтримки інклузивного підприємниц-
тва, яке передбачає: наявність можливостей включення в економіч-
ний процес як активних суб'єктів підприємництва усіх юридичних і

фізичних осіб; досягнення МСП високих кількісних та якісних показників економічної діяльності; набуття сектором МСП якостей стійкості, сталості, екологічності, високих рівнів продуктивності праці та технологій виробництва.

7.5. Підтримка інвестицій для безпекової та економічної стійкості

Одним із напрямів подолання наслідків триваючої широкомасштабної війни, розв'язаної РФ, для економіки України є забезпечення безперебійної роботи підприємств усіх форм власності задля збереження безпекової та економічної стійкості в умовах воєнного стану.

Включення якомога більшої кількості підприємств і працівників, які опинились у зоні бойових дій, в економічні процеси означає підвищення інклузії для низки вразливих груп. Тому урядом України запроваджено програму релокації українських підприємств. Бізнес може розраховувати на отримання державної допомоги в переміщенні свого обладнання на безпечні території, пошуку виробничих приміщень та розселенні працівників.

Наразі реалізація програми здійснюється на основі таких нормативно-правових актів, як:

- постанова Кабінету Міністрів України № 305 від 17.03.2022: регламентує безоплатне перевезення майна вітчизняних підприємств, установ та організацій згідно з переліком, який формується Міністерством економіки і передається до Міністерства інфраструктури;
- розпорядження Кабінету Міністрів України №246-р від 25.03.2022: передбачає план невідкладних заходів із переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію.

Для розв'язання питань, які виникають у зв'язку із втіленням програми, у Міністерстві економіки створена робоча група за участі Міністерства інфраструктури, Міністерства розвитку громад і територій, а також Федерації роботодавців України.

Під програму релокації з зони бойових дій підпадають будь-які підприємства всіх форм власності. Після обробки усіх запитів Міністерство економіки визначає черговість релокації компаній. Пріоритет мають стратегічні підприємства та компанії, що виробляють товари першої необхідності. Підприємства, які мають змогу перевезти своє обладнання самотужки, отримають допомогу з логістичних питань. Вивезення підприємств здійснюється у випадках, коли існує така логістична можливість без надмірної загрози для водіїв та залізничників. У зоні безпосередніх бойових дій та через гуманітарні коридори релокація не проводиться.

Програма з релокації українських виробництв на безпечні території передбачає державну допомогу у: підборі площ для розміщення виробництва; переміщенні та розселенні персоналу; підборі працівників у місці дислокації після переїзду. Переміщення обладнання підприємства здійснюється на безоплатній основі силами Укрзалізниці та Укрпошти, у випадку потреби залучаються субпідрядники, що мають можливості транспортувати вантажі.

Програмою релокації може скористатися будь-який бізнес, який перебуває в зоні ризику через бойові дії. Йдеться не лише про великі виробництва, а й про малі підприємства, де працюють кілька десятків людей. Зараз підприємства можуть переїхати до дев'яти областей: Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької, Вінницької, південних територій Волинської та Рівненської.

Одним із головних викликів у впровадженні програми релокації на сьогоднішній день є нестача вантажного транспорту для перевезень підприємств у західні регіони. Так, на сьогодні лише 10% підприємств від загальної кількості бажаючих переведено у західні області. Іншими викликами, що постають при реалізації програми, є такі:

- транспортні (пошкодження електромереж та залізничної інфраструктури, зменшення кількості доступних маршрутів для перевезень, небезпека під час транспортування);

- інфраструктурні (нестача електричних потужностей у західних регіонах для забезпечення функціонування підприємств, перевезених зі сходу);

– суттєва різниця у структурі ВЕД західних та східних регіонів, що може суттєво ускладнити пошук персоналу. Також можливою проблемою може стати відсутність підприємств-суміжників у разі порушення виробничих ланцюжків, що ускладнить роботу перевезених підприємств.

Паралельно з програмою релокації уряд розпочинає низку програм з підтримки вимушених переселенців – людей, які залишили житло і втратили роботу через проведення активних бойових дій у їхніх регіонах та виїхали в безпечно місця.

Так, для підтримки внутрішньо переміщених осіб на території України передбачено такі механізми.

- Щомісячна допомога від держави в розмірі 2000 гривень на місяць для дорослого і 3000 гривень на місяць для дітей та осіб з інвалідністю. Ця виплата нараховується щомісяця протягом воєнного стану + 1 місяць після його закінчення або скасування. Заявку можна подати особисто до органів соціального захисту населення, уповноваженої особи громади чи ЦНАПу або ж за допомогою Порталу чи додатку Дія.

- Працевлаштування переселенців. Работодавці зможуть подати заявку для отримання компенсації за кожну працевлаштовану внутрішньо переміщену особу в розмірі 6,5 тис. грн на місяць. Виплата здійснюватиметься впродовж перших двох місяців з початку працевлаштування. Работодавцям, які уклали відповідні трудові контакти, необхідно зареєструвати дані про працівників через портал Дія або подати заявку на виплату до Державної служби зайнятості. Це можна зробити не раніше, ніж через 5 днів після оформлення працівника, а кошти перераховуються роботодавцю за повний місяць роботи співробітника.

- Компенсація родинам, які прихистили у своїх домівках вимушених переселенців. Ідеється про відшкодування комунальних платежів – по 450 грн на особу.

Програма допомоги підприємствам, які забезпечують українців робочими місцями, є послідовним продовженням державної підтримки економіки, що стимулюватиме активізацію бізнесу в регіонах, де не здійснюються активні бойові дії. Вразливі групи, що охоплюються програмами уряду щодо релокації підприємств у західні регіони:

безробітні; жінки з малолітніми дітьми; вимушенні переселенці. Верховуючи воєнні реалії, перші дві групи включені у третю.

Для інституту інвестування, який в Україні представлений численними представниками місцевого бізнесу, важливим для виживання та відновлення є необхідність мінімізації податкового навантаження, зниження державного регулювання, спрощення доступу до дешевих фінансових ресурсів через фонди та гранти, дозволи про списання проблемних боргів для підтримки працездатності підприємств. Спрощена система оподаткування має запрацювати як для малого та середнього бізнесу, так і для великого, бо тримається економіка саме на таких компаніях.

Нагальною потребою є збереження підприємств, які виготовляють продукцію подвійного призначення та можуть виконувати державне оборонне замовлення. Держава має забезпечити такими замовленнями саме українські підприємства і при цьому максимально спростити всі супутні процедури. Бо, на думку представників бізнесу, зараз вони стикаються з ситуацією, коли відомства мають гроші, але через складність процедур не можуть вчасно придбати товари, необхідні для оборонних та медичних цілей¹.

Для зниження податкового навантаження Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», яким внесено низку змін до Податкового кодексу. Зокрема, підрозділ 8 розділу ХХ «Перехідні положення» Кодексу доповнено пунктом 9, який визначає особливості справляння єдиного податку під час воєнного, надзвичайного стану на території України.

Відповідно до пункту 9 підрозділу 8 розділу ХХ «Перехідні положення» Кодексу тимчасово, з 1 квітня 2022 року до припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України, положення розділу XIV Кодексу застосовуються з урахуванням особливостей, зокрема, платниками єдиного податку третьої групи можуть бути фізособи – підприємці та юрособи – суб'єкти господарювання

¹ Герега Г. Економіка перемоги. URL: https://biz.nv.ua/ukr/experts/galina-gerega-pro-te-shcho-robiti-biznesu-i-derzhavi-zaraz-ekonomichniy-front-50229298.html?utm_content=set_lang&utm_medium=in_article&utm_campaign=langanalytics

будь-якої організаційно-правової форми, в яких обсяг доходу протягом календарного року не перевищує 10 мільярдів гривень.

До таких осіб не застосовується обмеження щодо кількості осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах. При цьому для суб'єктів господарювання, що планують зареєструватися платниками єдиного податку третьої групи зі ставкою у розмірі 2% доходу, зменшено перелік обмежень порівняно із тим, що встановлені пунктом 291.5 статті 291 Кодексу для обрання спрощеної системи оподаткування.

Не зможуть обрати спрощену систему оподаткування зі сплатою єдиного податку за ставкою 2% доходу:

– суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи – підприємці), які здійснюють:

діяльність з організації, проведення азартних ігор, лотерей (крім розповсюдження лотерей), парі (букмекерське парі, парі тоталізатора);

обмін іноземної валюти;

виробництво, експорт, імпорт, продаж підакцізних товарів (крім роздрібного продажу пально-мастильних матеріалів у ємностях до 20 літрів та діяльності фізичних осіб, пов'язаної з роздрібним продажем пива, сидру, пері (без додання спирту) та столових вин);

видобуток, реалізацію корисних копалин;

– страхові (перестрахові) брокери, банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії, інші фінансові установи, визначені законом; реєстратори цінних паперів;

– представництва, філії, відділення та інші відокремлені підрозділи юридичної особи, що не є платником єдиного податку;

– фізичні та юридичні особи – нерезиденти.

Відсоткова ставка для платників єдиного податку третьої групи, які використовують особливості оподаткування, визначені пунктом 9 підрозділу 8 розділу ХХ «Перехідні положення» Кодексу, встановлюється у розмірі 2% доходу. Платники єдиного податку зі ставкою у розмірі 2% доходу, відповідно до положень пункту 297.1 статті 297 Кодексу з урахуванням особливостей оподаткування єдиним подат-

ком третьої групи, запровадженого на період дії воєнного, надзвичайного стану на території України, звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з таких податків і зборів:

1) податку на прибуток підприємств, крім випадків, передбачених абзацами другим і третім підпункту 133.1.1 та підпунктом 133.1.4 пункту 133.1 статті 133 Кодексу;

2) податку на доходи фізичних осіб у частині доходів (об'єкта оподаткування), що отримані в результаті господарської діяльності платника єдиного податку (фізичної особи) та оподатковані згідно з главою 1 розділу XIV Кодексу;

3) податку на додану вартість (далі – ПДВ) з операцій із постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України;

4) земельного податку за ділянки, що використовуються платниками єдиного податку третьої групи зі ставкою у розмірі 2% доходу для провадження господарської діяльності (крім діяльності із надання земельних ділянок та/або нерухомого майна, що перебуває на таких земельних ділянках, в оренду (найм), позику, в інше право користування).

Крім того, відповідно до підпункту 69.14 пункту 69 підрозділу 10 розділу ХХ «Перехідні положення» Кодексу платниками податків, у т.ч. платниками єдиного податку третьої групи зі ставкою у розмірі 2% доходу, тимчасово, на період з 1 березня 2022 р. по 31 грудня року, наступного за роком, у якому припинено або скасовано воєнний, надзвичайний стан, не нараховується та не сплачується плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї)), що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, та перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних або юридичних осіб, а також за земельні ділянки (земельні частки (паї)), визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди.

Разом із цим, згідно з підпунктами 69.15–69.16 пункту 69 підрозділу 10 розділу ХХ «Перехідні положення» Кодексу для платників податків, у т. ч. для платників єдиного податку третьої групи зі ставкою у розмірі 2% доходу, передбачено звільнення від нарахування та сплати:

- загального мінімального податкового зобов’язання за земельні ділянки, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації, та/або за земельні ділянки, визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди, за 2022 та 2023 податкові (звітні) роки;
- екологічного податку за об’єкти оподаткування, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЙ

1. Економічні кризи та глобалізація світової економіки викликали необхідність пошуку нових концептуальних основ досягнення високих темпів і стійкості економічного зростання для країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку, враховуючи при цьому потребу в забезпеченні соціальної справедливості і максимально рівного доступу різних категорій населення до участі в економічній діяльності, створення і розподілу доходів від неї. Вузькоспецифічний вимір економічного зростання на основі валового внутрішнього продукту нині втрачає роль єдино правильного виміруника економічного розвитку суспільства на користь інших, людиноцентричних агрегатних показників, подібних до Індексу людського розвитку. Акценти зміщуються на сприяння інклузивному зростанню та на ті елементи, крім доходу, які забезпечують повноцінне життя людини.

Однією з найбільш відомих концепцій, яка відображає спробу узгодити потребу у високих показниках економічного зростання із забезпеченням рівності у доступі до усіх видів ресурсів, є концепція *інклузивних та екстрактивних економічних і політичних інститутів* Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, де автори на основі аналізу історії країн світу обґрунтують теоретичні засади і практичні рекомендації формування таких інститутів, їх взаємодії та можливостей впливу суспільства на перехід від екстрактивних інститутів до інклузивних (формальних і неформальних норм та правил), оскільки саме останні створюють умови для досягнення економікою країни цілей інклузивного розвитку.

Порівняно з традиційними концепціями економічного зростання, концепція інклузивних інститутів та інклузивного розвитку залучає до розгляду додаткові чинники – вплив рівних можливостей учасників суспільства в економічному зростанні, розподілі економічних вигід від нього, рівність в охороні здоров'я, людський капітал, якість навколишнього середовища, соціальний захист та продовольчу безпеку. Таким чином, інклузивні інститути розглядаються як стійкі форми організації спільної діяльності людей, через які великі маси населення можуть впливати на розвиток суспільства і які базуються

на принципах універсальності, недискримінації та цілеспрямованості для забезпечення рівних прав, можливостей, доступу до ресурсів і ринків. Вони діють на основі беззаперечного захисту права приватної власності, неупередженої системи правосуддя, отримання рівних можливостей для участі всіх громадян в економічній активності, забезпечення вільного входу на ринок для нових компаній та підприємців. Сприяючи вільній реалізації економічних та соціальних прагнень громадян країни, інклузивні інститути трансформують усталену структуру економіки, що набуває певних рис інклузивності, та наповнюють новим змістом поняття структурних змін у ній.

2. Перехід України від планової економіки до ринкової та відповідна трансформація механізму господарювання виявили неефективність базових галузей економіки. Після нетривалого періоду відновлення протягом 2000–2008 рр., обумовленого впливом зовнішньоекономічних чинників, економіка країни значно потерпала від світових криз та пандемії COVID-19, до яких у 2022 р. додалася повномасштабна російська воєнна агресія. Наразі, внаслідок домінування протягом багатьох років ресурсо- та енергоємних галузей і технологій, сировиної орієнтації експорту та надмірної концентрації виробництва у певних регіонах, сформувалася неефективна та екологічно небезпечна структура виробництва; істотно знизився рівень економічного розвитку та добробуту населення, який наразі не відповідає природному, науково-технічному, аграрно-промисловому потенціалу України та кваліфікаційно-освітньому рівню населення. Зазначені проблеми посилилися через нові внутрішні дисбаланси – старіння населення, безробіття, проблеми, пов’язані з конкурентоспроможністю України в умовах глобалізації економіки тощо. Це підтверджує, що протягом попередніх десятиліть *в Україні фактично формувалась система екстрактивних економічних інститутів*, яка на сьогодні становить одну з найбільших перешкод покращенню економічних показників країни, реалізації принципів інклузивного розвитку та інтеграції у європейській економічний простір. Такий стан актуалізує пошук механізмів та інструментів економічної політики, які б сприяли якісній трансформації вітчизняної системи економічних інститутів та її наближенню до параметрів інклузивних інститутів, що діють у розвинених країнах світу.

В Україні виокремлюються внутрішні чинники та зовнішні передумови переходу до стратегії інклюзивного розвитку. Внутрішнім чинником є потреба у відновленні рівня економічного розвитку і добробуту населення на основі побудови ефективного, науковцівського та ресурсо-зберігаючого виробництва, збереження людського капіталу країни та підвищення його вартості на основі зростання кваліфікаційного та освітнього рівнів. Зовнішні передумови переходу до інклюзивного розвитку – це Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також прийняття Україною зобов'язань щодо впровадження 17 глобальних Цілей сталого розвитку ООН на період до 2030 р.

З. У більшості рейтингів країн світу за індексами, що відображають важливі аспекти інклюзивності й розвитку інститутів, Україна перебуває переважно у другій половині структурованого списку країн.

Так, за рейтингом Індексу інклюзивності Україна перебувала на 102-му місці із 134 країн, за значенням Індексу інклюзивного розвитку Всесвітнього економічного форуму (за останніми даними 2018 р.) – на 78-му місці із 103 країн. У межах субіндексу інклюзивності за Індексом Джині Україна демонструє практично полярні значення: 1/79 за доходами і 73/79 – за багатством (дані за 2017 р.). Поряд із цим за окремими вимірювачами інклюзивності Україна посідає досить високі місця порівняно з іншими країнами світу: за Індексом інклюзивного Інтернету Україна, за даними 2020 р., перебуває на 48-му місці із 120 країн; у рейтингу Індексу людського розвитку, скоригованому з урахуванням нерівності, – 45-те місце зі 152 у 2020 р.

Натомість за індикаторами, які характеризують розвиток інститутів, ситуація для України є досить невтішною. Надзвичайно низькими є рівні інституційної довіри в межах Індексу процвітання: 162-ге місце зі 167 країн (2020 р.), причому за індикатором «Довіра до судової системи» Україна взагалі посідає останнє місце у світі (167/167), тоді як найвищий рівень (серед таких показників, що розглядалися, як довіра суспільства до місцевої поліції, політиків, фінансових установ і банків, судової системи і судів, національної влади, впевненість у військових), показав вимірювач «Упевненість українського населення у військових» (104/167).

4. Результативні показники економічного розвитку України протягом років незалежності свідчать про значний спад її економіки порівняно зі світовим рівнем: у 4,3 раза відносно світової економіки, у 2,5 раза – відносно країн ЄС, у 6,5 раза – відносно країн, що розвиваються. Найглибшого спаду економіка України зазнала і порівняно з сусідніми країнами, зокрема Польщею – у 4,5 раза, що свідчить про незавершеність ринкового реформування та неефективну систему управління.

Основними чинниками неефективної адаптації України до світогосподарської економічної системи протягом останньої четверті віку стали: зростаюча залежність від світової кон'юнктури, насамперед від динаміки економічного розвитку двох основних економічних центрів – Європейського Союзу та РФ; відсутність пошуку вигідної економічної спеціалізації в умовах глобалізації світогосподарської системи; неефективна курсова політика – тривале утримання фіксованого курсу гривні, що мало наслідком тривале переважання імпорту над експортом, погіршення сальдо зовнішньоторговельного і платіжного балансу, зростання зовнішніх запозичень, збільшення валового зовнішнього боргу, втрата Україною золотовалютних резервів; орієнтація на експорт сировинних товарів, які відчувають різкі коливання цін залежно від світової економічної кон'юнктури.

Структурні зрушення у галузевій структурі економіки свідчать, що, поряд з деіндустріалізацією, поверненням до розвитку аграрного виробництва, скороченням медичного захисту населення й освітньої діяльності, в економіці спостерігався і розвиток новітніх видів діяльності: з інформатизації, ділових послуг, адміністрування та оборонної діяльності.

5. Промислова політика та інститути її реалізації пройшли значний шлях еволюції з точки зору свого змісту, глибини і широти впливу на економіку та окремих суб'єктів господарювання, на суспільство загалом. У ході реалізації промислової політики різними країнами постало питання вибору її змісту та інститутів, створення інституційного дизайну країни для забезпечення належного економічного і соціального ефекту від проведення промислової політики.

Роль держави у проведенні промислової політики протягом другої половини минулого століття і на початку нинішнього трансформувалась, і наразі держава перетворюється на партнера/координатора/

підприємця, що від реалізації промислової політики переслідує не лише суху економічну вигоду, а й дедалі більше зосереджується на досягненні соціальних, безпекових, екологічних цілей – тобто на параметрах інклузивності. Інструментарій сучасної промислової політики у практичній площині представляє собою систему взаємопов'язаних формальних інститутів, оформлені у вигляді законодавчих і нормативних актів, що на суб'єктів чинять регулятивний вплив з точки зору спрямування їх діяльності у бажаному для змін напрямі.

6. Протягом багатьох років державна промислова політика в Україні не базувалася на застосуванні інклузивних факторів розвитку. Натомість вона демонструвала явно екстрактивний характер: допомога надавалася бізнесу, наближенню до представників влади, причому де-факто не на модернізацію відсталого виробництва, а на підтримування його «на плаву» через субсидування, списання боргів, вигідні тарифи, захист від конкурентів, надання монопольного становища на ринку. Відповідно, країна зазнала нищівної деіндустріалізації з негативними соціальними наслідками для суспільства, загострилися структурні, технологічні, просторові, інфраструктурні проблеми виробництва, що призвели до стрімкого обвалу економіки після початку повномасштабної агресії РФ проти України у 2022 р. Тому відновлення економіки та виробництва має орієнтуватися не на повернення до довоєнного рівня, а на якісну поетапну структурну перебудову, розбудову і технологічну модернізацію промислового комплексу країни на основі технологічних запозичень, розвитку власної інноваційної сфери, створення національних компаній у пріоритетних для перебудови секторах на публічно-приватних партнерських основах. Розвиток промисловості з акцентом на переробних виробництвах відповідає характеру інклузивного розвитку, оскільки підвищує продуктивність і доходи населення, створює матеріальні блага, через систему прямих і зворотних зв'язків чинить значний позитивний вплив на розвиток суміжних сфер, формує запити суспільства на освіту і науку, стимулює розвиток інфраструктури.

7. Найважливішими характеристиками *інклузивних інститутів регіонального розвитку* є: спроможність регулювання соціальної ефективності бізнес-проектів; розвиток соціальної та економічної активності, підвищення участі громадян в економічному житті; захист на-

вколишнього середовища, перехід до «зеленої» економіки, підвищення ефективності використання природних ресурсів; поширення переваг економічного зростання на всі регіони країни, спроможність забезпечення територіальної згуртованості та територіальної єдності країни з позицій рівня економічного розвитку та якості життя; усунення надмірних регіональних диспропорцій (зростання ролі інституту державного регулювання регіонального розвитку); спроможність територіальних громад стратегічно планувати розвиток та ефективно управляти ресурсами для нього.

До основних функцій інклузивних інститутів регіонального розвитку належать: формування інклузивного державного простору; міжрегіональна інтеграція; забезпечення територіальної єдності країни; підвищення ефективності використання регіонального потенціалу та активізація його застосування в економічній діяльності; розширення можливостей працевлаштування й отримання доходу, подолання нерівномірності географічного і галузевого розподілу цих можливостей; зростання територіальної згуртованості; включення потенціалу регіонів у національний економічний розвиток; зосередження на продуктивній зайнятості, а не на перерозподілі доходів; підвищення ефективності державного регулювання регіональним розвитком країни, у т.ч. за рахунок підвищення спроможності розроблення та реалізації ефективної регіональної політики.

Результатом реалізації в Україні підходів «нової» регіональної політики має стати інклузивний регіональний розвиток – комплексні позитивні соціально-економічні зміни в регіонах, що відбуваються внаслідок поглиблення використання регіонального потенціалу, розширення можливостей працевлаштування і отримання доходу, а також подолання нерівномірності географічного і галузевого розподілу цих можливостей на принципах збалансованого соціально орієнтованого розвитку, які зумовлюють зростання територіальної згуртованості.

8. Основними інституційними чинниками, які впливають на розвиток підприємництва, є формальні інститути (нормативно-правовий захист права власності та свободи підприємництва, корупційний вплив та регулювання бізнесу), якість освіти, ефективність товарних ринків, свобода бізнесу. Неформальні інститути інклузивного розвитку підприємництва – це рівень підприємницької активності на-

селення, ставлення до підприємництва у суспільстві, неформальна зайнятість, рівень довіри у суспільстві та схильності до утворення неформалізованих спільнот.

За функціями, які вони виконують, інститути розвитку підприємництва поділяються на такі групи: адміністративно-організаційні (спеціалізовані програми державної, регіональної та місцевої підтримки підприємництва, доступність підприємництва для вразливих груп населення), фінансові (фінансування підприємництва на різних етапах розвитку, фіscalізація підприємницької діяльності), технологічні (залучення підприємців у цифрову економіку, використання цифрових, інтернет-, телекомунікаційних технологій), освітні (освітні ресурси та організації для навчання підприємництву, популяризація підприємницької діяльності серед населення).

Дослідження ряду законодавчих актів та документів стратегічного і програмного характеру з питань розвитку підприємництва виявило достатньо помітну кількість правових норм, завдань та цілей для державних органів, які передбачають залучення вразливих груп населення до підприємництва у різних формах, отже\ характер державної політики щодо залучення вразливих груп населення до підприємництва можна визначити як декларативний, а законодавство з питань розвитку підприємництва – як переважно екстрактивне.

Аналіз вітчизняної нормативно-правової бази щодо перешкод і можливостей включення в економічний процес вразливих груп населення на прикладі самозайнятих осіб та молоді показав, що:

- переважна частина нормативних документів (законів, стратегій, концепцій, положень) призначена для врегулювання питань соціального захисту та соціальної допомоги (виплат) вразливим категоріям населення, а не для їхнього залучення до активної економічної діяльності;

- новим в останні роки є поява інформаційного напряму у законодавчому регулюванні підтримки вразливих категорій, а саме – спрощення їм доступу до Інтернету та поширення доступних цифрових публічних послуг;

- можливості для заняття підприємництвом чи самозайнятістю для вразливих категорій розглядається як їхнє невід'ємне право і один з напрямів працевлаштування, але наразі цей вид занятості

ускладнюється такими чинниками, як недостатність базових теоретичних та практичних знань щодо сучасних можливостей роботи і підприємницької діяльності, низький рівень розвитку підприємницької культури, фінансової грамотності та навичок управління, психологічні бар'єри перед вибором професії, поширеність серед працедавців стереотипів щодо працевлаштування осіб з вразливих категорій населення.

9. *Інститут інвестування* доцільно розглядати на декількох рівнях. На мікрорівні він представлений інвесторами, які вкладають кошти у розбудову власного бізнесу. Про інклузивність інституту інвестування на цьому рівні свідчить розширення можливостей для включення в економічну діяльність якомога більшої кількості вразливих груп.

На макрорівні інститут інвестування представлений інститутами, що забезпечують процеси інвестування та створюють відповідне бізнес-середовище, інклузія на макрорівні виявляється через аналіз стану бізнес-середовища, наявність регуляторних активів, що покращують процеси інвестування та сприяють залученню нових інвесторів.

На глобальному рівні інвестування розглядається як рух потоків капіталу між окремими глобальними гравцями (процеси злиття та поглинання) і між окремими країнами у результаті припливу/відпливу прямих та портфельних інвестицій. На глобальному рівні інклузія може розглядатись як з традиційних позицій – включення окремих груп в економічну діяльність на нових підприємствах, створених за допомогою прямих іноземних інвестицій, так і в більш широкому аспекті – масштабніше залучення окремих місцевих підприємств, секторів чи країн у глобальні ланцюжки доданої вартості або просування в таких ланцюжках до більш іноваційних та продуктивних секторів, розширення спеціалізації країни на міжнародних товарних ринках та підвищення її конкурентоспроможності, залучення інвестицій у високотехнологічні види діяльності.

На сьогодні в Україні здебільшого спостерігаються прояви екстрактивності інституту інвестування: гендерна нерівність, ейджизм, відсутність ефективного інклузивного середовища для залучення в економічну діяльність окремих вразливих груп, насамперед молоді.

10. Авторами запропонований підхід до *кількісної оцінки рівня інклузії для економічних інститутів* на основі аналізу масиву законодавчих актів за певний період часу, де викладено державну політику для поліпшення функціонування окремих інститутів і покращення включення вразливих груп в економічні процеси. Експертною оцінкою обираються законодавчі акти, що спрямовані саме на підвищення економічної активності вразливих груп, вилучаючи ті, що стосуються надання соціальної допомоги, пенсій або інших виплат, не пов'язаних безпосередньо з економічною діяльністю реципієнтів.

Проведений аналіз нормативно-правової бази показав, що такі інститути, як сектор домашніх господарств, регіональний розвиток та інвестування, порівняно з іншими мало впливають на залучення вразливих груп та їхнє стимулювання до економічної діяльності. Інститут підприємництва має найвищий індекс інклузивності, оскільки націлений на покращення включеності окремих вразливих груп (МСП, УБД, молодь, особи, тимчасово виключені з економічної діяльності) у підприємницьку діяльність. Щодо підвищення включеності в економічний процес інших вразливих груп необхідно вживати додаткових заходів із використанням інституту підприємництва. Такі висновки є справедливими і для інституту інновацій, який більшою мірою також націлений на представників МСП.

Загалом аналіз нормативних актів показав, що законодавство для МСП, УБД та людей з особливими потребами достатньо розроблене, однак практично немає підтримки таких вразливих груп, як особи з професіями, що можуть зникнути внаслідок структурних трансформацій або розвитку ІКТ, тимчасово незайняті особи. Відсутня державна підтримка стратегії безперервного навчання протягом життя («*lifelong learning*») з метою покращення знань, навичок та компетенцій з точки зору особистої, громадянської, соціальної або трудової перспективи, яка широко впроваджена у розвинених країнах, що також негативно впливає на інклузивність економічних інститутів.

На основі результатів проведеного дослідження доцільно надати такі узагальнені *рекомендації*.

1. Метою реформування нинішніх економічних інститутів в Україні має стати значне скорочення їх екстрактивних проявів та розширення інклузивних, що створило б інституційне середовище для

залучення широких верств населення в економічну діяльність, у вироблення та розподіл доходів від неї і сприяло би інклюзивному економічному розвитку країни та її регіонів.

2. Зусилля органів державної влади, громадянського суспільства, суб'єктів економічної діяльності для формування та зміцнення інклюзивних економічних інститутів мають бути спрямовані на досягнення таких цілей, як:

- взаємовигідна та недискримінаційна включеність усіх суб'єктів національного господарства у процес економічного розвитку та створення національного багатства;
- соціальна справедливість, тобто соціально справедливий перерозподіл національного багатства між усіма членами суспільства;
- підвищення загального добробуту нації та рівня життя кожної людини;
- дотримання принципів сталого розвитку.

Досягнення зазначених цілей означатиме, що розвиток промисловості, підприємництва, інноваційної та інвестиційної діяльності, регіонів, сектора домашніх господарств набуватиме рис інклюзивності.

3. Єдиною можливістю для зростання економіки України залишається подолання структурної кризи шляхом інституційних змін, створення сприятливого для бізнесу клімату, зниження зарегульованості економіки, боротьби з корупцією та рейдерством.

4. Прикладні аспекти перетворення екстрактивних рис економічних інститутів на інклюзивні лежать у площині внесення змін до законодавства щодо розбудови антикорупційних інституцій, зміни бази оподаткування нерухомості, розподілу та перерозподілу ренти, регулювання діяльності олігархічних корпорацій, а також у забезпеченні неухильного виконання вже чинних законодавчих актів.

5. Важливим практичним кроком на шляху до підвищення рівня інклюзивного зростання та розвитку в Україні є розроблення і впровадження загальнонаціонального плану практичної імплементації ідей сталого розвитку – Національної доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна», при цьому найбільш перспективними для формування інклюзивного суспільства і забезпечення економічного зростання є ЦСР 8 та 5, комбінація яких створює синергетичний ефект.

6. При формуванні системи інститутів для проведення промислової політики та оцінки її наслідків слід ретельно підійти до визначення мети політики, цільової групи, обґрунтування, сфери та орієнтації політики. У контексті постановки мети слід відповісти на запитання, що має бути результатом політики, наприклад – забезпечення індустріалізації загалом, прискорення зростання продуктивності, розвиток окремих секторів і технологій, створення чи збереження робочих місць, зростання і диверсифікація експорту, вирішення певних суспільних проблем (соціальних, інфраструктурних, безпекових, кліматичних і т. ін.), поліпшення розподілу доходів через структурні зміни, подолання регіональних диспропорцій тощо. У визначенні цільової групи політики слід виділити конкретні сектори, компанії, регіони, галузево-регіональні кластери, технології, необхідні ресурси, що мають бути залучені у виробництво, ланцюги створення вартості, які мають бути створені або у які слід включитися, продукти, які мають бути отримані, тощо. Окреслення сфери політики має стосуватися встановлення її впливу на конкретні товарні ринки, ринки факторів виробництва (праці, капіталу, землі, мінеральних ресурсів, технологій і т. ін.). Визначення орієнтації політики має дати відповіді на запитання, чи буде політика стратегічно спрямованою на довгострокову перспективу, чи лише фіксуватиме реакцію на ринкові невдачі, орієнтуватиметься на поточні конкурентні переваги, чи формуватиме нові перспективи, чи буде втручання держави обмеженим у часі, чи довгостроковим, умовним чи безумовним тощо.

7. Подолання переважно екстрактивного характеру чинного законодавства з питань розвитку підприємництва можливе шляхом: розширення інклузивних норм, які формально у ньому визначені, на інші вразливі групи населення; доповнення і конкретизації переліку заходів, необхідних для їх фактичної реалізації; відображення таких заходів у актуальних планах дій органів влади; встановлення кількісних і якісних показників виконання цих завдань

8. Визначальними чинниками *повоєнної відбудови економіки України* маютьстати: надання прямої матеріальної допомоги для відбудови держави; проведення реформ і спрямування зусиль на економічні перетворення; розвиток приватного сектора; підтримка україн-

ського виробника; створення сприятливих умов для іноземних компаній, які виробляють свою продукцію на території України.

У період, коли країна потерпає від втрати значного обсягу економічного потенціалу, а вагома частина економіки просто перестає функціонувати, державна політика має бути спрямована:

– у короткостроковій перспективі – на сприяння суб'єктам національного господарства у подоланні критичної ситуації, що склалася внаслідок повномасштабної війни (стимулування швидкого фізичного відновлення виробничих потужностей, повернення працівників, регенерація ланцюжків постачання та логістики);

– у середньостроковій перспективі – на відновлення повноцінної діяльності економіки на новій технологічній основі через deregуляцію і покращення бізнес-середовища, запровадження більш гнучких форм і правил працевлаштування, спрощення системи оподаткування, заохочення інновацій у ключових галузях, розширення доступу до освіти тощо;

– у довгостроковій перспективі – на формування такої конфігурації економічної системи країни, яка буде здатна забезпечити її довгостроковий, стійкий та інклузивний розвиток.

Повоєнне відновлення країни на засадах інклузивного розвитку має відбуватися на основі проектування збалансованого економічного, соціального і просторового розвитку і бути ендогенно спрямованим, тобто орієнтоватися в першу чергу на задоволення внутрішніх споживчих та інвестиційних потреб за рахунок власного виробництва.

Важливим завданням для держави у цьому контексті є підтримування ємності традиційних і створення нових ринків промислової продукції для вітчизняного виробника. Слід відмовитися від орієнтації на використання виключно поточних конкурентних переваг (дешевих ресурсів), слідування яким зумовило деіндустріалізацію і аграризацію економіки, закріпило за країною невигідну її спеціалізацію у міжнародному поділі праці. Розбудова згаданих структурних і фундаментальних факторів має орієнтуватися на формування перспективних конкурентних переваг, заснованих на знаннях і технологіях.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Позиції України за субіндикаторами (показниками) у складі основних індексів, що відображають аспекти інклюзивності та розвитку інституцій

Назва індексу (індикатора), відповідальна установа, рік	Складові індексу (індикатора)	Ключові особливості методології та методики обчислення величини індексу (індикатора)	Субіндикатор (показник) у складі індексу (індикатора), за яким Україна посідає місце:	
			найнижче	найвище
Індекс інклюзивності, Berkeley, CA: Othering & Belonging Institute, 2020	Відображає інклюзивність або виключення маргіналізованих груп населення у таких вимірах, як: гендер; сексуальна орієнтація; інвалідність; раса/етнічна приналежність та релігія у доменах (сферах) насильства поза групою; політичне представництво; нерівність доходів; антидискримінаційні закони; рівень ув'язнення та імміграції або політики надання притулку	Оцінюється не лише те, як окремі нації поводяться щодо інших, а й передусім те, як вони з часом прогресують або регресують відносно себе; відзначаються зміни в рівнях розвитку окремих країн у зазначених вимірах відносно попереднього року. «Стандартизація» даних базується на встановленні відносної дистанції значення даних від середнього значення для всього набору даних для кожного показника.	Інвалідність (124/134)	Населення загалом (34/134)
Індекс інклюзивного розвитку, Всесвітній економічний форум, 2018	Зростання і розвиток, інклюзія (медіана доходів, рівень бідності, нерівності за доходами і багатством), індикатори справедливості між поколіннями тасталості	Розраховується рейтинг 29 розвинутих країн і окремо 79 країн, що розвиваються. Поділ країн на дві групи обумовлений відмінностями між ними у визначені рівня бідності	Індикатори справедливості між поколіннями таталості (75/79)	Інклюзія (17/79), включаючи індекс Джині за доходами (1-ше) та індекс Джині за багатством (73-те)

Назва індексу (індикатора), відповідальна установа, рік	Складові індексу (індикатора)	Ключові особливості методології та методики обчислення величини індексу (індикатора)	Субіндикатор (показник) у складі індексу (індикатора), за яким Україна посідає місце:	
			найнижче	найвище
Індекс інклюзивного Інтернету, The Economist Intelligence Unit на замовлення Facebook, 2020	Наявність; доступність (вартість доступу відносно рівня доходу населення та рівня конкуренції інтернет-провайдерів); актуальність (наявність контенту місцевою мовою та його різноманітність); готовність (можливості масового доступу, включаючи навички населення, культурної та інформаційної політики)	Кожна категорія отримує оцінку, розраховану на основі середньозваженої оцінки базових показників за такими ваговими коефіцієнтами для відповідних категорій: наявність — 40%; доступність — 30%; актуальність — 20%; готовність — 10%	Готовність (77/120)	Актуальність (33/120)
Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності, ООН, 2020	Нерівність щодо очікуваної тривалості життя; нерівність щодо освіти; нерівність у доходах за індексом Аткінсона; коефіцієнт Джині за доходами	Методологія індексу базується на врахуванні показників економічної нерівності, що представлена нерівністю в доходах за індексом Аткінсона і коефіцієнтом Джині за доходами	Нерівність у очікуваній тривалості життя (62/185)	Нерівність у доходах за індексом Аткінсона (1/156)
Інклюзивні суспільства (у межах Індексу процвітання), The Legatum Institute, 2020	Безпека та оборона, особиста свобода, управління, соціальний капітал	Оскільки первинні показники мають різні одиниці виміру, за методикою обчислення індексу здійснюється «нормалізація» шляхом розрахунку для кожної країни відстані до пограничних значень (distance-to-frontier score) на основі формулі $(Xt-min)/(max-min)$, де Xt – вихідне значення змінної для країни	Соціальний капітал (147/167)	Управління (73/167)
Інституційна довіра (у межах Індексу процвітання), The Legatum Institute, 2020	Довіра суспільства до місцевої поліції, політиків, фінансових установ та банків, судової системи і судів, національної влади, впевненість у Збройних силах України	Довіра до судової системи і судів (167/167)	Упевненість у Збройних силах України (104/167)	

Назва індексу (індикатора), відповідальна установа, рік	Складові індексу (індикатора)	Ключові особливості методології та методики обчислення величини індексу (індикатора)	Субіндикатор (показник) у складі індексу (індикатора), за яким Україна посідає місце:	
			найнижче	найвище
Інституції (у межах Індексу глобальної конкурентоспроможності), ВЕФ, 2019	Безпека, соціальний капітал, система стимулювань і противаг, результативність державного сектора, прозорість, права власності, корпоративне управління, орієнтація уряду на майбутнє	Основою методології індексу є набір змінних, дві третини якого становлять результати всеосяжного опитування керівників компаній (щоб охопити широке коло чинників, які впливають на бізнес-клімат у досліджуваних країнах), а одна третина – загальнодоступні джерела	Соціальний капітал (118/141)	Результативність державного сектора (72/141)

Джерело: складено автором на основі даних: Menendian S., Elsheikh E. and Gambhir S. Inclusiveness Index: Measuring Global Inclusion and Marginality / Berkeley, CA: Othering & Belonging Institute, March 2021. URL: belonging.berkeley.edu/inclusivenessindex. (дата звернення – 17.11.2021); The Inclusive Growth and Development Report 2017. Country profile: Ukraine / WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2017. 4 p.; The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights / WEF. Cologny/Geneva, Switzerland, 2018. 14 p.; The Legatum Prosperity Index 2020: A tool for transformation / The Legatum Institute Foundation. London, UK, November 2020. 82 p.; The Inclusive Internet Index. The Economist. 2021. URL: <https://theinclusiveinternet.eiu.com/> (дата звернення – 22.11.21); Inequality-adjusted Human Development Index. Human Development Report 2020. New York, UNDP. P. 351–355; The Global Competitiveness Report 2019 / WEF; Ed. K. Schwab. Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.; The Global Competitiveness Report Special Edition 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery / WEF; Ed. by K. Schwab, S.Zahidi. Cologny/Geneva, Switzerland, 2019. 650 p.

Таблиця A.2

Засоби консервування переважної екстрактивності та підвищення інклузивності структури української економіки

Інститут	Засоби консервування	Засоби підвищення
Інститут верховенства права	Діє правило rule by law («управління за законом»), коли закони ухвалюються з урахуванням потреб обмеженої кількості людей	Забезпечення дії правила rule of law (верховенства права), дієвий захист прав власності, проведення структурної реформи судової системи і правоохоронних органів
Інститути освіти та охорони здоров'я	Нерівномірне збагачення через різний доступ до ресурсів, монополізація обмеженою групою людей прав на якісну освіту, охорону здоров'я	Доступ до якісної освіти широких верств населення, пе-реструктурування витрат на освіту та охорону здоров'я, структурне реформування цих сфер на основі прозорого і постійного моніторингу якості, доступ широких верств населення до інформації, особливо знеособленої первинної
Інститут кредитування	Обмеження широким верствам населення доступу до кредитування для започаткування власного бізнесу	Доступні кредити та інші фінансові послуги (інші меха-нізми фінансової інклузії)
Інститут оподаткування	Нерівні, неефективні та частково діючі правила оподаткування	Прозорі, чіткі, рівні та обов'язкові для всіх правила оподаткування, структурні реформи у сфері адміністрування податків, усунення корупційних схем на митниці, зміна бази оподаткування нерухомості з площи на рин-кову вартість

Інститут	Засоби консервування	Засоби підвищення
Інститут промисловості	Дотації «потрібним» підприємствам чи секторам	Співфінансування інвестиційних проєктів, здійснення структурних реформ у ключових сферах, розвиток публічно-приватного партнерства, розбудова дієвої екосистеми стартапів
Інститут сільського господарства	Існування низьких (відносно цін на споживчому ринку) закупівельних цін для представників малого бізнесу (фермерських господарств та індивідуальних власників)	Розвиток малих і середніх фермерських господарств замість аморфної підтримки сільського господарства загалом, що на практиці означає надання дотацій із державного бюджету окремим великим аграрним холдингам
Інститут корупції	Високий рівень корупції	Зменшення рівня толерантності до корупції у суспільстві, у тому числі за рахунок ціннісних ментальних змін у процесі підвищення якості освіти; встановлення прозорих правил; менша кількість правил за обов'язковості їх виконання всіма; забезпечення реального функціонування дієвих незалежних антикорупційних органів та спеціалізованого антикорупційного суду

Джерело: складено автором за: Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York, Crown Business, 2012. 544 р.; Бобух І., Герасімова О. Інклюзивні та екстрактивні інститути: Україна на перехресті структурних змін. *Економіст*. 2019. № 4. С. 26–34.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів інноваційного та промислового розвитку

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут соціально-економічного проектування та соціалізації розвитку суспільства	<ul style="list-style-type: none">– Нормативно закріплений (законом, програмою) підхід до формування господарської системи країни як до загальнонаціонального довгострокового проекту розвитку, який визначає соціальні, економічні, технологічні, безпекові, екологічні цільові параметри і характеристики, що мають бути досягнуті за взаємного і недискримінаційного урахування інтересів населення, бізнесу і держави, національних інтересів країни загалом;– система нормативів розвитку («стандарти життя/добробуту» тощо), згідно з якою мають розроблятися галузеві програми розвитку, визначатися національні інтереси країни;– система взаємопов'язаних довгострокових, середньострокових програм розвитку галузей та сфер;– система моніторингу, аудиту, контролю, корекції параметрів розвитку.	<ul style="list-style-type: none">– Формування програм розвитку в інтересах окремих зацікавлених осіб усупереч інтересам суспільства загалом;– відсутність чітких довгострокових і середньострокових орієнтирів розвитку;– розроблення програм, незважаючи на нормативи розвитку, і, відповідно, формальності і декларативності цих програм.
Інститут стратегічного планування промисловості та формування політики інклюзивної індустріалізації	<ul style="list-style-type: none">– Розроблення і законодавче затвердження стратегічного плану розвитку промисловості як складового елемента національної стратегії розвитку на довгострокову перспективу;– наявність інституції із розроблення стратегічного плану;– наявність інституції незалежного контролю й аудиту виконання стратегічного плану за встановленими цільовими параметрами і нормативами.	<ul style="list-style-type: none">– Формування формального/декларативного стратегічного плану, що не враховує нормативи розвитку країни, не відповідає національним інтересам, не має визначених механізмів досягнення цілей;– відсутність незалежного контролю та аудиту виконання планів і програм.

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут державного управління промисловістю	Наявність інституції (ЦОВВ з регіональними представництвами) із безпосередньої реалізації стратегічного плану розвитку промисловості, організації оперативного виконання окремих галузевих програм, їх координації та взаємоузгодження.	Розорошеність управління промисловістю між різними інституціями, непідпорядкованість їх діяльності єдиному стратегічному плану, слідування вузькокорпоративним приватним інтересам усупереч інтересам суспільства.
Інститут державного підприємництва	Нормативне унормування моделі поведінки держави стосовно промисловості як підприємця, проте такого, який, на відміну від приватного, не ставить за мету отримання і максимізацію прибутку за будь-яку ціну, а переслідує досягнення довгострокових соціальних, економічних, технологічних і екологічних цілей розвитку, закладає довгострокові тренди структурних змін в економіці у відповідь на існуючі виклики і загрози, веде діяльність у нових та існуючих стратегічно важливих сферах і напрямах, де діяльність приватного бізнесу обмежена або не здійснюється.	Використання державного підприємства у вузькокорпоративних приватних інтересах бюрократії чи підпорядкованого їй приватного бізнесу з метою отримання і максимізації прибутку у короткостроковий і середньостроковий періоди за рахунок використання ресурсів і адміністративних можливостей держави.
Інститут стратегічної власності, управління державним майном та приватизації	<ul style="list-style-type: none"> – Використання великих корпоративних структур різних форм власності як стратегічних об'єктів, важливих для забезпечення стійкості та сталості економіки і виробництва, підтримання національної безпеки; – формування системи управління державним майном, зокрема в промисловості, з точки зору розгляду його як стратегічних об'єктів і реалізації завдань державного підприємництва; – використання інституту приватизації для перегляду структури та обсягів державного майна, що втратило своє стратегічне значення та не може бути використано для цілей державного підприємництва. 	Використання інституту стратегічної власності, державного майна і приватизації для досягнення вузькокорпоративних цілей бюрократії та приватного бізнесу щодо збагачення; відсутність позитивного стратегічного ефекту впливу на суміжні сфери від стратегічної і державної власності внаслідок невірної оцінки її потенціалу; умисне використання інституту приватизації для переведення у приватну власність цінних із точкизору їх стратегічного значення державних активів.
Інститут взаємодії	<ul style="list-style-type: none"> – Нормативне закріплення моделі «потрійної спіралі» для 	Використання моделі «потрійної спіралі» у схемах прихо-

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
держави, бізнесу та науки на засадах «поптрійної спіралі»	<p>активізації інноваційних процесів у суспільстві, важливо-го елемента державного підприємництва та формування в економіці ефекту «кумулятивної сумарної причинності» інклюзивної індустріалізації, за якого промисловість через міжгалузеві зв'язки впливатиме на суміжні сектори і сфери економіки, в т.ч. на систему науки і освіти, генеруючи попит на їх продукцію та послуги;</p> <ul style="list-style-type: none"> – унормування системи безперервної освіти, перенавчання та удосконалення професійних навичок як відповідь на динамічні структурні й технологічні зміни в економіці та інструмент запобігання виключенню населення із суспільного виробництва. 	вування прибутків бізнесу та ухилення від податків через організацію фіктивних науково-дослідних робіт, результати яких не мають практичної спрямованості, наперед не передбачають отримання інноваційних продуктів і технологій, не відповідають цілям розвитку національної економіки та суспільства.
Інститут зовнішньоекономічної діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – Формування системи зовнішньоекономічної діяльності з огляду на цілі переструктурування виробництва, що, зокрема, передбачає запровадження гнучких підходів до встановлення митних тарифів на імпорт та експорт, зокрема стимулюючих тарифів на імпорт інвестиційних високотехнологічних товарів (машин і обладнання) для переробної промисловості та критичної сировини, захисних тарифів і квот на імпорт готових споживчих товарів, стимулюючих тарифів на експорт товарів глибокої переробки, захисних тарифів, квот і заборон на експорт стратегічної і критично важливої мінеральної сировини, вторинної сировини (наприклад, металобрухту), агросировини, продовольства (при загрозі продовольчій безпеці); – активне застосування інструментів нетарифного і фітосанітарного захисту з огляду на цілі національної безпеки та захисту довкілля (на кшталт механізму карбонового регулювання імпорту в ЄС). 	– Використання зовнішньоекономічної діяльності в короткострокових цілях швидкого збагачення бізнесу (на шкоду інтересам суспільства загалом) як у частині безперешкодного імпорту готової продукції (зокрема через «сірі схеми» і контрабанду), що пригнічує і зупиняє внутрішнє виробництво, так і у частині безперешкодного вивезення з країни стратегічно і критично важливої мінеральної, вторинної, аграрної сировини, продовольства.

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут інвестиційної діяльності та інвестиційного скринінгу	<ul style="list-style-type: none"> – Загальне (адміністративне, фінансове, організаційне тощо) сприяння інвестиційній діяльності загалом та нормативне закріплення поряд із цим спрямування такої діяльності за напрямами, що закладають бажані структурні, технологічні та безпекові довгострокові тренди розвитку економіки та виробництва; – підвищення значення державних інвестицій у розвиток виробництва та інфраструктури на тлі відсутності достатніх обсягів фінансування інвестицій з інших джерел за бажаними напрямами розвитку; створення національного фонду стратегічних інвестицій; – запровадження скринінгу та моніторингу інвестиційної діяльності на предмет завчасного виявлення і попередження загроз, що можуть створювати інвестиції, в т.ч. іноземні, з точки зору витоку з країни критично важливої сировини, технологій, переміщення за межі країни стратегічно важливих підприємств, підвищення екологічних загроз; – обмеження спекулятивних інвестицій для мінімізації макроекономічних шоків. 	<ul style="list-style-type: none"> – Надання переваги короткостроковим кон'юнктурним інвестиційним проектам на шкоду довгостроковим, що мають закладати бажані структурно-технологічні зміни та зміцнювати національну безпеку; – використання державних інвестицій у вузькокорпоративних інтересах.
Інститути індустріальних і технологічних парків, промислових кластерів	<ul style="list-style-type: none"> – Використання індустріальних і технологічних парків як інструментів забезпечення структурних і технологічних змін, стимулювання розвитку відсталих і депресивних регіонів і забезпечення таким чином міжрегіонального вирівнювання; – формування галузевих, міжгалузевих, регіональних і міжрегіональних промислових кластерів для вирішення завдань підвищення рівня локалізації виробництва і замикання його технологічних циклів, формування циркулярного виробництва. 	<ul style="list-style-type: none"> – Використання індустріальних і технологічних парків у схемах ухилення від оподаткування,увезення на територію країни контрабандних товарів; – відсутність зв'язку між розвитком парків із вирішенням завдань структурних змін, використання парків лише як складальних майданчиків для продукції іноземних компаній без приділення уваги розбудові вітчизняного складного виробництва в межах цих парків.

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут технологічного трансферту	Формування державного фонду сприяння залучення в економіку передових зарубіжних технологій, зокрема через придбання патентів, ліцензій, входження в капітал окремих іноземних технологічних компаній і лабораторій.	Придбання морально застарілих і екологічно шкідливих технологій, які не зможуть забезпечити довгострокові структурні зміни та загострять екологічні проблеми.
Інститут публічних закупівель та державного замовлення	Унормоване обов'язкове використання публічних закупівель і державного замовлення як інструментів стимулювання внутрішнього попиту і розвитку вітчизняного виробництва за бажаними напрямами структурно-технологічних змін.	<ul style="list-style-type: none"> – Використання публічних закупівель і державного замовлення у вузькокорпоративних інтересах тіньового збагачення бюрократії та дотичного до неї бізнесу; – неврахування потреб розвитку внутрішнього виробництва при здійсненні закупівель за державні кошти товарів іноземного виробництва, що могли би вироблятися в Україні.
Інститут антимонопольного регулювання	<ul style="list-style-type: none"> – Постійний моніторинг секторів і ринків на предмет виявлення ознак монополізації і зловживання монопольним становищем суб'єктами усіх форм власності, з приділенням особливої уваги суб'єктам природних монополій у сфері енергетичної і транспортної інфраструктури; – унормування механізмів ефективного припинення зловживаннями монопольним становищем. 	<ul style="list-style-type: none"> – Неправомірне використання інституту антимонопольного регулювання державною бюрократією та окремими бізнес-групами для боротьби з конкурентами, захисту монопольного становища окремих суб'єктів, приховування і виправдання зловживань монопольним становищем з метою отримання неправомірної вигоди бюрократією і надприбутків дотичного до неї бізнесу;
Інститут податків	Нормативне дотримання відповідності податкової системи принципам справедливості, прозорості, легкості, економічної обґрунтованості, фіскальної спроможності, з одного боку, з іншого – виконання стимулюючої функції як до виробництва, так і до ведення інноваційної діяльності, у напрямах заданих довгострокових структурно-технологічних змін.	<ul style="list-style-type: none"> – Створення надмірного фіскального тиску на суб'єктів, що провокує їх до ухилення від сплати податків і роботи в «тіні» з відповідними негативними соціальними та економічними наслідками для населення; – зловживання стосовно використання стимулюючої функції податків, зокрема для підтримки бізнесу, наблизленого до державної бюрократії, з метою зменшення податкових зобов'язань при невідповідності ведення господарської діяльності довгостроковим стратегічним пріоритетам розбудови економіки і виробництва.

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститути грошей та кредиту, валютного регулювання	<ul style="list-style-type: none"> – Грошово-кредитне регулювання спрямоване на створення доступності та достатності кредитів для забезпечення реалізації капіталомістких інвестиційних проектів у галузях глибокої переробки, перспективних з точки зору зміни структури виробництва; – наявність спеціальної державної кредитної установи (банку розвитку) для інвестиційного кредитування реального сектора; – накладання обмежень на споживче кредитування придбання товарів іноземного виробництва при розширенні такого кредитування для товарів вітчизняного походження; – наявність спеціальних державних фондів підтримки ризикових інвестицій, інновацій, технологічних стартапів; – належне валютне регулювання, що спрямоване на підтримку цінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках; встановлення обмежень на безперешкодне виведення капіталу за кордон з метою подальшого здійснення реінвестицій у реальний сектор, запобігання валютним панікам і спекуляціям; створення спеціального валютного фонду в межах банку розвитку для надання валютних інвестиційних кредитів на придбання високотехнологічного устаткування для модернізації виробництва. 	<ul style="list-style-type: none"> – «відірваність» грошово-кредитного регулювання від забезпечення інвестиційних потреб реального сектора; – створення індивідуальних кредитних преференцій у державних банках дотичному до влади бізнесу, діяльність якого не пов’язана із визначеними пріоритетами довгострокового розвитку країни; – безпідставне списання боргів за кредитами у державних банках дотичному до влади бізнесу; – надання переваги споживчому кредитуванню придбання іноземних товарів порівняно з інвестиційним кредитуванням реального сектора і споживчим кредитуванням придбання товарів вітчизняного виробництва;
Інститут управління державним боргом	<ul style="list-style-type: none"> – Використання державних запозичень виключно на інвестиційні цілі довгострокового характеру, зокрема на державні інвестиції у розвиток реального сектора, інфраструктури, модернізації соціальної сфери за визначеними пріоритетами; спрямування запозичень на поповнення капіталу банку розвитку для подальшого інвестиційного 	

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	<p>кредитування реального сектора;</p> <ul style="list-style-type: none"> – жорстке дотримання міжнародних нормативів граничних розмірів державного боргу з метою запобігання фінансово-економічної та бюджетної дестабілізації. 	
Інститут технічного регулювання, стандартизації та безпечності продуктів	<ul style="list-style-type: none"> – Жорстке технічне регламентування усієї промислової продукції з метою підвищення її якості, споживчої та екологічної безпечності, створення додаткових стимулів виробникам для інноваційної діяльності та модернізації виробництва; – застосування технічних регламентів як інструменту захисту внутрішнього ринку від низькоякісних іноземних товарів і їх недопущення на внутрішній ринок. 	Послаблення технічного регулювання у вузькорегіональних інтересах окремих імпортерів для допуску на внутрішній ринок дешевої, але низькоякісної і шкідливої для здоров'я і екології продукції.
Інститут праці та соціального захисту	<ul style="list-style-type: none"> – Унеможливлення «розмивання» соціальних і трудових прав працівників в інтересах бізнесу, унеможливлення тиску на працівників з боку роботодавців у питаннях оплати праці, соціального захисту, найму і звільнення; – унормування справедливих соціальних і трудових гарантій найманим працівникам, що створюють умови для продуктивної і безпечної праці, запобігають гострому соціальному невдоволенню і протестам громадян, дозволяють можливість швидко розв'язувати трудові та соціальні конфлікти; – жорсткий і всеосяжний державний контроль за дотриманням бізнесом соціальних і трудових прав працівників, що мінімізуватиме використання бізнесом можливостей маніпулювати трудовими правами для зменшення своїх витрат і збільшення прибутковості бізнесу; – проведення політики доповнення, а не заміщення робочих місць роботами та штучним інтелектом в умовах по- 	<ul style="list-style-type: none"> – «розмивання» трудових і соціальних прав найманих працівників, що підвищує прибутковість бізнесу, водночас посилює майнову і соціальну нерівність; – неконтрольована роботизація та автоматизація виробництва із заміщенням робочих місць.

Інститут	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	ширення роботизації і автоматизації виробничих процесів; унормування "білої книги" та "етичних" норм роботизації та використання штучного інтелекту, що обмежують або унеможливлюють повне виведення працівника з процесу створення матеріальних благ і надання послуг та не провокують соціальні конфлікти і зростання безробіття.	
Інститут екологічного захисту та сталого розвитку	<ul style="list-style-type: none"> – Унормування екологічної безпечності, безвідходності, циркулярності та декарбонізації виробничих процесів, максимальної вторинної переробки промислових і побутових відходів усіх видів, рекреації територій і земель що зазнали антропогенного забруднення і використання у виробничій діяльності; – постійний всеохоплюючий моніторинг і контроль навколошнього природного середовища і стану його забруднення; оцінювання екологічної шкоди та її впливу на здоров'я людини; унормування заходів мінімізації екологічної шкоди; – невідворотність і суворість покарання з припиненням господарської діяльності суб'єктів, що завдають шкоди навколошньому природному середовищу і здоров'ю населення; – унормування заощадливого використання природних ресурсів, розробка і впровадження технологій і продуктів, що використовують відновлювані природні ресурси і джерела енергії. 	<ul style="list-style-type: none"> – Нехтування нормами екологічної безпечності виробництва чи їх свідоме «розмивання» задля максимізації прибутків суб'єктів у короткостроковому періоді; – вибіркове використання екологічних норм бюрократією для створення тиску на бізнес в інтересах третіх осіб; – відсутність суворості й невідворотності покарання за порушення екологічних норм.

Джерело: складено автором.

Таблиця Б.2

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів інвестування

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інвестиції у працевлаштування інвалідів	Законодавчо закріплене квотування робочих місць для працевлаштування інвалідів, що сприяє залученню вразливих груп до різних видів економічної діяльності	<p>При працевлаштуванні інвалідів малий бізнес піддається більшому фінансовому навантаженню, ніж середній та великий.</p> <p>Малий бізнес має менше можливостей для створення відповідних робочих місць, проте його не позбавляють санкційних відрахувань.</p> <p>Невідповідність потреб ринку праці спроможностям осіб з інвалідністю (наприклад, працевлаштування у фермерському господарстві, де є потреба у фізично здорових найманих працівниках).</p>
Розвиток індустріальних парків	<ul style="list-style-type: none"> – Створення нових робочих місць; – диверсифікація інвесторів; – залучення до ланцюжків створення доданої вартості; – розвиток територій. 	<p>Задля підвищення інклюзивності така допомога повинна надаватись для підтримки окремих видів діяльності, а не окремих підприємств чи окремих видів продукції (право ЄС та законодавство країн – членів ЄС не передбачає окремих інструментів державної допомоги саме для індустріальних парків. У країнах – членах ЄС індустріальні парки в межах програм регіональної допомоги отримують державну допомогу, переважно спрямовану на створення нових робочих місць, на проведення наукових досліджень, технічний розвиток та інноваційну діяльність. Такі програми передбачають покриття операційних витрат підприємств – учасників індустріальних парків. Відповідно до положень <i>статті 262</i></p>

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
		<p><i>Угоди про асоціацію</i>, будь-яка допомога, надана Україною або країнами – членами Європейського Союзу з використанням державних ресурсів, що спровокує або загрожує спроворити конкуренцію шляхом надання переваг окремим підприємствам або виробництву окремих товарів, є несумісною з належним функціонуванням цієї Угоди в тій мірі, в якій вона може впливати на торгівлю між Сторонами. Разом із цим сумісною з належним виконанням цієї Угоди може вважатися допомога для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам Сторін.</p>
Залучення інвесторів зі значними інвестиціями	<ul style="list-style-type: none"> – Створення нових робочих місць; – залучення до ланцюжків створення доданої вартості. 	<ul style="list-style-type: none"> – Обмеження у виборі об'єктів інвестування; – Преференції щодо оподаткування, які не врегульовані Податковим кодексом України, виключно в якому розглядаються підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування. Такі самі екстрактивні риси, що порушують конкуренцію, мають земельні правовідносини (преференції щодо оренди або викупу земельної ділянки); – державна підтримка надається в т. ч. за рахунок коштів місцевих бюджетів, що суперечить статтям 5 та 19 Конституції України, оскільки органи місцевого самоврядування не є органами державної влади; – обмеження у доступі до державної підтримки інвестиційних проектів, що мають менший обсяг інвестування та/або створюють меншу кількість робочих місць, проте є проектами у галузі досліджень та розробок, ІТ тощо.
Гендерні питання	<ul style="list-style-type: none"> – Наявність спілок жінок, об'єднаних за професійним принципом; 	Втрата робочого місця або погіршення умов праці (скорочення робочого часу, переведення на іншу, менш оплачувана

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	<ul style="list-style-type: none"> – квотування робочих місць у менеджерському складі компаній як політика іноземних інвесторів; – заохочення до навчання та підвищення навичок на робочому місці у вигляді семінарів та тренінгів усередині великих компаній. 	ну, роботу, переведення у вимушенну відпустку без збереження заробітної плати) жінок, які мають дітей, в умовах епідеміологічної (карантин, локдаун, обмеження на робочу діяльність підприємців, які надають послуги населенню) або політичної (воєнні дії, комендантська година тощо) невизначеності.
Ставлення до ейджизму	<p>У закордонних компаніях прояви ейджизму намагаються нівелювати за допомогою постійних тренінгів та навчання. Також існує можливість залучення спеціалістів на посади радників, для використання їхнього досвіду в діяльності компаній.</p> <p>Зниженню проявів ейджизму сприяє політика різноманітності та інклюзивності, що становить основу діяльності сучасних компаній</p>	<p>В українських реаліях працівники старшого віку є вразливою категорією, яка підпадає під скорочення, переведення на неповний робочий день тощо у першу чергу.</p> <p>Суттєвим фактором посилення ейджизму є попит роботодавців на працівників, які жорстко сегрегуються за віковим принципом, що відображається у пропозиціях на сайтах працевлаштування. Такий підхід значно звужує можливості працевлаштування осіб старшого віку в нових компаніях, навіть при розширенні їх діяльності, особливо працевлаштування за фахом.</p>
Працевлаштування ветеранів	Створення спілок підприємців-ветеранів, що дозволяє створити додаткові робочі місця для найманіх працівників з числа ветеранської спільноти.	<p>Відсутність заохочення на державному рівні підприємців для ширшого залучення представників ветеранської спільноти до виробничої діяльності компаній.</p> <p>Відсутність цільових державних програм для працевлаштування ветеранів у всі сектори економіки з можливістю їхньої професійної перепідготовки за будь-якими напрямами, що значно звужує можливості працевлаштування (в тому числі в новостворені підприємства).</p> <p>Відсутність компенсації компаніям з боку держави на професійну переорієнтацію ветеранів за умови їхнього працевлаштування та необхідності отримання нових навичок з огляду на потреби компаній.</p>

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Працевлаштування внутрішньо переміщених осіб		Відсутність комунікацій між місцевим бізнесом, владою та ВПО щодо наявності робочих місць за визначеними напрямами для полегшення спрямування потоків переселенців з урахуванням їхнього подальшого працевлаштування.
Працевлаштування випускників вищих навчальних закладів	Наявність в окремих компаніях (з ПП) політики дуальної освіти.	Відсутність у більшості компаній (на основі аналізу заявок роботодавців на сайтах працевлаштування) пропозицій щодо працевлаштування стажерів для набуття відповідної кваліфікації на робочому місці. Відсутність політики навчання у вигляді необхідних короткострокових курсів за кошти компаній.

Джерело: складено автором.

Таблиця Б.3

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів підприємництва

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
<i>Адміністративно-організаційні</i>		
Спеціалізовані програми державної та регіональної (місцевої) підтримки підприємництва	<ul style="list-style-type: none"> – Започаткування кількох загальнодержавних програм фінансової підтримки підприємців у період пандемії COVID-19 («Доступні кредити 5–7–9%», програма державних гарантій на портфельній основі, «Підтримка, програма фінансового лізингу»); – реалізація програм фінансової та іншої підтримки підприємців на регіональному і місцевому рівнях (хоча й не в усіх областях та містах). 	<ul style="list-style-type: none"> – Відсутність окремої загальнодержавної програми розвитку і підтримки підприємництва у країні; – низький рівень співпраці державних інституцій з розвитку підприємництва із регіональними і місцевими інституціями підтримки МСП; – недостатня узгодженість регуляторних дій регіональних та місцевих органів влади із самоорганізаціями підприємців.
Доступність підприємництва для вразливих груп населення (соціальне підприємництво)	<ul style="list-style-type: none"> – Державна програма фінансової підтримки започаткування підприємництва безробітними малозабезпеченими громадянами (Програма «Рука допомоги»); – започаткування і розвиток грантових та освітніх програм громадських організацій та благодійних фондів для підтримки бажаючих стати соціальним підприємцем у період до пандемії COVID-19; – проведення конкурсів та відборів соціальних підприємців з наданням фінансової та консультаційної підтримки переможцям і учасникам; – декларування у програмних документах діяльності ЦОВВ планів щодо розробки програм підтримки молодіжного підприємництва. 	<ul style="list-style-type: none"> – Відсутність законодавчого і нормативного регулювання соціального підприємництва на національному та регіональному рівнях; – декларативний характер державної політики щодо залучення вразливих категорій населення до підприємництва; – декларована у нормативних актах підтримка підприємництва вразливих груп населення обмежується лише молоддю, військовослужбовцями та учасниками АТО, особами, які тимчасово виключені з економічного процесу; – призупинення діяльності грантових та освітніх програм громадських організацій та благодійних фондів для підтримки бажаючих стати соціальним підприємцем у період пандемії COVID-19.

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
<i>Фінансові</i>		
Фінансування підприємництва на різних етапах започаткування та розвитку	<ul style="list-style-type: none"> – Доступність сучасних фінансових цифрових технологій для підприємництва (інтернет-банкінг); – зниження розміру ставок внутрішньодержавних міжбанківських комісій інтерчейнджа міжнародними платіжними системами Visa та Mastercard, зниження еквайрінгу (комісії на приймання платежів по банківських картках) Приватбанком. 	<ul style="list-style-type: none"> – Зміна законодавства щодо проведення тендерних закупівель у період пандемії COVID-19, яка привела до скасування вимог щодо проведення тендерних закупівель через систему Prozorro і таким чином обмежила можливості участі підприємців у закупівлях; – недостатній рівень фінансової допомоги підприємцям, що найбільше постраждали у період пандемії COVID-19, через прямі та цільові виплати.
Фіscalізація підприємницької діяльності	Наявність різних категорій платників податків та рівнів оподаткування для підприємців, наявність системи спрощеного оподаткування.	<ul style="list-style-type: none"> – Часті та складнопрогнозовані зміни фіiscalьних умов діяльності окремих категорій МСП та ФОП (приклад – запровадження РРО чи ПРРО); – спрямування фіiscalьних реформ на обмеження використання системи спрощеного оподаткування; – організаційна і технічна непідготовленість реформ у цій сфері; складне адміністрування податкових зобов'язань; – комунікаційні провали у взаємодії органів влади з підприємцями щодо мети і методів проведення фіiscalьних реформ.
<i>Технологічні</i>		
Залучення підприємців у цифрову економіку	<ul style="list-style-type: none"> – Впровадження електронного урядування, цифрових методів та інструментів доступу до державних послуг, зокрема й щодо ведення підприємницької діяльності (реєстрація ФОП тощо), просування діджиталізації державного нагляду (контролю); – широке представлення МСП у видах діяльності, пов'язаних із розробкою програмного забезпечення, обслуговуванням комп'ютерної техніки і технологій, на- 	<ul style="list-style-type: none"> – Низька готовність підприємців до використання онлайн-технологій для автоматизації їх діяльності та зниження витрат (зокрема, щодо прийняття управлінських рішень, ведення бухгалтерського обліку та документообігу, дистанційної роботи працівників); – низький рівень терміналізації (приймання безготівкових платежів) МСП; – широке використання IT-компаніями організаційної фо-

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	данням ІТ-послуг тощо.	рми ФОП для зменшення податкового навантаження та приховування частини витрат.
Використання МСП цифрових, інтернет-та телекомунікаційних технологій	<ul style="list-style-type: none"> – Значне розширення представленості МСП в інтернет-просторі; – значне зростання обсягів здійснення діяльності МСП та надання послуг з використанням цифрових, інтернет- і телекомунікаційних технологій. 	<ul style="list-style-type: none"> – Низький технологічний рівень комп’ютерної техніки і технологій серед підприємців, нерівномірність інтернет-покриття у країні; – недостатність знань і навичок роботи з сучасними цифровими технологіями, особливо серед підприємців чи їх працівників старшого віку.
<i>Освітні</i>		
Освітні ресурси та організації для навчання підприємництву	<ul style="list-style-type: none"> – Наявність грантової підтримки для навчання підприємництву за рахунок крупних вітчизняних компаній («Нова пошта» тощо) та міжнародних і зарубіжних донорів; – наявність певного (хоча й дуже обмеженого) досвіду розвитку шкільного підприємництва. 	<ul style="list-style-type: none"> – Низький рівень навчання підприємництву у середніх та вищих навчальних закладах; – відсутність системи перекваліфікації працівників галузей, що зникають у найближчому майбутньому внаслідок технологічних змін або структурної трансформації, для набуття ними навичок підприємницької діяльності.
Популяризація підприємницької діяльності серед населення (просування «підприємницького» мислення)	<ul style="list-style-type: none"> – Декларування у діяльності державних органів підтримки підприємництва та у програмних документах розвитку країни планів щодо широкої компанії з популяризації підприємництва серед населення; – деяке поліпшення ставлення (зростання довіри) до підприємців у суспільстві за результатами окремих соціологічних досліджень. 	Відсутність загальнодержавного стратегічного бачення та практичної програми популяризації підприємництва серед широких верств населення.

Джерело: складено автором.

Таблиця Б.4

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів регіонального розвитку

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут державного управління	<ul style="list-style-type: none"> – Забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів регіональної політики до ресурсів державної фінансової підтримки регіонального розвитку; – забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику та є у розпорядженні органів державної влади, органів місцевого самоврядування; – стимулювання та підтримка місцевих ініціатив щодо ефективного використання внутрішнього потенціалу регіонів для створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, підвищення якості життя людей; – забезпечення врахування інтересів територіальних громад у регіональних стратегіях розвитку та планах заходів з їх реалізації; – узгодження галузевих прогнозів розвитку регіонів із стратегічними завданнями державної регіональної політики. 	<ul style="list-style-type: none"> – Недосконалість механізму визначення проблемних територій у регіонах та реалізації державних заходів щодо вирішення проблем їх розвитку; – недостатній рівень узгодженості процесу реалізації реформи децентралізації з її стратегічними цілями та пріоритетами; – недосконалість нормативно-правового забезпечення збалансованого проведення реформи децентралізації в частині перерозподілу та унормування повноважень органів управління адміністративно-територіальних одиниць у процесі адміністративно-територіальної реформи.
Інститут місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> – Встановлення порядку врахування місцевих ініціатив; – визначення механізмів самоорганізації населення та форм добровільного об'єднання органів місцевого самоврядування; – визначення повноважень у сфері охорони навколошнього природного середовища; – зміцнення управлінської спроможності ОТГ та впровадження інклюзивних механізмів управління; – розширення переліку інструментів зміцнення спроможності та 	<ul style="list-style-type: none"> Недосконалість економічних механізмів формування спроможності територіальних громад; – недосконалість методики формування спроможних територіальних громад, через більшу увагу до географічних та інфраструктурних чинників; – недостатність рівня кваліфікаційно-кадрового забезпечення ефективного управління громадами.

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	сприяння економічному розвитку, що належать до компетенції територіальних громад.	
Інститут стимулювання	<ul style="list-style-type: none"> – Покращення використання економічного, наукового, трудового потенціалу, природних та інших ресурсів для досягнення на цій основі підвищення рівня життя людей, оптимальної спеціалізації регіонів; – створення рівних умов для збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України; – державне сприяння формуванню об'єктів інфраструктури для розвитку підприємництва, таких як бізнес-центрі, бізнес-інкубатори, інноваційні та консалтингові центри, венчурні фонди тощо; – сформованість механізмів узгодження діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері державного стимулювання розвитку регіонів. 	<ul style="list-style-type: none"> – Недосконалість механізму визначення депресивних регіонів; – створення нерівних умов для суб'єктів державної регіональної політики при прийнятті рішень, пов'язаних зі створенням спеціальних вільних та інших зон, територій пріоритетного розвитку тощо; – відсутність механізмів визначення спільних інтересів сторін угоди щодо регіонального розвитку; – відсутність механізмів стимулювання зацікавленості стейкхолдерів угод брати на себе додаткові зобов'язання, не визначені в основних законах, що регулюють їх діяльність.
Інститут стратегічного планування	<ul style="list-style-type: none"> – Можливість обрання моделі стратегії та методології розроблення плану розвитку відповідно до потреб (особливостей) територіальної громади; – створення рівних можливостей для висловлення позицій та забезпечення максимального врахування інтересів всіх сторін регіональної стратегії; – взаємозв'язок та узгодженість регіональної стратегії із довгостроковими стратегіями, планами та програмами розвитку на державному, регіональному й місцевому рівнях; – започаткування стратегічної екологічної оцінки регіональних стратегій. 	<ul style="list-style-type: none"> – Недостатня імплементація процесу стратегічної екологічної оцінки у процесі стратегічного планування; – відсутність у бізнесу механізмів формування екологічної культури та відповідальності й культури.
Інститут інноваційного розвитку	– Залучення зацікавлених представників, зокрема суб'єктів підприємництва, науково-дослідних установ, закладів вищої освіти	– Недостатній рівень адаптованості європейської методики визначення смарт-спеціалізації регіона-

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
	<p>та громадських об'єднань, до процесу розроблення та реалізації регіональної стратегії;</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечення взаємозв'язку науки, освіти, виробництва, фінансових ресурсів у розвитку інноваційної діяльності; – можливість створення нових видів економічної діяльності у визначених галузях економіки; підвищення рівня конкурентоспроможності регіону. 	<p>льної економіки до вітчизняних умов;</p> <ul style="list-style-type: none"> – формування регіональних кластерів із акцентом лише на генерації нових ланцюгів доданої вартості, без урахування інноваційності; – недовіра з боку бізнесу щодо спроможності стейкхолдерів надавати готові рішення при формуванні смарт-спеціалізації регіону; – нерозуміння стейкхолдерами процесу підприємницького відкриття; – неготовність місцевих адміністрацій до активної підтримки за напрямами смарт-спеціалізації та інноваційного кластерного розвитку.
Інститут міжрегіональної співпраці	<ul style="list-style-type: none"> – Покращення якості процесу стимулювання міжрегіональної інтеграції, інтеграції регіональних економічних, інформаційних, освітніх просторів у єдиний загальноукраїнський простір, подолання міжрегіонального відчуження; – реалізація міжрегіональних проектів розвитку окремих секторів економіки, соціальної, транспортної інфраструктури, екологічної, культурної, наукової та інноваційної сфери, результати реалізації яких сприяють поліпшенню соціально-економічного розвитку двох і більше регіонів. 	<ul style="list-style-type: none"> – Обмеженість застосування міжрегіональної співпраці лише в контексті транскордонної співпраці; – жорстка нормативно-правова обмеженість напрямів міжрегіонального співробітництва.

Джерело: складено автором.

Таблиця Б.5

Інклюзивні та екстрактивні прояви інститутів розвитку сектора домашніх господарств

Інститути	Інклюзивні прояви	Екстрактивні прояви
Інститут розвитку професійної освіти (людський капітал)	Рівний доступ до освіти, пільговий доступ до освіти осіб з обмеженими можливостями, повне або часткове бюджетне фінансування, відповідність спеціалізації освіти потребам ринку праці.	Висока вартість навчання, відсутність бюджетного фінансування, орієнтація на підготовку фахівців для екстрактивної економіки: юристів, фахівців безпеки та охорони порядку.
Інститут розвитку системи охорони здоров'я	Рівний доступ до охорони здоров'я, пільговий доступ осіб з обмеженими можливостями, повне або часткове бюджетне фінансування, допомога на придбання медикаментів, відповідність спеціалізації потребам захворюваності.	Пільговий доступ до охорони здоров'я окремих соціальних груп населення, відсутність бюджетного фінансування, допомоги на придбання медикаментів, скорочення актуальних потужностей охорони здоров'я (наприклад, ліжок та лікарів інфекційної спеціалізації під час пандемії), нецільове витрачання коштів медичного спрямування (на будівництво доріг, доплати фахівців правоохоронних органів).
Інститут розвитку системи пенсійного та соціального забезпечення	Рівень пенсійного забезпечення компенсує 40% (світовий стандарт МОП) або 50% (європейський стандарт) середньої заробітної плати, пенсії переглядаються та індексуються відповідно до рівня інфляції та зростання середньої заробітної плати, діє прозора система пенсійного та соціального забезпечення, соціальні допомоги особам з обмеженими можливостями.	Рівень пенсійного забезпечення компенсує нижче за 40% середньої заробітної плати, пенсії тривалий час не переглядаються за високого рівня інфляції, пенсійне забезпечення окремих соціальних груп (наприклад прижиттєве утримання суддів) істотно перевищує середній розмір пенсії, соціальні допомоги особам з обмеженими можливостями нижчі за рівень бідності.
Інститут розвитку системи захисту прав власності	Стабільна національна валюта, забезпечення прав власності на особисте майно, акції, паї, грошові активи.	Різкі девальвації національної валюти, конфіскація заощаджень населення державою (Ощадбанк УРСР), відсутність дій національного регулятора (НБУ) щодо діяльності фінансових пірамід, трастів, виведення активів банків, компенсація втрат комерційних банків за рахунок бюджетних коштів.

Джерело: складено автором.

Додаток В

Таблиця В.1

Динаміка ВВП України, Світу, ЄС, країн Європи та країн, що розвиваються, % до 1990 року

Країни	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Світ	114	138	167	202	242	267	284	294
Європейський Союз	107	124	136	144	152	157	165	170
Країни, що розвиваються	118	145	195	265	341	397	424	440
Білорусь	65	88	127	180	190	198	202	189
Болгарія	68	54	71	84	90	97	101	105
Польща	111	145	167	211	244	284	300	311
Румунія	90	85	112	128	148	174	184	188
Росія	62	67	90	108	118	123	129	118
Туреччина	117	144	182	213	300	353	391	402
Україна	48	43	63	66	59	63	65	42
Україна у розрахунку на 1 особу	48	45	68	74	67	74	77	

Джерело: для груп країн світу – International Monetary Fund, World Economic Outlook Database (<http://www.imf.org>); для України – Державна служба статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Таблиця В.2

Структурні зрушення галузевої структури економіки України, % до валової доданої вартості

Вид економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Індекс фізичного обсягу (2020 до 2010, %)
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	8,4	9,5	9,1	10,0	11,7	14,2	13,8	12,1	12,0	10,4	10,8	128
Добувна промисловість і розроблення	6,6	7,6	6,7	6,3	5,7	5,6	6,5	7,0	7,1	6,5	5,3	71

Вид економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Індекс фізичного обсягу (2020 до 2010, %)
кар'єрів												
Переробна промисловість	15,0	13,8	14,3	12,9	14,0	14,0	14,4	14,2	13,6	12,5	11,8	73
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	3,2	3,6	3,6	3,3	3,2	3,2	3,6	3,4	3,7	3,7	3,4	75
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	0,8	0,7	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	36
Будівництво	3,7	3,5	3,2	2,9	2,7	2,3	2,3	2,6	2,7	3,1	3,3	105
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	16,2	17,2	16,6	16,5	16,9	16,2	15,7	16,3	15,6	15,4	16,2	95
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	8,7	9,2	8,1	8,1	7,3	8,0	7,7	7,6	7,5	7,7	7,2	88
Тимчасове розміщування й організація харчування	0,9	0,9	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	1,0	0,9	96
Інформація та телекомунікації	3,5	3,4	3,6	3,8	3,8	4,3	4,4	4,4	4,6	5,3	5,8	149
Фінансова та страхова діяльність	6,4	5,2	5,0	5,2	5,1	4,0	3,2	3,3	3,3	3,4	3,6	102
Операції з нерухомим майном	6,0	6,1	6,9	7,4	7,2	7,3	7,2	6,8	6,8	7,1	7,4	145
Професійна, наукова та технічна діяльність	2,9	2,7	3,5	3,7	3,4	3,3	3,4	3,4	3,8	4,1	3,8	113

Вид економічної діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Індекс фізичного обсягу (2020 до 2010, %)
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1,2	1,3	1,3	1,4	1,3	1,3	1,5	1,4	1,6	1,8	1,7	108
Державне управління та оборона; обов'язкове соціальне страхування	5,2	4,8	4,9	5,3	5,7	5,6	6,1	6,5	7,1	7,8	8,5	114
Освіта	5,6	5,3	5,9	6,1	5,5	4,9	4,4	5,3	5,3	5,0	5,1	94
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4,0	3,7	4,1	3,8	3,3	3,0	2,9	3,0	2,6	2,8	3,1	96
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,6	0,6	0,8	1,0	0,9	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	122
Надання інших видів послуг	0,9	0,9	1,0	1,1	1,0	0,8	0,8	0,9	1,0	1,1	1,0	117
Валова додана вартість в основних цінах	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Таблиця В.3

Структурні зрушення інституційної структури економіки України, % до валової доданої вартості

Роки	Нефінансові корпорації	Фінансові корпорації	Сектор загального державного управління	Домашні господарства	Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства
	S.11	S.12	S.13	S.14	S.15
2010	57,9	6,3	16,0	19,2	0,5
2011	59,0	5,1	15,1	20,3	0,5
2012	57,3	4,9	15,9	21,4	0,5
2013	56,0	5,1	16,2	22,1	0,6
2014	57,1	5,0	15,3	22,1	0,5
2015	58,6	3,9	14,1	22,9	0,5
2016	60,2	3,1	13,9	22,2	0,5
2017	58,0	3,2	15,8	22,4	0,5
2018	57,8	3,2	16,0	22,5	0,5
2019	58,4	3,3	14,3	23,3	0,7
2020	57,4	3,5	14,6	23,9	0,6

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Таблиця В.4

Структура ВВП України за категоріями доходу, % до ВВП

Показник	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Валовий внутрішній продукт	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Оплата праці найманих працівників	48,0	49,9	46,3	39,1	36,6	39,2	41,3	43,6	43,7
Податки за виключенням субсидій на виробництво та імпорт	11,8	12,5	12,9	15,9	15,5	15,7	15,4	14,2	14,0
Валовий прибуток, змішаний дохід	40,2	37,6	40,8	45,0	47,9	45,1	43,3	42,2	42,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Таблиця В.5

Основні компоненти кінцевого використання України, % до ВВП

Україна	1990	2000	2001	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Валовий внутрішній продукт	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств	63,7	68,6	69,2	70,0	76,5	78,2	80,7	84,7	82,9	78,9	77,2	79,1	81,1	84,4	83,4
з нього:															
– кінцеві споживчі витрати домашніх господарств та НКООДГ	57,1	57,4	57,9	59,2	63,8	66,8	68,3	72,1	71,4	67,8	66,6	67,1	69,4	74,4	73,3
– індивідуальні споживчі витрати ЗДУ	6,6	11,2	11,3	10,8	12,7	11,4	12,4	12,6	11,5	11,1	10,6	12,0	11,7	10,0	10,1
Колективні споживчі витрати ЗДУ	9,9	6,7	7,6	6,7	6,7	6,0	6,2	6,0	7,2	7,8	8,0	8,7	9,1	8,8	9,2
Валове нагромадження основного капіталу	23,0	19,7	19,8	21,9	17,0	17,6	19,0	16,9	14,2	13,5	15,5	15,8	17,7	17,6	13,4
Експорт товарів та послуг	27,7	60,3	50,7	47,7	47,1	49,8	47,7	43,0	48,6	52,6	49,3	48,1	45,2	41,2	38,8
Імпорт товарів та послуг (-)	28,7	55,4	49,3	46,9	51,1	56,4	56,4	52,2	52,1	55,2	56,2	55,9	54,0	49,3	40,3
Сальдо	-1,0	4,9	1,4	0,8	-4,0	-6,6	-8,7	-9,2	-3,5	-2,6	-6,9	-7,8	-8,8	-8,1	-1,5

Джерело: за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.6

Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств за цілями у 2020 р.

Показник	У фактичних цінах		У постійних цінах 2016 року, % до попереднього року	
	<i>млн грн</i>	<i>% до підсумку</i>	зміна обсягу	зміна дефлятора
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств	3079246	100,0	1,6	3,8
Продукти харчування та безалкогольні напої	1261045	41,0	4,3	4,9
Алкогольні напої, тютюнові вироби	232564	7,6	-0,5	10,9
Одяг і взуття	145674	4,7	6,6	-3,7
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	435410	14,1	9,5	2,3
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	117455	3,8	8,0	0,1
Охорона здоров'я	186872	6,1	6,7	5,7
Транспорт	263461	8,6	-9,2	-0,9
Зв'язок	84721	2,8	1,1	6,6
Відпочинок і культура	104079	3,4	-5,6	-1,7
Освіта	38128	1,2	-3,1	13,7
Ресторани та готелі	79034	2,6	-23,3	6,0
Різні товари та послуги	130803	4,1	-8,2	6,6

Джерело: за даними Держстату України (<http://ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.7

**Галузева структура виробництва ВДВ домашніми господарствами,
% до ВДВ усіх видів економічної діяльності**

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2010
Сільське, лісове та рибне господарство	24,5	26,1	23,1	23,4	26,2	27,8	27,4	24,4	22,5	19,1	18,5	76
Переробна промисловість	7,7	5,6	5,4	5,3	4,9	4,9	4,6	4,2	4,3	4,4	4,0	52
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	234
Будівництво	6,3	5,5	4,5	4,1	4,1	3,4	3,0	3,2	2,8	2,9	2,1	33
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт	25,7	26,2	28,0	26,7	22,6	18,8	17,3	19,2	18,3	17,9	19,4	76
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,0	3,1	3,0	3,2	3,7	4,0	4,1	4,1	3,9	3,7	3,4	116
Тимчасове розміщування й організація харчування	2,5	2,4	2,2	2,1	1,8	1,9	2,2	2,3	2,7	3,0	2,8	109
Інформація та телекомуникації	1,6	2,4	2,7	3,2	4,8	6,8	7,5	8,1	9,4	11,6	13,3	804
Фінансова та страхова діяльність	0,5	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	83
Операції з нерухомим майном	20,3	20,1	22,3	22,9	22,7	22,2	22,9	22,9	23,5	23,0	23,3	115

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2010
Професійна, наукова та технічна діяльність	2,8	2,9	2,9	3,1	3,6	5,0	5,3	5,5	5,9	7,0	6,4	231
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	0,8	1,0	1,0	1,0	1,2	1,4	1,6	1,7	1,9	2,3	1,9	236
Освіта	0,4	0,3	0,5	0,6	0,5	0,4	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	183
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5	0,7	0,7	0,7	0,8	106
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,7	0,5	284
Надання інших видів послуг	2,9	2,9	2,7	2,8	2,4	1,9	2,0	2,1	2,2	2,4	2,2	77
Усього за видами економічної діяльності	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100

Джерело: Державна служба статистики України, статистичний збірник «Національні рахунки України за 2020 рік» (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.8

**Питома вага домашніх господарств у ВДВ виду економічної діяльності,
% до ВДВ відповідного виду економічної діяльності**

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2010
Сільське, лісове та рибне господарство	55,8	55,8	54,6	51,7	49,6	44,8	44,0	45,3	42,3	42,6	40,9	73
Переробна промисловість	9,9	8,2	8,1	9,1	7,8	8,0	7,1	6,6	7,1	8,1	8,2	83
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	0,9	2,1	2,5	2,3	3,0	4,0		4,6	5,0	4,9	4,5	500
Будівництво	32,4	31,5	30,1	31,5	33,9	33,7	28,4	28,1	23,6	21,7	15,2	47
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт	30,4	30,8	36,1	35,8	29,5	26,5	24,5	26,3	26,4	27,1	28,6	94
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	6,6	6,9	7,9	8,8	11,2	11,5	11,8	12,0	11,7	11,2	11,4	173
Тимчасове розміщуван- ня й організація харчу- вання	51,9	53,0	55,7	60,1	56,7	61,1	63,0	70,0	72,4	68,4	77,5	149
Інформація та телекомуникації	9,2	14,1	16,1	18,7	27,8	36,4	37,6	41,2	46,0	50,6	59,4	646
Фінансова та страхова діяльність	1,4	1,3	2,1	1,7	1,7	2,5	3,1	2,7	2,7	3,2	2,6	186
Операції з нерухомим майном	64,6	66,3	69,4	68,3	70,1	69,8	70,6	75,3	77,4	76,0	75,2	116

Вид діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 до 2010
Професійна, наукова та технічна діяльність	18,5	21,7	18,2	18,7	23,3	34,4	35,0	35,7	35,6	39,3	40,2	217
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	12,8	15,8	16,7	16,1	20,4	25,1	24,2	26,8	26,6	30,0	28,1	220
Освіта	1,5	1,3	1,9	2,2	2,1	1,7	3,5	2,9	3,0	3,6	3,7	247
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,5	4,0	3,6	3,8	3,7	4,4	4,1	4,8	6,0	5,7	5,9	169
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	5,7	7,4	8,0	7,8	9,1	11,1	14,3	15,6	18,3	23,1	19,1	335
Надання інших видів послуг	62,0	63,2	56,2	57,6	53,1	51,7	52,4	51,8	51,3	48,5	54,2	87
Усього за видами економічної діяльності	19,2	20,3	21,4	22,1	22,1	22,9	22,2	22,4	22,5	23,3	23,9	124

Джерело: Державна служба статистики України, статистичний збірник «Національні рахунки України за 2020 рік» (<http://www.ukrstat.gov.ua/>), статистична інформація вебсайту.

Таблиця В.9

Структура доходів населення України за 2010–2020 рр., відсотків до загальних доходів

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Доходи – усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
у тому числі											
заробітна плата	40,8	41,8	41,8	40,7	40,5	40,0	43,8	45,6	47,1	47,0	45,3
прибуток та змішаний дохід	14,5	15,8	15,4	15,7	16,8	18,3	18,4	18,0	17,6	18,1	18,3
дохід від власності, одержаний	6,2	5,4	5,5	5,7	5,6	4,5	3,7	3,0	2,8	3,1	2,6
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	38,5	37,1	37,2	37,9	37,1	37,2	34,1	33,4	32,5	31,8	33,8
у тому числі											
соціальні допомоги	21,5	20,8	20,7	20,9	20,5	19,3	16,5	14,8	14,3	14,9	16,1
інші одержані поточні трансферти	3,1	3,2	3,3	3,8	3,6	4,5	4,4	4,2	4,4	5,2	6,2
соціальні трансферти в натурі	13,8	13,0	13,2	13,2	12,9	13,4	13,2	14,4	13,7	11,7	11,5
Реальний наявний дохід, % до попереднього року	117,1	108,0	113,9	106,1	88,5	79,6	102,0	110,9	110,9	109,0	104,5

Джерело: за даними Державна служба статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.10

Приватні грошові перекази з-за кордону за 2010–2020 рр., млн дол. США

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Приватні перекази (2.+ 3.)	5862	7019	7526	8537	6489	6959	7535	9264	11111	11921	11980	15026
1. Оплата праці	4046	4825	5542	6782	5183	5631	6731	9137	11494	12774	11738	14978
у тому числі:												
1.a витрати мігрантів у країні перебування	638	762	876	1072	821	1313	1669	2404	2995	3203	2668	3671
1.b податки у країні перебування	35	41	47	58	44	202	268	464	588	664	565	826
2. Чиста оплата праці (1. – 1.a – 1.b)	3373	4022	4619	5652	4318	4116	4794	6269	7911	8907	8505	10481
3. Приватні трансферти	2489	2997	2907	2885	2171	2843	2741	2995	3200	3014	3475	4545
у тому числі:												
Грошові перекази робітників, які працюють за кордоном більше року	1560	1890	1749	1531	1165	1013	906	996	872	934	1163	2015
Інші приватні трансферти	929	1107	1158	1354	1006	1830	1835	1999	2328	2080	2312	2530
Довідково:												
– через коррахунки банків	1638	1728	1506	1191	730	534	537	742	1075	864	958	936
– через міжнародні платіжні системи	2126	2804	3213	4084	3190	2331	2345	2247	2255	2228	2694	3157
– неформальними каналами	777	963	1035	1160	889	2623	3045	4426	5436	5881	4571	6890
Обсяги грошових переказів у % до ВВП	4,1	4,1	4,1	4,5	4,8	7,6	8,1	8,2	8,5	7,7	7,6	

Джерело: за інформацією вебсайту НБУ (<http://www.bank.gov.ua/>).

Таблиця В.11

Показники, які характеризують пенсійне забезпечення

Роки	Середньомісячна заробітна плата, грн	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, грн	Відношення середньої пенсії до середньої заробітної плати, %	Кількість пенсіонерів на початок року, тис. осіб	Кількість зайнятих, тис. осіб	Питома вага пенсіонерів на 1 занятого, %
2000	230	69	30	14530	20175	72,0
2001	311	84	27	14447	19972	72,3
2002	376	123	33	14423	20091	71,8
2003	462	137	30	14376	20163	71,3
2004	590	182	31	14348	20296	70,7
2005	806	316	39	14065	20680	68,0
2006	1041	407	39	14050	20730	67,8
2007	1351	478	35	13937	20905	66,7
2008	1806	776	43	13819	20972	65,9
2009	1906	934	49	13750	20192	68,1
2010	2250	1033	46	13721	20266	67,7
2011	2648	1152	44	13738	20324	67,6
2012	3041	1253	41	13821	20354	67,9

Роки	Середньомісячна заробітна плата, грн	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, грн	Відношення середньої пенсії до середньої заробітної плати, %	Кількість пенсіонерів на початок року, тис. осіб	Кількість зайнятих, тис. осіб	Питома вага пенсіонерів на 1 занятого, %
2013	3282	1471	45	13640	20404	66,8
2014	3480	1526	44	13533	18073	74,9
2015	4195	1582	38	12147	16443	73,9
2016	5183	1700	33	12297	16277	75,5
2017	7104	1828	26	11956	16156	74,0
2018	8865	2479	28	11725	16361	71,7
2019	10497	2646	25	11470	16578	69,2
2020	11591	3083	27	11335	15915	71,2
2021	14014	3508	25	11131	15651	71,1

Джерело: розрахунок за даними Держстату та Пенсійного фонду України.

Таблиця В.12

**Наявний дохід у розрахунку на одну особу за регіонами України,
(Україна = 100%)**

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2010=100
Україна	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	...
Автономна Республіка Крим	84	84	82	85
Вінницька	87	88	86	86	87	93	94	96	95	95	96	111
Волинська	77	77	75	74	75	79	81	81	79	78	77	100
Дніпропетровська	112	112	114	113	120	123	120	121	128	129	126	112
Донецька	115	115	116	116	98	67	56	53	58	58	57	49
Житомирська	85	86	84	81	83	87	89	90	90	90	92	107
Закарпатська	69	69	68	67	65	71	72	72	71	69	70	101
Запорізька	109	109	108	106	113	114	117	115	111	110	112	102
Івано-Франківська	81	82	80	79	76	83	86	86	83	82	82	101
Київська	106	104	105	103	106	107	108	107	112	110	108	102
Кіровоградська	83	83	82	81	82	86	88	89	86	85	87	104
Луганська	97	96	95	96	74	49	37	35	36	36	36	38
Львівська	89	89	87	87	88	93	95	95	97	97	97	109

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2010=
Миколаївська	92	93	91	89	88	92	94	96	95	94	93	101
Одеська	88	88	88	96	91	102	106	106	108	109	109	124
Полтавська	97	97	95	95	98	101	102	103	105	105	106	109
Рівненська	79	80	79	79	81	84	84	85	82	81	80	101
Сумська	91	91	90	88	89	96	97	97	96	95	97	106
Тернопільська	75	76	74	71	69	76	76	77	75	73	76	101
Харківська	100	101	99	98	98	101	103	102	97	96	100	100
Херсонська	81	82	79	81	77	88	89	88	86	84	86	107
Хмельницька	85	87	86	85	85	92	93	92	87	85	88	104
Черкаська	85	84	82	81	81	85	87	89	87	86	88	103
Чернівецька	73	74	72	73	69	75	76	77	73	71	73	101
Чернігівська	90	90	90	88	86	89	90	90	88	87	89	98
м. Київ	200	197	209	209	234	241	249	250	246	251	244	122

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Таблиця В.13

Наявний дохід у розрахунку на одну особу за регіонами України, (2010 = 100)

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	100	108	123	131	116	92	94	104	115	126	129
Автономна Республіка Крим	100	108	121	136
Вінницька	101	112	126	135	123	106	112	129	142	155	164
Волинська	102	109	122	130	118	98	103	116	124	134	135
Дніпропетровська	103	108	124	131	123	100	99	112	131	145	145
Донецька	104	107	122	127	96	53	44	46	54	57	57
Житомирська	105	109	124	126	115	95	99	112	125	136	142
Закарпатська	106	111	127	134	116	100	105	117	126	135	139
Запорізька	107	108	121	127	120	96	101	109	116	125	131
Івано-Франківська	108	111	125	132	114	99	105	118	128	137	141
Київська	109	108	126	131	121	96	101	113	133	144	147
Кіровоградська	110	108	121	129	116	98	102	114	121	130	136
Луганська	111	106	119	125	85	46	36	37	43	46	48
Львівська	112	108	121	128	116	95	99	113	127	140	143
Миколаївська	113	108	122	127	111	93	97	108	119	128	130

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Одеська	114	108	123	142	119	104	110	121	137	152	158
Полтавська	115	107	121	129	119	96	98	109	124	134	138
Рівненська	116	110	127	137	125	101	104	117	126	135	137
Сумська	117	108	122	128	116	97	99	108	117	126	131
Тернопільська	118	109	123	127	110	94	97	109	118	126	135
Харківська	119	110	123	130	117	95	98	107	112	120	126
Херсонська	120	108	120	131	112	100	102	110	119	127	133
Хмельницька	121	110	124	131	116	101	104	115	120	129	136
Черкаська	122	108	120	125	112	92	96	107	115	125	129
Чернівецька	123	112	126	137	118	103	108	122	131	140	149
Чернігівська	124	107	124	129	111	88	89	99	106	113	117
м. Київ	125	106	125	132	132	113	120	132	146	165	166
м. Севастополь	126	106	119	138	

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Таблиця В.14

Питома вага складових доходу населення за регіонами України, (дохід населення = 100)

Регіон	Заробітна плата		Змішаний дохід		Дохід від власності		Соціальні допомоги та поточні трансферти		з них: соціальні допомоги	
	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020
Україна	41	46	15	18	6	3	38	34	22	16
Автономна Республіка Крим	38	...	15	...	6	...	41	...	23	...
Вінницька	33	41	21	25	6	3	40	31	23	17
Волинська	32	42	20	22	5	2	42	35	25	20
Дніпропетровська	47	51	11	19	7	2	35	28	21	17
Донецька	45	49	13	7	5	2	37	42	25	25
Житомирська	34	41	18	24	5	2	43	32	25	20
Закарпатська	33	41	20	24	4	1	43	34	23	17
Запорізька	43	46	16	22	6	2	35	29	21	17
Івано-Франківська	30	37	21	27	5	1	44	35	23	17
Київська	40	48	15	18	7	2	38	33	23	17
Кіровоградська	34	42	17	21	7	4	42	33	25	20
Луганська	41	48	11	6	5	2	43	43	28	30

Регіон	Заробітна плата		Змішаний дохід		Дохід від власності		Соціальні допомоги та поточні трансферти		з них: соціальні допомоги	
	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020
Львівська	38	43	16	23	6	2	40	32	21	16
Миколаївська	39	46	15	19	7	3	39	32	22	18
Одеська	39	39	15	18	6	2	40	42	20	13
Полтавська	40	47	15	18	7	5	38	30	23	18
Рівненська	34	41	19	23	5	2	43	34	23	19
Сумська	37	43	18	22	5	3	40	32	23	19
Тернопільська	30	39	19	22	5	2	46	37	23	19
Харківська	39	44	17	18	6	3	39	34	20	16
Херсонська	32	37	20	23	6	2	42	38	23	18
Хмельницька	32	40	21	23	5	3	42	33	24	20
Черкаська	36	42	15	18	7	5	42	36	25	22
Чернівецька	29	36	20	25	5	2	45	38	23	18
Чернігівська	36	44	17	20	5	3	42	34	25	22
м. Київ	55	55	7	11	9	3	30	32	12	9
м. Севастополь	42	...	8	...	6	...	45	...	24	...

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Таблиця В.15

Питома вага наявного доходу населення у валовому регіональному продукті, % до ВРП

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	78	76	79	80	73	69	66	67	69	73
Автономна Республіка Крим	94	94	92	97
Вінницька	112	107	107	103	86	80	75	78	78	79
Волинська	103	98	98	100	87	82	87	77	79	74
Дніпропетровська	60	58	64	65	60	59	59	59	65	73
Донецька	74	68	75	82	94	79	65	64	74	81
Житомирська	108	109	109	107	93	91	86	86	84	89
Закарпатська	103	104	101	105	91	98	104	99	99	98
Запорізька	85	86	88	93	81	72	73	72	76	83
Івано-Франківська	101	91	86	87	75	80	85	88	85	89
Київська	75	65	66	68	62	56	54	56	58	62
Кіровоградська	99	91	93	85	75	70	69	77	74	75
Луганська	90	83	93	104	141	145	97	118	130	133
Львівська	101	94	90	93	82	79	78	77	81	79
Миколаївська	84	86	92	87	77	71	70	75	79	79
Одеська	72	74	82	88	78	78	78	80	87	91

Регіон	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Полтавська	61	59	63	63	55	48	47	46	50	54
Рівненська	106	104	105	111	88	88	92	96	98	96
Сумська	107	99	104	100	89	82	86	89	89	93
Тернопільська	118	109	112	113	91	96	96	94	93	92
Харківська	78	78	83	84	74	70	67	70	65	72
Херсонська	104	104	111	112	95	92	90	92	95	97
Хмельницька	116	109	108	113	92	93	91	87	85	89
Черкаська	91	87	84	83	71	66	67	70	66	69
Чернівецька	123	121	125	128	112	118	121	115	114	107
Чернігівська	108	101	103	104	87	81	80	77	73	77
м. Київ	53	53	54	51	51	49	48	50	51	54
м. Севастополь	83	81	90	92

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.16

Структура витрат та заощадження населення України, (%)

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Витрати та заощадження – всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
придбання товарів та послуг	76,1	81,4	82,0	84,2	86,8	88,5	89,7	89,0	88,8	89,7	87,0
доходи від власності (сплачені)	2,6	2,3	1,3	1,4	1,5	1,0	0,8	0,8	0,9	1,0	1,1
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	6,6	6,6	6,7	6,9	9,6	8,7	8,9	9,0	9,3	9,6	10,3
у тому числі:											
– поточні податки на доходи, майно тощо	4,6	4,8	4,7	4,7	5,0	5,9	7,2	7,5	7,6	7,9	7,8
– внески на соціальне страхування	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
– інші поточні трансферти	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4
нагромадження нефінансових активів	1,8	-0,1	-0,2	0,3	0,2	-0,1	-0,3	-1,2	-0,7	-1,1	-1,1
приріст фінансових активів	12,9	9,8	10,3	7,2	1,8	1,9	0,9	2,4	1,7	0,7	2,7
Зміна заощаджень	14,7	9,7	10,1	7,5	2,0	1,8	0,6	1,2	1,0	-0,3	1,6

Джерело: ДержстатУкраїни (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.17

Зміна фізичного обсягу та цін ВВП за компонентами кінцевого використання, % до 2010 р.

Показник	Індекси фізичного обсягу										Дефлятор, 2010=100	
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019		
Валовий внутрішній продукт	100	105,5	105,7	105,7	98,7	89,1	91,2	93,4	96,7	99,7	96,0	407
Кінцеві споживчі витрати	100	111,3	119,5	125,8	118,0	100,0	102,0	110,6	118,4	124,7	126,2	345
домашніх господарств	100	115,7	125,4	134,1	122,9	98,6	101,3	110,9	121,2	134,4	136,7	328
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	100	102,5	84,1	88,2	104,3	108,2	109,8	100,7	111,4	124,9	125,3	393
сектора загального державного управління	100	97,1	101,5	100,6	101,7	103,4	102,9	108,2	108,1	93,4	92,8	420
індивідуальні споживчі витрати	100	96,9	102,7	104,8	98,1	94,2	92,7	99,2	99,5	81,1	79,2	393
колективні споживчі витрати	100	97,6	99,2	92,4	108,1	119,8	121,0	124,3	123,5	114,4	115,8	465
Валове нагромадження основного капіталу	100	108,5	113,9	104,4	79,3	72,0	86,7	100,7	117,4	131,1	103,2	298
Експорт товарів і послуг	100	102,7	96,9	89,1	76,4	66,4	65,2	67,7	66,8	71,6	67,5	478
Імпорт товарів і послуг (-)	100	115,4	119,8	115,6	90,0	75,0	82,0	92,6	95,2	100,6	94,1	328

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.18

Структура кінцевих споживчих витрат домашніх господарств за цілями, %

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Продукти харчування та безалкогольні напої	38,2	37,3	37,1	38,1	38,4	39,4	39,6	41,3	40,7	39,5	40,3
Алкогольні напої, тютюнові вироби	6,7	6,9	7,9	7,5	7,8	7,2	7,5	7,4	7,4	7,2	7,7
Одяг і взуття	5,7	5,9	5,7	5,3	5,3	5,0	5,1	5,0	5,0	4,9	4,6
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	15,0	13,4	12,7	12,7	12,3	12,8	12,0	10,8	11,3	13,3	14,1
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	4,1	4,2	4,1	4,1	4,1	4,1	3,9	4,0	3,9	3,7	4,0
Охорона здоров'я	4,5	4,8	4,6	4,7	4,9	5,6	5,5	5,5	5,6	5,7	6,3
Транспорт	9,9	11,8	12,5	11,8	11,1	10,7	11,2	10,9	10,6	10,0	8,7
Зв'язок	2,6	2,8	2,6	2,9	2,9	3,0	2,8	2,8	2,6	2,7	2,7
Відпочинок і культура	4,2	3,9	4,1	4,1	4,3	3,9	3,9	3,8	3,9	3,9	3,5
Освіта	1,6	1,4	1,3	1,3	1,1	1,3	1,2	1,1	1,1	1,2	1,2
Ресторани та готелі	2,6	2,5	2,4	2,5	2,5	2,6	2,9	3,0	3,3	3,3	2,5
Різні товари та послуги	4,9	5,1	5,0	5,0	5,3	4,4	4,4	4,4	4,6	4,6	4,4

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця В.19

Зміна фізичного обсягу та цін кінцевих споживчих витрат домашніх господарств, % до 2010 р.

Показник	Індекси фізичного обсягу										Дефлятор, 2010=100	
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019		
Кінцеві споживчі витрати домашніх господарств	100	115,7	125,4	134,1	122,9	98,6	101,3	110,9	121,2	134,4	136,7	328
Продукти харчування та безалкогольні напої	100	113,9	126,4	136,0	118,4	90,9	93,0	103,1	107,7	115,7	119,8	396
Алкогольні напої, тютюнові вироби	100	112,3	132,5	129,6	124,3	93,7	95,3	96,2	98,3	99,3	99,4	513
Одяг і взуття	100	131,2	140,1	148,2	154,3	124,5	129,0	155,9	188,6	219,7	229,6	161
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	100	103,5	103,6	110,5	103,8	81,7	72,5	67,9	81,4	106,1	115,5	367
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	100	124,2	132,6	148,0	140,2	112,3	116,1	142,9	164,2	181,8	205,6	212
Охорона здоров'я	100	116,0	120,1	131,0	121,6	111,2	116,3	136,7	155,6	177,8	194,7	320
Транспорт	100	129,8	143,2	147,0	116,6	95,0	107,3	112,3	117,9	126,3	116,3	338
Зв'язок	100	115,8	117,8	147,0	155,9	168,9	175,3	210,0	219,0	236,1	232,8	204
Відпочинок і культура	100	115,8	135,3	149,5	153,0	114,5	121,8	147,1	176,0	200,6	196,0	192
Освіта	100	102,8	103,7	103,8	96,2	103,1	100,5	99,2	110,1	121,7	113,5	297
Ресторани та готелі	100	109,4	113,6	128,1	128,3	127,1	144,9	166,9	192,4	212,4	160,4	270
Різні товари та послуги	100	126,2	130,6	142,5	151,1	112,8	124,0	143,2	168,0	181,3	168,8	240

Джерело: Держстат України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Додаток Г

Структура промислового виробництва у 2018 р. окрім індустріально розвинених країн світу та України (2020 р.) за видами діяльності згідно з ISIC-4/КВЕД-2010, %

Країна	Добувна промисловість [B]	Переробна промисловість [C]	Харчові продукти (10–12)	Текстиль і одяг, (13–15)	Вироби з деревини, паперу, поліграфія (16–18)	Кокс та нафтоперероблення (19)	Хімічна продукція та фармацевтичні препарати (20–21)	Гумові та пластмасові вироби (22–23)	Метал і вироби з металу (24–25)	Машинобудування (26–30)	Комп'ютери, електронна та оптична продукція (26–28)	Автотранспорт, причали і напівпричали, інші транспортні засоби (29–30)	Меблі, ремонт і монтаж машин (31–33)	Електроенергія, газ, пар; водопостачання (35–39) [D–E]	Електроенергія, газ, пар, кондиційоване повітря (35) [D]	Водопостачання, каналізація, поводження з відходами (36–39), [E]
Німеччина	0,5	90,0	8,9	1,1	3,9	2,4	8,9	6,1	11,0	43,0	21,5	21,5	4,6	9,5	6,4	3,2
Корея	0,2	93,7	6,4	4,0	2,4	6,9	10,0	6,5	12,9	42,8	30,4	12,5	1,8	6,1	5,0	1,1
США	8,2	83,9	12,8	1,0	5,2	8,4	11,2	5,3	9,5	26,6	12,4	14,2	3,8	7,8	6,3	1,6
Японія	0,2	90,5	10,4	1,1	4,2	5,1	8,8	5,8	14,6	39,1	21,7	17,5	1,5	9,2	6,1	3,1
Ірландія	0,8	92,2	20,1	0,3	1,9	0,0	43,0	2,4	2,1	12,5	11,9	0,6	10,0	7,1	5,4	1,6
Італія	0,8	87,7	12,6	7,5	4,2	4,4	7,3	6,5	13,5	25,8	17,0	8,7	5,8	11,5	7,8	3,7
Франція	0,5	83,1	16,5	1,7	4,0	4,1	10,0	5,8	9,2	24,3	9,1	15,2	7,5	16,4	11,9	4,1
Чехія	1,3	88,9	7,0	1,5	4,2	1,7	3,8	8,5	11,8	45,9	20,2	25,7	4,4	9,8	7,2	2,5
Польща	3,6	86,5	16,7	2,0	6,8	5,5	5,2	10,3	11,6	21,5	10,1	11,4	6,8	9,9	7,0	3,0
Словаччина	0,7	86,4	4,3	1,7	3,8	3,9	2,2	7,0	12,9	47,3	14,7	32,6	3,3	12,9	11,3	1,6
Угорщина	0,6	93,3	10,3	1,4	3,3	5,1	7,9	8,0	8,1	45,9	20,7	25,2	3,2	6,1	4,0	2,1
Туреччина	2,2	84,7	12,0	12,5	4,0	3,5	5,2	8,7	15,9	19,0	10,0	9,0	3,7	13,1	11,6	1,4
Литва	1,0	88,3	17,0	3,8	8,5	18,5	9,3	7,0	4,7	7,8	5,3	2,4	11,6	10,7	7,7	3,0
Україна	14,3	64,6	23,0	1,0	1,5	2,3	4,5	6,3	15,0	7,0	4,2	2,8	2,1	21,1	19,7	1,4

Джерело: розраховано за даними OECD STAN Industrial Analysis (2020 ed.). URL: <https://stats.oecd.org/>, для України – за даними Держстату України.

Додаток Д

Інклюзивність законодавства з питань підприємництва для вразливих груп населення

Нормативні акти	Вразливі групи населення							
	Люди з обмеженими можливостями та особливими потребами		Учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільнені у запас		Тимчасово переміщені особи		Малозабезпеченні громадяни	
Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні»							Особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-ком'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними	
Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»	V	V			V	V	Молодь, у т.ч. та, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	
Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», Плани заходів з її виконання на 2012 і 2013 рр.	V	V			V	V	Особи, що тимчасово виключені з економічного процесу	
					V	V	Робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	
					V	V	Групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів	
					V	V	Трудові мігранти, які працують за кордоном	4
							Кількість «згадувань» вразливих груп населення у нормативному акті	3
								5

		Вразливі групи населення									
Нормативні акти		Люди з обмеженими можливостями та особливими потребами									
Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року		Учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільнені у запас									
Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V
План заходів з реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	5
Середньостроковий план пріоритетних дій уряду до 2020 року	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	1
Національна економічна стратегія на період до 2030 року	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	4
План заходів з виконання Державної програми стимулювання економіки для подо-	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	3

Нормативні акти										Вразливі групи населення		
лання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 роки										Люди з обмеженими можливостями та особливими потребами		
Учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільнені у запас										Учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільнені у запас		
Тимчасово переміщені особи										Тимчасово переміщені особи		
малозабезпеченні громадяни										малозабезпеченні громадяни		
Особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними										Особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними		
Молодь, у т.ч. та, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів										Молодь, у т.ч. та, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів		
Особи, що тимчасово виключені з економічного процесу										Особи, що тимчасово виключені з економічного процесу		
Робітники професій, які зникають, внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому										Робітники професій, які зникають, внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому		
Групи населення, які можуть бути відхилені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивних регіонів										Групи населення, які можуть бути відхилені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивних регіонів		
Трудові мігранти, які працюють за кордоном										Трудові мігранти, які працюють за кордоном		
Кількість норм, що містять заходи, цілі, завдання тощо, спрямовані на застосування вразливих груп населення до підприємництва	1	5	2	–	4	8	7	3	1	1	2	X

Джерело: складено автором.

Заходи та інструменти державної політики для розвитку цифрової економіки

Заходи та інструменти	Приклади використання в цифрову епоху
Транскордонні заходи	
	Скасування тарифів на технічне обладнання, наприклад, відповідно до Угоди про інформаційні технології СОТ (ІТА) та Мораторію СОТ на митні збори на електронну передачу даних.
Заходи підтримки	
(Податкові) стимули для впровадження цифрових технологій	Франція: Industries du Futur; Малайзія: податкові стимули для електричної та електронної промисловості для переходу до цифрової економіки 5G та промисловості 4.0
Податкові пільги на послуги з розробки програмного забезпечення, послуги, пов'язані з ІКТ, послуги з обробки даних та послуги кол-центрів	Австралія; Беліз; Джибути; Єгипет; Індія: політика щодо IT/ITeS (тобто інформаційних технологій / послуг, що підтримують інформаційні технології); Корея; Малайзія; Філіппіни: пріоритетний план інвестицій.
Підтримка НДДКР, включаючи стимулування НДДКР, фінансування базових досліджень, дослідження подвійних товарів Гранти на НДДКР та податкові пільги.	Німеччина: Digitalisierungsgestalten – пряме фінансування цифрових технологій та інновацій; федеральне фінансування Американської ініціативи штучного інтелекту; Малайзія: пільга на податки на інвестиції (ІТА) для НДДКР; Сінгапур: схема стимулування досліджень
Гранти	Дослідницька рада ЄС (гранти на програмне забезпечення та обчислення); Національний дослідницький фонд США.
R&D гранти на політичні, релігійні, етнічні та ін. місіонерські цілі	Канада: Національна дослідницька рада Канади (NRC), Квантові дослідження та Інститут квантових обчислень при Університеті Ватерлоо; Китай: Національний тринадцятий п'ятирічний план національних науково-технічних інновацій; Квантові дослідження - США: Національний стратегічний огляд квантової інформатики
Фінансування власного капіталу для технічного та цифрового секторів: державні фонди власного капіталу, фонд фондів	Європейський Союз: Фонд широкосмугового зв'язку Європи; Корейський фонд фондів; Швеція: Almi Invest (державна компанія венчурного капіталу, яка інвестує в такі галузі, як технології та промисловість)

Заходи та інструменти	Приклади використання в цифрову епоху
Програми розвитку акселераторів та інкубаторів для стартапів.	Польща: The Incubator Foundation; Канада Target Group: EntrePrism; США Small Business Administration: Growth Accelerator Fund
Захист патентів	Ірландія: Knowledge Development Box; Франція: знижена ставка податку на прибуток від доходів інтелектуальної власності; Швейцарія: звільнення від оподаткування патентних доходів
Забезпечення та розширення цифрової інфраструктури	Камбоджійський ІКТ – генеральний план 2020; Німеччина: Школа DigitalPAct та Спеціальний фонд „Цифрова інфраструктура“; Японія: програма високопродуктивної обчислювальної інфраструктури (HPCI); Малайзія: високошвидкісний широкосмуговий проект (HSBB) та Національний план оптоволоконного зв’язку (NFCP); Непал: Національна політика широкосмугового зв’язку та Фонд розвитку сільського електрозв’язку (RTDF)
Вимоги щодо локалізації	
Вимоги до технологічної передачі; частка деталей та компонентів, що використовуються у продукті	Індонезія: вимоги до місцевого вмісту для смартфонів та планшетів (30–40% телекомунікаційних пристрій 4G, що продаються в Індонезії, повинні вироблятися на місцевому рівні або включати сім додатків, виготовлених на місцевому рівні, або 14 ігор, створених на місцях, на додаток до 10% із місцевих джерел обладнання та 20% місцевого дизайну та розробки мікропрограмми).
Державні закупівлі	
Джерело та закупівля програмного забезпечення лише у місцевих компаній-розробників програмного забезпечення	Росія: видано указ 1236 та наказ 155, що обмежують закупівлі державними структурами та державними підприємствами, оскільки відсутні відповідні місцеві альтернативи для іноземних виробників програмного забезпечення; забезпечення 15% цінової переваги.
Схеми пільгових закупівель, що охоплюють цифрові товари та послуги	Туреччина: застосовується місцева маржа преференцій у розмірі 15% для середньо- та високотехнологічних продуктів; Сполучені Штати: положення в «Законі про консолідовані та подальші безперервні асигнування, 2013 р. H.R.933» (закупівля китайського ІТ-обладнання, що залежить від сертифікації ФБР).
Агломерація	
Високотехнологічні кластери, наукові парки	Австрія: Digital Innovation Hubs Initiative; Ка-

Заходи та інструменти	Приклади використання в цифрову епоху
	нада: Artificial Intelligence-Powered Supply Chains Supercluster (Scale AI); Cluster Excellence Данія: EU Smart Specialisation Platform; Японія: The Industrial Cluster Initiative; Таїланд: Science Park; США: National Network of Big Data Regional Innovation Hubs (BD Hubs)
Спеціальні економічні зони	Китай: зони розвитку високих технологій (HTDZ); Туреччина: зони розвитку технологій (TDZ)
Підтримка акселераторів та інкубаторів для стартапів, технічні хаби	The Canada Accelerator and Incubator Program (CAIP); Туреччина: International Incubation Center and Accelerator Support Programme
Регуляторні заходи та стандарти	
Стандартні ініціативи з розробки та регуляторні заходи, пов'язані з цифровими та передовими технологіями (наприклад, Blockchain, AI, 5G, безпілотні транспортні засоби)	Німеччина: Digitalisierungsgestalten – розробити загальні стандарти відповідності для телемедіа; Німеччина: Правила дорожнього руху, змінені, щоб дозволити беспілотні транспортні засоби; США: Дорожня карта стандартизації для виробництва добавок (тобто 3D-друк)
Стандарти сумісності / обміну даними	Європейський інститут телекомуникаційних стандартів (ETSI) – стандарти взаємодії для електронного здоров'я, Інтернету речей та «розумних» міст; Європейський комітет стандартизації (CEN) - напр. Настанови щодо взаємодії електронних рахунків-фактур; США: Федеральна торгова комісія – Інтернет речей
Нормативи тестування комп'ютерного середовища	Глобальна мережа фінансових інновацій (GFIN); Грошово-кредитний орган Сінгапуру: регуляторне тестування FinTech; Велика Британія: Орган фінансової поведінки (FCA)
Інвестиції (внутрішні та іноземні)	
Політика залучення ПІ з високотехнологічних компаній	Індонезія: податкові канікули, які включають сектор цифрової економіки; Республіка Корея: зони іноземних інвестицій для компаній, що проводять НДДКР, та компаній, що володіють передовими технологіями; Малайзія: індивідуальні інвестиційні стимули в розмірі 1 млрд річних щорічно протягом п'яти років для залучення Fortune500 та високотехнологічних компаній; Таїланд: податкові пільги для ПІ у високотехнологічні сектори, включаючи цифрові технології

Заходи та інструменти	Приклади використання в цифрову епоху
Спеціальні економічні зони	Китай: зони розвитку високих технологій (HTDZ); Туреччина: зони розвитку технологій (TDZ)
Імміграційна політика, спрямована на залучення висококваліфікованої робочої сили у високотехнологічні сектори та інші галузі	Європейський Союз: Blue Card; Японія: Highly Skilled Foreign Professional (HSFP) віза; Сінгапур: Employment Pass; США: віза H1B.
Навички та навчання	
(Прямі та непрямі) урядові консультативні послуги.	Чеська Республіка: CzechInvest - Агентство підтримки бізнесу та інвестицій; Німеччина: Центри компетенції Mittelstand 4.0 (малий та середній бізнес)
Передача технологій	Франція: Industries du Futur – «мультитехнологічна матриця»
Поширення STEM-програм	США: Департамент інвестицій в STEM-освіту, в т.ч. інформатику та гранти за вибором та дослідницькі гранти
Програми розвитку акселераторів та інкубаторів для стартапів.	Канада: Accelerator and Incubator Program (CAIP); Туреччина: International Incubation Center and Accelerator Support Programme
Розвиток навичок для цифрових технологій	Німеччина: DigitalPAct School & Vocational Training 4.0; Малайзія – Digital Social Responsibility (DSR); Таїланд: The Digital Personnel Development Institute for Public Sector: Thailand Digital Government Academy (TDGA)
Інтелектуальна власність	
Стимулювання інтелектуальної власності (ІВ)	Малайзія: звільнення від сплати податку на прибуток на 10 років за доходи від патентів та програмного забезпечення, захищених IP, на основі модифікованого підходу Nexus; Сінгапур: Схема розвитку інтелектуальної власності.
Пакетна підтримка патентів	Ірландія: вікно розвитку знань (Knowledge Development Box); Франція: знижена ставка корпоративного податку на доходи від ІВ; Швейцарія: звільнення від оподаткування патентних доходів.
Політика даних	
Політика персонального захисту даних	Австралія: Закон про персональний контроль електронних медичних записів (PCEHR); Малайзія: Закон про захист персональних даних (PDPA); Росія: Федеральний закон № 242-ФЗ «Про персональні дані» (міжнародна

Заходи та інструменти	Приклади використання в цифрову епоху
	передача персональних даних вимагає додаткової згоди); Туреччина: Закон про захист даних; Загальний регламент ЄС про захист даних (GDPR)
Політика даних для вирішення питань безпеки, включаючи вимоги до локалізації даних та політику транскордонного потоку даних	Китайський закон про кібербезпеку – 2017 (вимагає від операторів критичної інфраструктури (наприклад, операторів телекомунікацій) зберігати персональні дані в Китаї, а запити на транскордонні потоки даних подаються до регулятора); Настанови щодо розвитку нігерійського контенту в галузі інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ); Закон ЄС про кібербезпеку
Відкриті урядові дані	Мексика: La Política de Datos Abiertos
Політика щодо даних, що сприяє обміну даними між компаніями (тобто, як правило, для вирішення питань ринкової конкуренції).	Бразилія: Закон про кредитування відповідального платника (Good Payer's Credit Act); Європейська директива про платіжні послуги (European Payment Service Directive); Велика Британія: Ініціатива відкритого банкінгу (UK Open Banking initiative)
Політика щодо даних для забезпечення урядового доступу до даних для цілей правоохоронного та регуляторного нагляду	Закон Великої Британії про слідчі повноваження (UK Investigatory Powers Act 2016)

Джерело: складено автором на основі звітів UNCTAD та WTO.

Урядове опитування для внутрішньо переміщених осіб

Мета опитування – допомогти українському урядові краще зрозуміти потреби внутрішньо переміщених осіб та втрати на ринку праці. Опитування є повністю анонімним, не потребує особистих або контактних даних. Надані відповіді потім будуть узагальнені для агрегованого результату. Опитування містить 24 запитання і займе не більше 10 хвилин Вашої уваги. Допоможіть в цей нелегкий час зробити Україну кращою, а рішення, які приймає уряд, виваженими. Відбудуємо країну разом!

1. Зазначте Ваші вік і стать.

2. Зазначте, яка у Вас освіта:

- середня
- середньо-спеціальна
- середньотехнічна
- початкова вища (молодший спеціаліст)
- вища (бакалавр)
- вища (магістр, спеціаліст)
- вища (закінчена аспірантура)
- маю науковий ступінь.

3. З якої області Ви переїхали (перелік)?

4. Коли Ви були змушені залишити постійне місце проживання (місяць)?

5. Як Ви виїздили (за допомогою волонтерів, громадським транспортом (залізницею, автобусом), централізована евакуація, власним транспортом)?

6. В якому регіоні Ви зараз перебуваєте (перелік областей та окремо перелік обласних центрів)?

7. Які Ваші плани на поточний момент:

- хочу залишитись в регіоні до стабілізації ситуації в моєму регіоні
- планую повернутись додому упродовж місяця
- планую повернутись додому упродовж одного-трьох місяців
- не повернуся на минуле місце проживання і залишуся на нинішньому місці постійно
- планую переїхати в інше місце в Україні
- планую виїхати за межі України
- планую повернутися додому після закінчення війни
- не можу зараз відповісти на це питання.

8. В якому стані перебуває житло на вашому попередньому місці проживання на поточний момент:

- житло не постраждало внаслідок бойових дій
- житло зазнало незначних пошкоджень, які можна усунути власними силами
- житло зазнало суттєвих матеріальних втрат (мародерство)
- житло потребує суттєвого ремонту та часткової підтримки держави для його відновлення
- житло потребує капітального ремонту з допомогою держави
- житло непридатне для проживання або повністю зруйноване
- не мав(ла) власного житла, але винаймав(ла) квартиру на постійній основі.

9. Ви переїхали самостійно чи з іншими членами родини?

10. Скільки людей з Вами переїхало (зазначити кількість)?

11. Ви переїхали з дітьми до 18 років (так/ні)? У випадку позитивної відповіді вкажіть зазначте вік дітей. У випадку негативної зазначте вік дорослих, які переїхали з вами.

12. Чи є серед дорослих студенти очної форми навчання?

13. Де Ви зараз мешкаєте ?

- у центрі для переміщених осіб (тимчасовий притулок)
- у помешканні, наданому волонтерами або знайомими
- орендуємо житло
- готель/хостел
- маю проблеми з житлом, не маю де зупинитись
- перебуваю у родичів, друзів
- інше (зазначити)

14. Ви самостійно оплачуєте житло (так/ні)?

15. Як довго Ви можете там перебувати:

- до тижня
- 1–2 тижні
- до місяця
- 1–3 місяці
- до піврока
- понад піврока
- не знаю.

16. Ви є найманим працівником:

- так
- ні, я не працюю та не маю власного бізнесу
- ні, я маю власний бізнес / є ФОП.

У випадку відповіді «так» або «ні, я не працюю та не маю власного бізнесу» респондент продовжує відповідати на питання 17–26 Додатку 4.1.

(У випадку відповіді «**ні, я маю власний бізнес / є ФОП**» респондент переходить до питань з опитування для підприємців додатку 4.2).

17. Ви продовжуєте працювати:

- так, продовжую працювати (дистанційно)
- так, продовжую працювати (релокація підприємства)
- не працюю (втрата роботи)
- не працював(ла) до переїзду (домогосподарка, догляд за дітьми, інвалідами, літніми людьми тощо)
- не працював(ла) до переїзду, але планую працевлаштуватись
- не працював(ла) до переїзду, але вже працюю
- не планую / не маю можливості працевлаштування.

18. Вкажіть, будь ласка, в якій сфері діяльності Ви працювали до переїзду:

- сільське господарство
- добувна промисловість
- харчова промисловість
- легка промисловість
- деревообробна промисловість
- машинобудування
- хімічна промисловість
- виробництво будівельних матеріалів
- виробництво полімерів та пластмас
- пакування продукції
- металургійна промисловість
- виробництво металевої продукції
- транспорт
- торгівля (оптова та роздрібна)
- пошта і зв'язок
- телекомунікації
- ІТ технології
- готельно-ресторанний бізнес
- послуги з туризму
- фінансові та юридичні послуги
- послуги з реклами
- професійні послуги (архітектурні рішення, будівельні, інженерні, ландшафтні тощо)
- дослідження та розробки
- освіта та наука
- охорона здоров'я
- надання послуг у сфері спорту, культури, розваг
- надання державних послуг

- інше (зазначити).
19. Вкажіть Вашу спеціальність за останнім місцем роботи:
- державний службовець
 - інженер
 - ІТ-спеціаліст
 - освітянин
 - медичний працівник
 - менеджер
 - юрист
 - науковець
 - маркетолог
 - фінансист
 - будівельник (робітничі спеціальності)
 - будівельник (інженерні спеціальності)
 - промислові робітничі спеціальності (токар, слюсар, зварювальник, фрезерувальник, електрик тощо)
 - спеціаліст у сфері сільського господарства
 - технолог (харчові, хімічні, біологічні технології)
 - водій
 - соціальний працівник
 - працівник у сфері ресторанного бізнесу
 - працівник у сфері готельного бізнесу
 - працівник у сфері торгівлі, складського господарства
 - спеціаліст у сфері логістики
 - спеціаліст у сфері нерухомості
 - працівник у сфері культури, спорту, розваг, дозвілля
 - інше (зазначити).
20. Вкажіть будь ласка, в якій сфері діяльності Ви можете працювати (виберіть декілька пунктів):
- сільське господарство
 - добувна промисловість
 - харчова промисловість
 - легка промисловість
 - деревообробна промисловість
 - машинобудування
 - хімічна промисловість
 - виробництво будівельних матеріалів
 - виробництво полімерів та пластмас
 - пакування продукції
 - металургійна промисловість

- виробництво металевої продукції
- транспорт
- торгівля (оптова та роздрібна)
- пошта і зв'язок
- телекомунікації
- IT технології
- готельно-ресторанний бізнес
- послуги з туризму
- фінансові та юридичні послуги
- послуги з реклами
- професійні послуги (архітектурні рішення, будівельні, інженерні, ландшафтні тощо)
- дослідження та розробки
- освіта та наука
- охорона здоров'я
- надання послуг у сфері спорту, культури, розваг
- надання державних послуг
- інше (зазначити).

21. Чи є в теперішньому пункті перебування потреба в цих працівниках (так/ні)?
22. Чи готові Ви переїхати до іншого місця перебування у випадку працевлаштування (так/ні)?
23. Чи готові ви працевлаштуватись на роботу не за фахом (так/ні)?
24. Вкажіть, будь ласка, спеціальність, за якою Ви можете працювати (виберіть декілька пунктів):

- державний службовець
- інженер
- IT-спеціаліст
- освітянин
- медичний працівник
- менеджер
- юрист
- науковець
- маркетолог
- фінансист
- будівельник (робітничі спеціальності)
- будівельник (інженерні спеціальності)
- промислові робітничі спеціальності (токар, слюсар, зварювальник, фрезерувальник, електрик тощо)
- спеціаліст у сфері сільського господарства
- технолог (харчові, хімічні, біологічні технології)
- водій

- соціальний працівник
- працівник у сфері ресторанного бізнесу
- працівник у сфері готельного бізнесу
- працівник у сфері торгівлі, складського господарства
- спеціаліст у сфері логістики
- спеціаліст у сфері нерухомості
- працівник у сфері культури, спорту, розваг, дозвілля
- інше (зазначити).

25. Що є перешкодою у працевлаштуванні на новому місці:

- відсутність професійних навичок
- невпевненість у своїх силах
- низький рівень оплати праці
- обмеження (вікові, гендерні тощо) з боку роботодавців
- необхідність догляду за дітьми (інвалідами, літніми людьми тощо)
- неможливість працевлаштування дистанційно
- відсутність можливості пройти перенавчання
- обмеження стосовно фізичного навантаження
- інше (зазначити).

26. Ваша фінансова забезпеченість на поточний момент:

- маю кошти на місяць
- маю кошти на два тижні
- не маю коштів для існування
- маю кошти на 2–3 місяці
- маю кошти на пів року
- маю постійний дохід
- інше (зазначити).

Дякуємо за відповіді!

Опитування підприємців щодо ведення підприємницької діяльності в умовах війни

Опишіть власний бізнес:

- ФОП без найманих працівників
- ФОП з найманими працівниками
- мале підприємство
- середнє підприємство
- велике підприємство
- інше (зазначити).

В якому регіоні розташоване підприємство (перелік областей та окремо перелік обласних центрів)?

Зазначте основний вид Вашої діяльності за КВЕД-2010 (можна обрати декілька пунктів):

- 01.01–01.07 Сільське господарство
- 05–09 Добувна промисловість
- 10 Харчова промисловість
- 11 Виробництво напоїв
- 16 Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини
- 18 Поліграфічна діяльність
- 20 Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції
- 23 Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції
- 25 Виробництво готових металевих виробів
- 26 Виробництво комп’ютерів, електронної та оптичної продукції
- 27–28 Виробництво машин і устаткування
- 29–30 Виробництво транспортних засобів
- 31 Виробництво меблів
- 33 Ремонт і монтаж машин і устатковання
- 41–43 Будівництво
- 45–47 Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
- 52 Складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту
- 55–56 Тимчасове розміщування й організація харчування

- 58 Видавнича діяльність
- 59 Виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів
- 60 Діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення
- 61 Телекомунікації (електрозв'язок)
- 62 Комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність
- 63 Надання інформаційних послуг
- 64 Надання фінансових послуг, крім страхування та пенсійного забезпечення
- 65 Страхування, перестрахування та недержавне пенсійне забезпечення, крім обов'язкового соціального страхування
- 66 Допоміжна діяльність у сферах фінансових послуг і страхування
- 68 Операції з нерухомим майном
- 69 Діяльність у сферах права та бухгалтерського обліку
- 70 Діяльність головних управлінь (хед-офісів); консультування з питань керування
- 71 Діяльність у сферах архітектури та інженірингу; технічні випробування та дослідження
- 72 Наукові дослідження та розробки
- 73 Рекламна діяльність і дослідження кон'юнктури ринку
- 74 Інша професійна, наукова та технічна діяльність
- 75 Ветеринарна діяльність
- 77 Оренда, прокат і лізинг
- 78 Діяльність із працевлаштування
- 79 Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг бронювання та пов'язана з цим діяльність
- 80 Діяльність охоронних служб та проведення розслідувань
- 90 Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг
- 93 Діяльність у сфері спорту, організування відпочинку та розваг
- інше (зазначити код КВЕД-2010 та назву).

Чи необхідно змінити вид економічної діяльності для подальшого існування:

- так
- так за певних умов
- ні.

Які нові види діяльності Ви б обрали (можна обрати декілька пунктів):

- 01.01–01.07 Сільське господарство
- 05–09 Добувна промисловість
- 10 Харчова промисловість
- 11 Виробництво напоїв
- 16 Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини
- 18 Поліграфічна діяльність
- 20 Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції
- 23 Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції
- 25 Виробництво готових металевих виробів
- 26 Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції
- 27–28 Виробництво машин і устаткування
- 29–30 Виробництво транспортних засобів
- 31 Виробництво меблів
- 33 Ремонт і монтаж машин і устаткування
- 41–43 Будівництво
- 45-47 Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
- 52 Складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту
- 55–56 Тимчасове розміщування й організація харчування
- 58 Видавнича діяльність
- 59 Виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів
- 60 Діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення
- 61 Телекомуникації (електrozв'язок)
- 62 Комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність
- 63 Надання інформаційних послуг
- 64 Надання фінансових послуг, крім страхування та пенсійного забезпечення
- 65 Страхування, перестрахування та недержавне пенсійне забезпечення, крім обов'язкового соціального страхування
- 66 Допоміжна діяльність у сферах фінансових послуг і страхування
- 68 Операції з нерухомим майном
- 69 Діяльність у сферах права та бухгалтерського обліку
- 70 Діяльність головних управлінь (хед-офісів); консультування з питань керування

- 71 Діяльність у сферах архітектури та інженірингу; технічні випробування та дослідження
- 72 Наукові дослідження та розробки
- 73 Рекламна діяльність і дослідження кон'юнктури ринку
- 74 Інша професійна, наукова та технічна діяльність
- 75 Ветеринарна діяльність
- 77 Оренда, прокат і лізинг
- 78 Діяльність із працевлаштування
- 79 Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг бронювання та пов'язана з цим діяльність
- 80 Діяльність охоронних служб та проведення розслідувань
- 90 Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг
- 93 Діяльність у сфері спорту, організування відпочинку та розваг
- інше (зазначити код КВЕД-2010 та назву).

Характер операційної діяльності підприємства у період війни:

- працювало у повному обсязі
- працювало у скороченому обсязі (були закриті у лютому–березні та відновили роботу у квітні–травні)
- працювало у скороченому обсязі (обмежили територію своєї присутності)
- працювало у скороченому обсязі (обмежили номенклатуру своєї продукції/послуг)
- призупинило діяльність на невизначений час
- призупиняло діяльність, але її буде відновлено у найближчі 2–3 місяці
- планується перехід на роботу в онлайн-режимі
- працює в онлайн-режимі весь час
- переміщене в інші регіони (самостійно)
- переміщене в інші регіони (за урядовою програмою релокації)
- закрите частково (окремі відділення/підрозділи)
- закрите повністю (через руйнування матеріально-технічної бази)
- закрите повністю (через відсутність попиту)
- інше (зазначити).

Оцінка фінансової забезпеченості на поточний момент:

- вистачить на кілька місяців
- вистачить на пів року

- вистачить на рік або більше
- вже вичерпані.

Чи скористалося підприємство запровадженою урядом державною підтримкою:

- скористались кількома видами підтримки
- скористались одним видом підтримки
- планують скористатися у найближчому майбутньому
- ще не вирішили
- не планують користуватись державною підтримкою
- інше.

Якими заходами державної підтримки Ви вже скористалися (можна обрати декілька пунктів):

- відтермінування податкових платежів
- перехід на пільговий режим оподаткування
- можливість не сплачувати ЄСВ за мобілізованих працівників
- отримання допомоги у рамках еПідтримки
- спрощення митного контролю та митного оформлення товарів
- спрощення процедури видачі дозволів на міжнародні автомобільні перевезення
- участь у програмі евакуації підприємств із зони ведення бойових дій
- інше (зазначити).

Основні перешкоди на шляху відновлення/пожвавлення власного бізнесу (можна обрати декілька пунктів):

- фізичне пошкодження майна та інших активів
- необхідність зміни основного виду діяльності
- втрата працівників (звільнення, мобілізація, виїзд в іншу місцевість / за кордон)
- різке зниження кількості клієнтів/замовлень
- погіршення логістики та транспортування
- ускладнення зовнішньоекономічної діяльності
- дефіцит фінансування
- ускладнення доступу до постачання сировини, комплектуючих тощо
- релокація бізнесу
- інше (зазначити).

Якщо Ви мали працівників, то на поточний момент:

- вони продовжують працювати
- частину працівників скорочено, інші продовжують працювати
- частину працівників скорочено, інші продовжують працювати
- частину працівників мобілізовано
- відправлені у відпустку без збереження заробітної плати
- відправлені у вимушенну відпустку з частковим збереженням виплат
- звільнені
- штат працівників збільшено
- маєте потребу у збільшенні штату, проте є брак робочої сили
- інше (зазначити).

У якій формі Ви надаєте підтримку своїм працівникам:

- обмежена фінансова або матеріальна підтримка лише працівників
- розширенна фінансова та матеріальна підтримка працівників і членів їхніх сімей
- організаційна і транспортна підтримка працівників та членів їхніх сімей при переміщенні в інші регіони України / за кордон
- підтримка мобілізованих працівників (закупівля обмундирування, засобів захисту/оборони тощо)
- додаткова підтримка не надається.

Якщо Ви маєте потребу в робочій силі, працівників яких спеціальності Вам не вистачає (можна обрати декілька пунктів):

- інженер
- ІТ-спеціаліст
- менеджер, бухгалтер
- юрист
- маркетолог
- фінансист
- будівельник (робітничі спеціальності)
- будівельник (інженерні спеціальності)
- промислові робітничі спеціальності
- спеціаліст в сфері сільського господарства
- технолог (харчові, хімічні, біологічні технології)
- водій
- працівник у сфері ресторанного бізнесу

- працівник у сфері готельного бізнесу
- працівник у сфері торгівлі, складського господарства
- спеціаліст у сфері логістики
- інше (зазначити).

Чи підтримує підприємство волонтерський рух, підрозділи територіальної оборони, Збройні сили України?

- так, безпосередньо своїми засобами
- так, через національні благодійні фонди
- ні.

Як саме Ви підтримуєте волонтерський рух, підрозділи територіальної оборони, Збройні сили України (соціальна відповідальність бізнесу) (можна обрати декілька пунктів)?

- співробітники займаються волонтерством
- співробітники особисто фінансово підтримують волонтерський рух/теороборону/ армію
- співробітники долутилися до підрозділів територіальної оборони
- допомога мобілізованим працівникам
- пряма фінансова допомога
- безоплатне постачання своєї продукції/ послуг теробороні/армії
- постачання гуманітарної допомоги (продуктів харчування, предметів побуту, одягу тощо) теробороні/армії
- оплата засобів зв'язку, комп'ютерного і телекомунікаційного обладнання, засобів спостереження (дронів) тощо теробороні/армії
- оплата медичних послуг та лікарських засобів теробороні/армії
- сплата податків у повному обсязі (без переходу на пільгові умови)
- сплата податків наперед
- надання транспортних засобів теробороні/армії
- надання транспортних засобів для евакуації громадян з вашої місцевості
- створення неприбуткової організації для збору коштів та продовольства
- створення фонду допомоги
- інформаційна підтримка, онлайн-школи/ садки для дітей біженців за кордоном

Якими є Ваші плани щодо подальшого розвитку підприємства (у разі завершення воєнних дій у межах шести місяців) (можна обрати декілька пунктів):

- розширення діяльності
- скорочення діяльності / закриття підприємства
- зміна виду/видів діяльності
- зміна кількості найманих працівників
- відкриття нових напрямів діяльності
- вихід на зовнішні ринки
- розширення географії виробництва.

Чи готові Ви брати активну участь у відбудові економіки України після війни:

- так
- так, за умови підтримки через спеціальні цільові програми/проєкти для підтримки бізнесу та відновлення інфраструктури країни
- ні.

Який відсоток власних коштів Ви готові вкласти при допомозі уряду (вказати відсоток) _____

На які заходи державної підтримки для відновлення Вашого бізнесу Ви очікуєте (можна обрати декілька пунктів):

- запровадження регіональних програм фінансової, матеріальної чи технічної допомоги для відновлення і підтримки бізнесу
- участь у міжнародних програмах допомоги українським підприємцям
- відміна/ запровадження податкових канікул щодо місцевих податків та зборів
- подальше спрощення процедур експортно-імпортних операцій
- скасування/скорочення переліку критичного імпорту та відповідних обмежень щодо розрахунків у валютах
- надання допомоги у пошуку фінансування та нових клієнтів за межами України
- впровадження електронних форматів реєстраційних процедур та видачі дозволів
- запровадження єдиної офіційної інформаційної системи про усі оновлення у податковій та митній сферах
- запровадження освітніх програм для власників малого бізнесу та ФОПів щодо актуальних проблем ведення підприємницької діяльності
- інше (зазначити).

Додаток К
Таблиця К.1

Індекси включеності/інклюзивності для інституту «Підприємництво»

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розвитку економіки) (1 n)	Вразливі категорії населення ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)										Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
	люди з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами	учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільнені у запас	тимчасово переміщені особи	малозабезпеченні громадяни	особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними	молодь, у т.ч. та, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	особи, що тимчасово виключені з економічного процесу (наприклад, жінки, як ділядають вдома дітей)	робітники професій, які зникають унаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно-іншерних регіонів	трудові мігранти, що працюють за кордоном	
Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні»	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0,3
Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання»	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0,4
Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в	1	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0,5

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзі- вного розвитку економіки) (1 n)	Вразливі категорії населення (N₁₁ N_{1m}; N_{n1} N_{nm})											
	Люди з обмеженими можливостями (тим- часовими чи постійними) та особливими потребами	Учасники бойових дій на Сході України та військовослужбовці, звільненні у запас	Тимчасово переміщені особи	Малозабезпеченні громадяни	особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними	молодь, у т.ч. та, яка не має трудового дос- віду, студенти та випускники виших та се- редньо спеціальних навчальних закладів	особи, що тимчасово виключені з економі- чного процесу (наприклад, жінки, як до- глядають вдома дітей)	робітники професій, які зникають уна- слідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інергетичних регіонів	трудові мігранти, що працюють за кордо- ном	Субіндекс виключеності всіх груп для но- рмативного акту, V _i	
Україні», Плани заходів з її ви- конання на 2012 і 2013 рр.												
Стратегія розвитку малого і се- реднього підприємництва в Україні на період до 2020 року	0	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0,5
План заходів з реалізації Стра- тегії розвитку малого і серед- нього підприємництва в Україні на період до 2020 року	0	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0,5
Середньостроковий план пріори- тетних дій Уряду до 2020 року	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0,1
Національна економічна стра- тегія на період до 2030 року	0	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0,4
План заходів з виконання Держ- авної програми стимулювання економіки для подолання нега-	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0,3

<p style="text-align: center;">Вразливі категорії населення (N₁₁ N_{1m}; N_{n1} N_{nm})</p>											
<p style="text-align: center;">Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i</p>											
<p>Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розвитку економіки) (1 n)</p>											
<p>люді з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами</p>											
<p>учасники бойових дій на Сході України та Військовослужбовці, звільненні у запас</p>											
<p>тимчасово переміщені особи</p>											
<p>малозабезпеченні громадяни</p>											
<p>особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури і навичок користування ними</p>											
<p>молодь, у т.ч. та, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники виших та середньо спеціальних навчальних закладів</p>											
<p>особи, що тимчасово виключені з економічного процесу (наприклад, жінки, які доглядають дітей)</p>											
<p>робітники професій, які зникають унаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому</p>											
<p>групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інергетичних регіонів</p>											
<p>трудові мігранти, що працюють за кордоном</p>											
<p>Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i</p>											
<p>0,11 0,56 0,22 0 0,44 0,89 0,78 0,33 0,11 0,11 0,2</p>											
<p>Загальна включеність групи</p>											
<p>Загальний індекс інклюзивності для інституту</p>											
<p>0,355</p>											

Таблиця К.2

Індекси включеності / інклюзивності для інституту «Інновації»

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 N)	Вразливі групи (N₁ N_m)											
	Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами	Учасники бойових дій на Сході України	Тимчасово переміщені особи	Безробітні працівники затребуваних та висо- ко доходних професій, які тимчасово чи дов- гостроково втратили роботу внаслідок стру- ктурних змін в економіці період пандемії	особи, які не мають доступу до сучасних ін- формаційно-комп'ютерних технологій та ін- фраструктури	Самозайняті	Молодь, яка не має трудового досвіду, студе- нти та випускники вищих та середньо специ- альних навчальних закладів	особи, що тимчасово виключені з економіч- ного процесу (наприклад, жінки, які догля- дають вдома дітей)	робітники професій, які зникають внаслі- док технологічних змін у найближчому май- бутньому	Групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структур- ної трансформації у базових галузях струк- турно інертивних регіонів	МСБ	Субіндекс включеності всіх груп для норма- тивного акту, V _i
Угода між Україною та Європейським Співто- вариством про наукове і технологічне співро- бітництво	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0,273
Розпорядження КМУ, 10.07.2019 №526-р «Про схвалення Стра- тегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 ро-	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0,18

Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)												
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 N)		Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами										
учасники бойових дій на Сході України		тимчасово переміщені особи										
ку»												
Постанова КМУ від 18.09.1019р. №856 «Питання Міністерства цифрової трансформа- ції»	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
ЗУ «Про інноваційну діяльність»	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0,18
ЗУ «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,09
ЗУ «Про пріоритетні напрями розвитку нау- ки і техніки»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ЗУ «Про державне ре-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,09

Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)												
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 N)												
гуювання діяльності у сфері трансферу технологій»	люди з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами	учасники бойових дій на Сході України	тимчасово переміщені особи	безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії	особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури	самозайняті	МОЛОДЬ, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	особи, що тимчасово виключені з економічного процесу (наприклад, жінки, як доляють вдома дітей)	робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів	MCB	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 листопада 2018 року № 895-р «Про утворення Фонду розвитку іновацій»	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0,18	
Загальна включеність групи	0,25	0,125	0,125	0,25	0,125	0,25	0,5	0,125	0,125	0,125	0,75	
Загальний індекс інклюзивності для інституту											0,273	

Таблиця К.3

Індекси включеності/інклюзивності для інституту «Інвестування»

Нормативні акти (у розрізі інститутів ін- клюзивного розвитку економіки) (1 N)	Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)									
	учасники бойових дій на Сході України	тимчасово переміщені особи	безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії	самозайняті	молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертив регіонів	МСБ	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i	
Інститут «Інвестування»	0	0	1	0	1	0	1		0.375	
Закон України «Про індустріальні парки»	0	0	1	0	1	0	1		0.375.	
Закон України «про зміни до Закону України про індустріальні парки» та інші законодавчі акти	0	0	1	0	1	0	1		-0.5	
Закон України «Про державну підтримку інвестиційних проектів зі значними інвестиціями»	-1	-1	0	-1	0	0	0	-1	0.5	
Закон України «Про внесення змін до деяких за-	1	1	0	1	0	0	0	1	0.5	

Нормативні акти (у розрізі інститутів ін- клюзивного розвитку економіки) (1 N)	Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)															
	учасники бойових дій на Сході України		тимчасово переміщені особи		безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії		самозайняті		молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів		робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому		групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивних регіонів		МСБ	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
конодавчих актів України щодо спрощення процедури приєдання до електричних мереж»																
Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо окремих питань приєдання до газотранспортної або газорозподільної системи»	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0.5				
Постанова КМУ «Про деякі питання надання державних гарантій на портфельний основі» (про кредитування малих та середніх фермерських госпо-	1	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	0.75				

Нормативні акти (у розрізі інститутів ін- клюзивного розвитку економіки) (1 N)	Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)								
	учасники бойових дій на Сході України	тимчасово переміщені особи	безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимчасово чи довгостроково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії	самозайняті	молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивних регіонів	МСБ	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
дарств)									
Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»	0	-1	0	0	0	0	0	0	-0.125
Закон України «Про внесення зміни до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" щодо звільнення деяких категорій внутрішньо переміщених осіб від негативних наслідків невиконання грошових зобов'язань за кредитними договорами та договора-	0	1	0	0	0	0	0	0	0.125

Нормативні акти (у розрізі інститутів ін- клюзивного розвитку економіки) (1 N)	Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)									
	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i									
ми позики»	учасники бойових дій на Сході України									
Закон «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо уdosконалення системи управління та дегрегуляції у сфері земельних відносин»	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0.25
Закон «Про основні засади молодіжної політики»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Постанова КМУ «Про утворення бюджетної установи “Український ветеранський фонд”»	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0.125
Національна стратегія збільшення прямих	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Нормативні акти (у розрізі інститутів ін- клюзивного розвитку економіки) (1 N)		Вразливі групи ($N_1 \dots N_m$)							
іноземних інвестицій в Україну (ЕУ на замовлен- ня КМУ, 2021)		учасники бойових дій на Сході України							
Загальна включеність групи		тимчасово переміщені особи							
Загальний індекс інклю- зивності для інституту		безробітні працівники затребуваних та високодохідних професій, які тимча- сово чи довгостроково втратили робо- ту внаслідок структурних змін в еко- номіці період пандемії							
		самозайняті							
		молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та серед- ньо спеціальних навчальних закладів							
		робітники професій, які зникатимуть внаслідок технологічних змін у най- ближчому майбутньому							
		групи населення, які можуть бути ви- ключенні з економічного процесу вна- слідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертив- них регіонів							
		МСБ							
		Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i							

Таблиця К.4

Індекси включеності / інклузивності для інституту «Регіональний розвиток»

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклузивного розвитку економіки) (1 n)	Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)											
	люди з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами	учасники бойових дій на Сході України	тимчасово переміщені особи	малозабезпеченні громадини	особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури	громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України	молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів	особи, що тимчасово виключені з економічного процесу (наприклад, жінки, які доглядають вдома дітей)	робітники професій, які знікагатимуть внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому	групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивних регіонів	трудові мігранти, що працують за кордоном	Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i
Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0,36
ЗУ «Про засади державної регіональної політики»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Проект ЗУ «Про внесення змін до Закону України "Про засади державної регіональної політики"»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ЗУ «Про стимулювання регіонального	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розвитку економіки) (1 n)											
Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)											
люді з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами											
учасники бойових дій на Сході України											
тимчасово переміщені особи											
малозабезпеченні громадини											
особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури											
громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України											
молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів											
особи, що тимчасово виключені з економічного процесу (наприклад, жінки, які доглядають вдома дітей)											
робітники професій, які зникають внаслідок технологічних змін у найближчому майбутньому											
групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок структурної трансформації у базових галузях структурно інертивих регіонів											
трудові мігранти, що працюють за кордоном											
розвитку»											
ЗУ «Про місцеве самоврядування»	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0,18
ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про регулювання містобудівної діяльності»	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про державні цільові програми»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Загальна включеність групи	0,38	0	0,25	0,13	0	0,13	0,13	0	0	0	
Загальний індекс інклюзивності для інституту											0,09
											Субіндекс включеності всіх груп для нормативного акту, V_i

Таблиця К.5

Індекс включеності / інклузії для інституту «Сектор домашніх господарств»

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)	Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)										Субіндекс включеності всіх груп для но- рмативного акту, V_i $100 * \text{Sum}(k_{1m}) / \text{sum}(N_{1m})$
	Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами	Учасники бойових дій на Сході України	Тимчасово переміщені особи								
ЗУ «Про основи соціа- льної захищеності осіб з інвалідністю в Украї- ні»	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про статус ветера- нів війни, гарантії їх соціального захисту»	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про соціальний і правовий захист війсь- ковослужбовців і чле- нів їх сімей»	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)										Субіндексованості всіх груп для нормативного акту, V_i $100 * \text{Sum}(k_{1m}) / \text{sum}(N_{1m})$	
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)			Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами								
учасники бойових дій на Сході України			тимчасово переміщені особи								
ЗУ «Про пенсійне за- безпечення осіб, звіль- нених з військової служби, та деяких ін- ших осіб»	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0,09	
Постанова КМУ від 20 серпня 2014 року № 413 «Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій»	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0,09	
Постанова КМУ від 08 вересня 2015 року № 685 «Про затвердження Порядку надання ста- тусу особи з інвалідні- стю внаслідок війни особам, які отримали	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0,09	

<p style="text-align: center;">Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)</p>											
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)											
інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антiterористичній операції, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації»											
ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про зайнятість населення»	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0,09
Субіндексованості всіх груп для но- рмативного акту, V_i											
$100 * \text{Sum}(k_{1m}) / \text{sum}(N_{1m})$											

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)										
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)				Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами						
учасники бойових дій на Сході України				тимчасово переміщені особи						
ЗУ «Про загальноо- бов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»				0	0	0	1	0	0	0,09
Постанова КМУ від 14 лютого 2007 р. № 219 «Про затвердження по- рядку реєстрації, пере- реєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безробітних»				0	0	0	1	0	0	0,09
ЗУ «Про внесення змін до деяких законодав- чих актів України, спрямованих на запобі- гання виникненню і поширенню коронаві-				0	0	0	1	0	0	0,09
Безробітні працівники затребуваних та високо- дохідних професій, які тимчасово чи довгостро- ково втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці період пандемії							особи, які не мають доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій та інфраструктури			
самозайняті							молодь, яка не має трудового досвіду, студенти та випускники вищих та середньо спеціальних навчальних закладів			
особи, що тимчасово виключені з економі- чного процесу (наприклад, жінки, які догля- дають вдома дітей)							робітники професій, які зникатимуть вна- слідок технологічних змін у найближчому майбутньому			
групи населення, які можуть бути виключені з економічного процесу внаслідок струк- турної трансформації у базових галузях структурно інертних регіонів							трудові мігранти, що працюють за кордо- ном			
Субіндексованість всіх груп для но- рмативного акту, V_i							$100 * \text{Sum}(k_{1m}) / \text{sum}(N_{1m})$			

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)											
Субіндексованості всіх груп для нормативного акту, V_i											
русної хвороби (COVID-19)»	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0,09
Постанова КМУ від 9 грудня 2020 р. N 1236 «Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2»	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про Концепцію Національної програми інформатизації»	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0,09

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)											
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)				Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами							
учасники бойових дій на Сході України				Тимчасово переміщені особи							
ЗУ «Про захист інформації в автоматизованих системах»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
Податковий кодекс України, Стаття 65. Облік самозанятіх осіб	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0,09
ЗУ від 16.01.2020 № 466-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженностей у податковому законодавстві»	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про сприяння соціальному становлен-	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0,09

Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)													Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)
ню та розвитку молоді в Україні».			люди з обмеженими можливостями (тимчасовими чи постійними) та особливими потребами										
ЗУ «Про основні засади молодіжної політики», ст.22. Особливі гарантії молоді у сфері зайнятості та підприємництва	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0,09
ЗУ «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю»	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0,09
Постанова КМУ від 16 червня 2003 року № 916 «Про затвердження	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0,09

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)												
Субіндексованості всіх груп для нормативного акту, V_i												
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)												
Порядку надання ці- льових пільгових дер- жавних кредитів для здобуття вищої освіти»												
ЗУ «Про соціальну ро- боту з сім'ями, дітьми та молоддю»	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0,09
Постанова КМУ від 27 серпня 2004 року № 1126 «Про затверджен- ня Загального поло- ження про центр соціа- льних служб для сім'ї, дітей та молоді»	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0,09
КЗпП, ст. 179. Відпуст- ки у зв'язку з вагітніс- тю, пологами	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0,09
Постанова ВРУ від	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0,09

<p style="text-align: center;">Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)</p>												
<p style="text-align: right;">Субіндексованості всіх груп для нормативного акту, V_i</p>												
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)												
21.10.1995 № 848 «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива»												
ЗУ «Про зовнішню трудову міграцію»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,09
Податковий кодекс України, ст. 13, п. 13.4, ст. 170 п. 170.11.2, норми щодо запобігання подвійному оподаткуванню доходів	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,09

Вразливі групи ($N_{11} \dots N_{1m}; N_{n1} \dots N_{nm}$)												
Нормативні акти (у розрізі інститутів інклюзивного розви- тку економіки) (1 n)				Люди з обмеженими можливостями (тимча- совими чи постійними) та особливими пот- ребами								
учасники бойових дій на Сході України				тимчасово переміщені особи								
Розпорядження КМУ від 12.07.2017 № 482-р «Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
Розпорядження КМУ від 12.04.2017 № 257-р «План заходів щодо забезпечення реінтег- рації в суспільство трудових мігрантів і членів їх сімей»	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,09
Загальна включеність групи	0,07	0,17	0,03	0,17	0,07	0,07	0,20	0,07	0	0	0,13	
Загальний індекс ін- клюзивності для Ін- ституту												0,09
Субіндекс включеності всіх груп для но- рмативного акту, V_i												
$100 * \text{Sum}(k_{1m}) / \text{sum}(N_{1m})$												

Наукове видання

БОБУХ Ірина Миколаївна
КІНДЗЕРСЬКИЙ Юрій Вікторович
СНІГОВА Олена Юріївна
ФАЩЕВСЬКА Ольга Миколаївна
ГЕРАСІМОВА Олена Аркадіївна
МОСКВІНА Оксана Дмитрівна
ЩЕГЕЛЬ Світлана Миколаївна
РОМАНОВСЬКА Наталія Іванівна
ЛОПАТЕНКО Дар'я Борисівна

ІНКЛЮЗИВНІ ІНСТИТУТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Колективна монографія

Редактори *I.I. Бажал, A.K. Кокошко*

Оригінал-макет *C.B. Чимбай*

Підписано у світ 27.11.2023 р.

Об'єм даних 3,25 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 254-20-36, факс (044) 280-88-69
E-mail: eip@ief.org.ua